

B

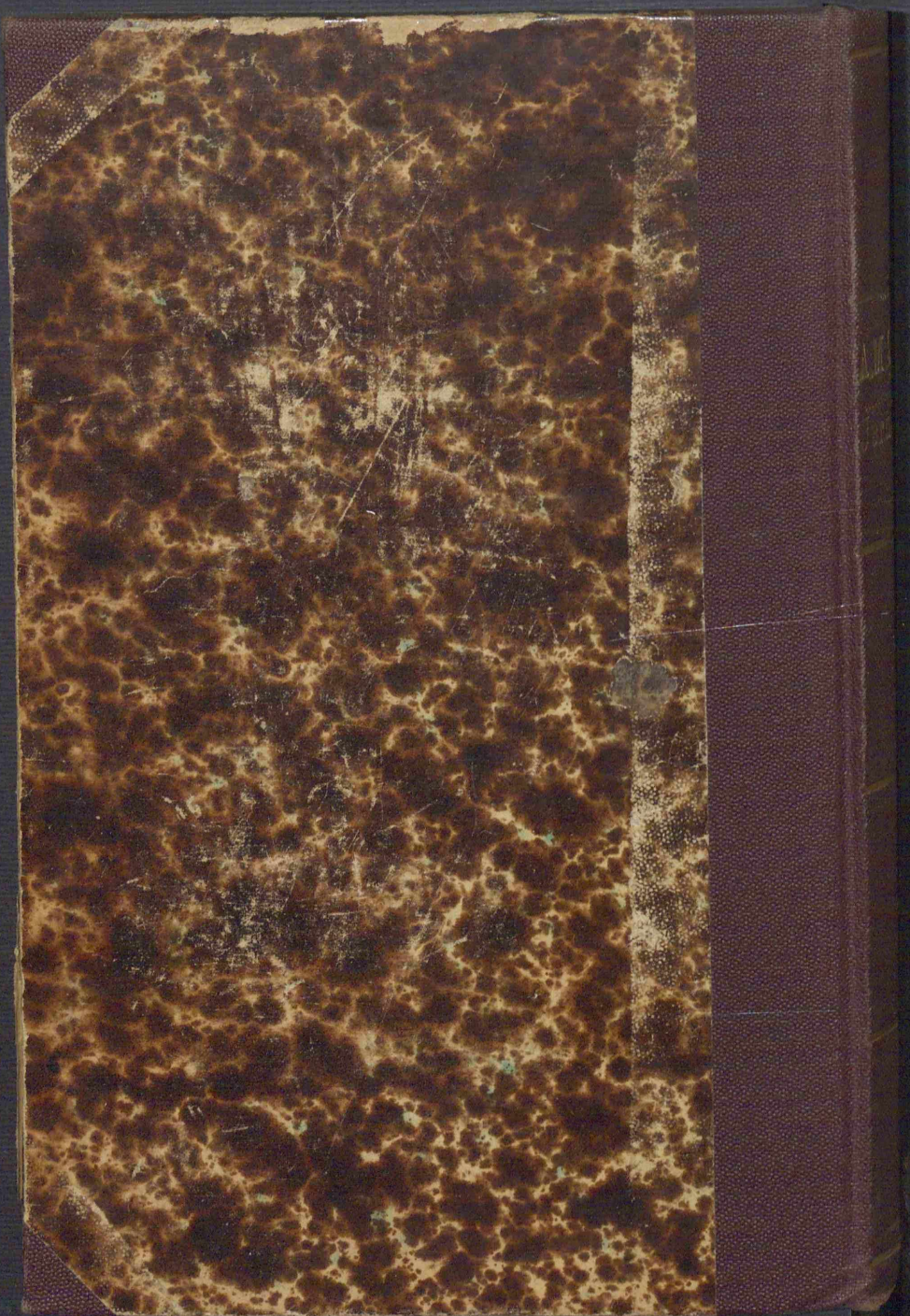
338.

II.

17.
em.

A. M. LUNDA.
Jerusalem.

II.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA

B. 338_{II}

1126381/2.

ירושלים

יכלכל

קבוצת מאמרים בחקירת ארה"ק, מצבה, קורותיה, וכל הנוגע לה
בשכר הימים ובימינו אלה. למען ידע ישראל מצב ארה"ק כמו
ומה היא שואלת מנו.

יוצא לאור מדי שנה בשנה בשפת עברית ואשכנזית

מאת

אברהם משה לונץ.

בעזרת חכמים וסופרים מצוינים בארץ וחוצה לה.

שנה שניה.

פעה"ק ירושלים תוכנ"א

תרמ"ז

בדפוס והוצאות המזל.

אל הקוראים.

בעת גמר הדפסת הכרך הראשון מספרנו זה, הייתי על דרכי ללכת ווינה, והחכם המנוח ה' סמאלענסקי ז"ל בחפצו לכלות את מלאכת ההדפסה כתב בשמי דברים אחדים כמבוא להספר, אך בו לא נתבאר למדי נחיצתו, מטרתו וענינו. ומאשר כי מלבד זה עלינו להתנצל לפני קוראינו על אשר לדאבון לבבנו ושלא באשמתנו נתאחר צאתו לאור זמן רב כזה, אמרנו לדבר באזניהם דברים אחדים על אדות תועלת הספר מטרתו וענינו.

כל איש חוכב עמו וארצו יבין מה רבה נחיצת ספר כזה אשר נושאו וכל מאמריו יהיו קדש אך לידיעת ארץ נחלת אבותינו וחקירותיה, ואם בכל עת דרוש היה לנו ספר כזה, על אחת שבע תגדל נחיצתו ותועלתו בהעת הזאת, בעת אשר חכמי וחוקרי כל העמים ללשונותם עוסקים ודורשים בחקירת הארץ הזאת, ומתאמצים להגדיל ולהאדיר את חקירותיה מבלי הרף. בבריטאניא גוסד עוד לפני עשרים ואחת שנה חברה בשם "חקירת ארץ פלשתי" (Palestina Exploration Fund) ועל כל חבר לשלם I לירא שמערלינג לשנה, וארבע פעמים בשנה יוציאו לאור חוברת הכוללת מאמרים מדעים בפנה הזאת, ומלבד זאת תשלח החברה כפעם בפעם מודדים וחוקרים לחקור ולמדוד את הארץ הזאת לחלקיה, ומפות הארץ חדשות ומדויקות תדפיס כפעם בפעם, ופעולותיה יקרו ונכבדו מאד בעיני כל העם מקצה עד כי גם המלכה וויקטאריא בעצמה תתהדר להקרא בשם פטרונית החברה.

האשכנזים אשר להם מיע מיוחדים לחקירת ארץ הקדם בכלל, ואשר מרבית חכמיהם יבינו גם שפת אנגלית, בכל זאת לא הסתפקו בזאת ויתחרו לעשות גם הם כמעשה האנגלים, וזה כעשר שנים יסדו יחדו יחברה לחקירת ארץ פלשתי (Verein zur Erforschung Palästinas). ומיע לרבע שנה יוציאו

וכל גדולי הארץ הזאת חכמיה ונכבדיה יקחו חלק בה, ועשר מארץ
יתן כל חבר לאוצר החברה בכל שנה, מלבד נדבות הגונות להקרן
קיים אישר לה. הנה כזאת יעשו גויי עם ועם אשר כבר נמצאו
למו ספרים לאלפים (בלי גזומא) על הענין הזה, אשר אם נאכה
להזכיר אך את מספרם ללשונותם ולסוגיהם יתרחב הדבור למאמר
גדול. רק אנחנו אשר קשר אהבתנו ויחוסנו עם הארץ הזאת
קדומה בזמן ובמעלה מיחס יתר העמים אליה, עמדנו עד היום מנגד
לה, ומספר ספרינו בהפנה הזאת מעטים ונער יכתבם, ולכן על כל
אחד מאחינו להוקיר את המפעל הזה אשר העמסנו על שכמנו
בעת הזאת אשר האהבה לארה"ק החלה לשלוח נמישותיה ללבות
אחינו המפוזרים בכל קצוי ארץ, ועיניהם נמויות אל ארץ נחלת
אבותיהם לראות ולהתבונן אל כל מעשה וכל תנועה אשר יעשה
בה. בעת אשר שאלת אה"ק עלתה לסדר היום גם על שלחן עשירי
ורחני עמנו, לעת כזאת הלא נחוץ ודרוש לנו ספר אשר יצא לאור
כפעם בפעם מאת אחד מיושבי ארה"ק אשר יאצור בקרבו חקירות
נכונות בגלילת הארץ וקדמוניותה, ידיעות נאמנות ממצב אחינו
היושבים בה בעבר ובהווה, ואך בזה נוכל לצאת את חובתנו לאמנו
הזקנה, ולא יאמר עוד בגוים עלינו: אך אין ארץ מולדת לישראל.
על דבר טוב מאמריו וערכם לא נרבה לדבר, אחרי אשר
הכרך הראשון ממנו כבר קנה לו שם טוב, וכמעט כל מכה-ע
לאחינו ללשונותם והרבה מ"ע כלליים הביעו תהלתו, וימנעו במספר
הספרים המביאים תועלת ועונג לקוראיהם, חכמים רבים הנודעים
לשם (ב"ב וש"אב"ב) לקחוהו אחר כבוד ויחצבו ממנו אבנים לבנין
מאמריהם בחקירת ארה"ק, וברצות ד' גם הכרך הזה והכרכים הבאים
לא יהיו נופלים בערכם מאחיהם הבכור, כי לימיננו עומדים חבר
חכמים וסופרים נודעים בשם, וקוה נקוה כי גם אלה החכמים אשר
עוד לא נתנו ידם אלינו עד היום ימהרו גם המה להביא מבכורות
מאמריהם ומחלביהם מנחה ל"ירושלים" כפי רשימת נושאי המאמרים
הנדפס הלאה. ואנחנו מצדנו נכונים לשלם שכר טוב לכל הסופרים
— אשר על פרי עמם יחיו — בעד מאמריהם אם בכסף מלא או

להרפס מטאמריהם מספר עקזמפלארין בהדפסה מיוחדת חנם.
עתה נשאר לנו רק לבאר את הסבה אשר אחרה צאתו
לאור. הסבה הזאת ידועה לכל באי שער ספרותינו והיא הסבה
הרובצת לפתח הרבה ממחברינו וסופרינו היא הנודעת בשם
"המחסור". חמן רב התאבקתי עמה וידי גברה עליה, ובצפיתי אצפה
כי אחינו ימהרו להביא ספרי זה אל ביתם במחיר אשר הושת
עליו (5 מארק או 2.50 ר"כ) למען היות בידי כלי נשק ללחום
עם שונאי זה ולגרשהו כלה מביתי ואז יוכלו להיות סמוך ובטוח
כי אקיים את דברי ועוד אעמול בכל כחי לפאר ולעטר את שוקי
"ירושלים" במפות, תכניות וציורים הנוגעים להבנת מאמרו למען
היותו באמת כליל יופי משוש לכל קוראיו, כחפצם וחפץ
— המו"ל.

נושאי המאמרים אשר יוכלו לבא בשערי "ירושלים".

א) גלילות הארץ לגבולותיה ומחלוקותיה השונות, וגלילת
הארצות הנשענות לה, וכן מצב ותכונת כל עיר ועיר מהערים
הנודעות אשר בה, לכל חלקי הגעאגראפיא וסעיפיה כליות מפת
הארץ וציורים אשר יועילו להבנת המאמר.

ב) דברי הימים וכל אשר עבר על ארה"ק מעת נשבת
ישראל להיות לגוי עד ימינו אלה, ושימת עין ביחוד על קורות
אחינו בכל הערים אשר נאחזו בהנה מאז עד היום.

ג) חקרי קדמוניות כל דבר וענין אשר לו יד ושם בתולדות
הארץ הזאת ויושביה.

ד) תבנית בתי המקדש פנימה וחוצה וכל כליהם.

ה) באור מקראות כתבי הקדש ומאמרי חז"ל, אשר יביעון
מלתם על אחד מהארבעה הענינים האמורים.

ו) מצות התלויות בארץ גדריהם, סוגיהם, תקנותיהם
והשתלשלותם מימות חכמי המשנה עד היום, בצירוף פסקי הלכה
למעשה מהרבנים יושבי על מדין.

ז) מצב עבודת האדמה המלאכה וחרושת המעשה
והמסחר בהארץ הזאת.

ח) מצב אחינו באה"ק לפלגותיהם מקורי פרנסתם ודרכי
חיייהם החפרי והמוסרי והצעות נאמנות להמכת מצבם.

ט) מצב העמים השונים היושבים בה. מקורי מחצבתם
(עמנאגראפיא) נמוסייהם ודרכי חיייהם בבית ובחוץ.

י) כתבי יד אשר יפיצו אור על קורות ומצב ארה"ק
ויושביה בימים עברו.

יא) תולדות אנשי השם אשר חיו בהארץ הזאת ואלה
אשר מרחוק פעלו להרחבת וחזוק הישוב בה.

יב) הערות והארות על הספרים והמכתבים אשר נכתבו
על מצב ארה"ק מנוסעי וחוקרי אחינו מני דור דור, ובקורת על
הספרים החדשים אשר יצאו לאור כפעם בפעם בהענין הזה.

מי מאחינו אשר ימצא אצלו בכ"י מכתבי מסע או שארי
כתבים, וכן גם מכתבים מאנשים פרטים מארה"ק אשר יש בהם
אך תועלת מה לידיעת מצב אחינו בארה"ק באיזה זמן שיהיה,
יאל נא לשלחם אלי או להודיעני, ומלבד אשר אשלם לו שכר
נכון, עוד יזכר שמו לטובה ולברכה בספרי.

מעות לתקון.

בה-ירושלים שנה א' צד 166 שורה ט' נדפס במעות דוד
ק א פ ס א ל במקום דוד ק א ס ט ע ל ל י (הוא החכם אשר הואיל
בטובו להעתיק למענינו את המכתב מסע של ר' משולם מוואלמרה)
ואת כבוד החכם הנז' הסליחה.

תוכן הענינים :

- היהודים בארץ הצבני, פ"א.
- צד יכלכל קורות אחינו בארה"ק מעת התישבתם
בה בפעם האחרונה ע"י הרמב"ן (הז'ך לכ"ע) עד שנת
82— 1 דנ"ב (רכ"ה שנים). מאת המו"ל
- גבולות ארץ ישראל וסוריא.
- מסודר ומבואר על פי כתבי הקדש ומאמרי
חז"ל. מאת מאיר איש שלום
104— 33 (מורה בבית המדרש בווינא)
- משה וירושלם.
- יכלכל שבע מסעות השר מונטיפיורי לארה"ק
זאת כל מפעלי צדקה ומוסדי חסד אשר ידיו כוננו
140—105 לטובת אחיו חובקי אדמת הקדש מאת המו"ל
- דובב שפתי ישנים.
- כולל : א) שלשה מכתבים משנות שט"ד
שנ"ב ושנ"ד מאת ר' שמשון ב"ק עם הערות והארות
מאת ד"ר דוד קויפמאן.
ב) הסכמה ואיסור לבלי לעשות פירוד
בהקהלה משנת שפ"ג.
ג) שלשה מכתבים מראשי קהל האשכנזים
משנות תקי"ז תקכ"ג תקכ"ה מאת המו"ל
157—141
- טוב מראה עינים מהלך נפש.
- יבאר באור חדש במקראות משניות ושמועות
אשר נתקשו בהם כל המפרשים על פי מראית
העין והמציאות. מאת יחיאל מיכל פינס
166—158

השקפה במצב אר"ק.

184—167 מאת המו"ל בחמש שנים החולפות

חלק האשכנזי.

11— 1	מאת ל. אלעפֿאנט	חיפה והר הכרמל.
29— 12	מאת ק. שיק	גלביל.
	מאת ס. מעריל	העוף בארץ פלשת.
37— 30		(קאנסול לממשלת ארצות הברית)
56— 38	מאת ק. שיק	מואב.
67— 57	מאת ס. מעריל	התגלות חדשות בחקירת א"י.
		זכרונות לקדמוניות בתי הדפוס בא"י.
76— 68	מאת ד"ר א. ברלינער	
	מאת ד"ר שווארץ	ע"ד מצב הבריאות.
88— 77		(רופא ביה"ח אשר לבית ראטהשילד)

שטאטיסטיק.

ע"ד עשיית יין ויי"ש בירושלם ומסחרו.

מאת ס. מעריל

- (א) מספר בתי הספר לכני הדתות הישונות בעי"ק, זמן התיסדותם, מספר התלמידים ומלמדיהם.
 (ב) מספר בתי החולים הישונים ושמות הרופאים
 (ג) לוח הסחורות היוצאות והנכנסות בחוף יפו משקלם ומחירם.
 (ד) מספר המכתבים היוצאים והנכנסים.
 מאת המו"ל

היהודים בארץ הצבי

יכלכל

קורות אחינו בעה"ק ירושלים וביתר ערי ארצנו
הקדושה והעוברות עליהם מעת התישכם בהן
בפעם האחרונה עד ימינו אלה.

פרק ראשון.

התיסדות הישוב ע"י הרצב"ן (הד"ך לביע 1267) עד גירוש ספרד (רנ"ב 1492)

רכ"ה שנים.

בשנת העשרים לאלף הנוכחי (1260) עלו
המאנגלים או המארטארען — תחת ידי הכאהן הולאנו —
כשואה על ארץ ערב וסוריא, ויעשו בהן שמות ופרעות. לפניהם
הלך רצח ודם ובכל מקום בואם רצחו שדרו מבלי חמלה ויציגוהו
ככלי ריק. יתר מכל הערים שתתה מצצה ירושלים את קובעת
כום התרעלה, העריצים האלה ערוה עד היסוד בה ויעשו שפטים
נוראים ביושביה עד כי נאלצו לעזוב את העיר וללכת באשר
ילכו. ותשאר העיר ההומיה הזאת עזובה וגלמודה, שמה ושוממה,
היכליה הרוסים בתיה חרבים ועזובים. אך יתר מכל יושביה היו
היהודים — אשר זה גורלם מאת הגלו מארצם להיות תמיד השה
לעולה — לברות למלתעות האכזרים האלו אשר ענום באכזריות
חמה נוראה וידכאום לעפר. הרבה מהם הומתו תחת ידי מענייהם,
ויתרם נדרו הלכו מפני חמת המציק, מהם בקשו למו מנום בהערים
והכפרים הסמוכות כמו חברון, עזה, שכם, ומהם לערי חו"ל

הקרובות, וישבת בירושלם קהל ועדה מאחינו בכל עת ממשלת
המאנגלען בארץ, וגם משך שבע שנים (בערך) אחריה⁽¹⁾.

ביום התשיעי לירח אלול לשנת העשרים ושבעה לאלף
הנוכחי (12 אויגוסט 1267) בא הרב רבי משה ב"ר נחמן
גירונדי (הרמב"ן) מספרד ארץ מולדתו דרך עכו לעיה"ק
ירושלם ת"ו⁽²⁾ וימצא בה רק שני⁽³⁾ אחים צובעים (אשר קנו
זכות מלאכת הצביעה ממושל העיר) אשר בימי שבת ומועד נאספו
בביתם איזה אנשים מהנמלטים להערים והכפרים הסמוכות,
ובצירוף בניהם הקטנים התפללו בעשרה, אך לא יכלו לקרוא
בתורה, כי את ספרי התורה הוליכו בעת המהומה לשכם⁽⁴⁾ ועוד
לא הרהיבו עוז בנפשם להשיבם.

לכב האיש הזה האוהב עמו וארצו אהבה בלי מצרים דאב
מאד בראותו, כי עוד "רבה העזובה וגודל השממון וכללו של דבר
— יתאונן במכתבו לבנו — "כל המקודש מחברו יותר חרב מחברו,
"ירושלם יותר חרבה מן הכל וארץ יהודה יותר מן הגליל".
וזאת המרה ועצבה את רוחו הטהור עוד יותר בראותו לדעת כי
אדמתה דשנה ופוריה מאד ונותנת פרי למכביר ועוד יאות לה
התואר "זבת חלב ודבש" גם כעת, והגוים יושבי הארץ — אשר
גם המה גורשו ממנה בעת המהפכה — שבו אחרי זמן מה אליה.

(1) לדעת החכם גרעטץ (קורות היהודים כרך ז' צד 139) חשבו היהודים

כהנוצרים את הפרעות האלה להבלי משיח ואת האנשים הפראים מארץ המזרח לאנשי
נוג ומנוג וכי עת הנאולה האחרונה הגה באה ועליהם ירמוזו דברי ספר "נסתרות
דרשב"י" (הנדפס בספר "בית המדרש" להרב דר. יעליונעק) אשר לא כן דעת החכם
רמ"ש (במכ"ע ארבעים כרך 28).

(2) הרמב"ן במכתבו לבנו הנדפס בס"ס שער הגמול.

(3) הנוסע ר"ב מטורעלא אשר היה בארץ כתשעים וארבע שנים לפני (ד"א

תתקל"ג) מצא בע"ק ירושלם שיש מאות משפחות מאחינו.

(4) הרמב"ן במכתבו הנ"ל.

ומספרם ירבה מיום ליום, עד כי כבר הגיעו לשני אלפים
נפש⁽⁵⁾, רק אחינו עוד יעמדו מנגד, ומרוך לכבם יפחדו ולא יהנו
לשוב אליה, והמה נפוצים ופזורים באיץ מקבץ⁽⁶⁾, ויגמור אומר ליסד
מחדש ישוב מאחינו בירושלם⁽⁷⁾, וידבר על לב אחינו היושבים
בכפרים ובערים הקרובות בארץ וחוצה לה כי יבואו להתישב בעיר
הזאת, ודבריו מצאו און קשבת ורבים מהנמלטים שבו להאחו בה⁽⁸⁾.
השבים מהרו להחזיק בבית חרב הנשען על עמודי שיש,
ולו כיפה יפה כי העיר היתה הפקר וכל הרוצה לזכות בחורבות
זוכה, ויחזקו את בדקיו ויתקנוהו כיד יכולתם ויקדשוהו לבית
הכנסת⁽⁹⁾ ויביאו את ספרי התורה משכם, ובמשך חמשה

(5) הגוי שם.

(6) תונת נפשו ומרו שיחו שפך לפני בני ואוהביו במכתבו אשר ערך אליהם.
(שנים מהם נשארו בדינו האחד נדפס בסוף ביאורו על התורה וויניציא ש"ה והשני
בס"ס שער הגמול) ובנהמת לבו קרא עליה — במכתבו הנדפס בסוף ביאורו על
התורה — את הקריאה הזאת :

דמיתך הורתי
ליולדת שמת בנה בחיקה
והחלב בשדיה למכאוביה
ותניק את גורי הכלבים.

* * * * *

(7) הרמב"ן ימנה את מצות ישיבת ארץ ישראל במנין המצות. ראה בספר
המצות צד ס' ובביאורו עה"ת במדבר כג, נג. דברים א.

(8) הרמב"ן במכתבו לבנו.

(9) ביהמ"ג הוה נודע עד היום והוא בחצר הנשען בפאת ימין לחצר ביהמ"ג
האשכנזים הנקרא בשם "הורבת רבנו יהודה החסיד". האזנמס בכתב הדת אשר נתנה
ממשלת מצרים להאשכנזים בשנת ה'תק"ע כי הורבת ר"ח הגוי להם הוא ועל הישמעאלים
להשיבה בלי כל מחיר נכלל גם חצר ביהמ"ג של הרמב"ן. אך בכ"ז לא יכלו להוציאו
מידי מחויקו. ולראבון לבבנו הוא עד היום בידי הישמעאלים והמה עשוה לבית
האוצר לכל דבר נבזה ונמאס.

ועשרים יום נוסדה עדה חדשה מאחינו בירושלם, וביום הזכרון לשנת הכ"ח התפללו בני העדה הזאת בביהכ"נ החדשה, ויקראו בתורה, ויתקעו בשופר כמשפט¹⁰).

ארץ ישראל עמדה אז תחת ממשלת מושל מצרים, אשר לבכו היה טוב על אחינו, ועינו לא צרה לראות כי נודדי ומגורשי ארצות הנוצרים יבואו לארזה"ק לרוות בדמעות עיניהם את אדמת קברות אבותיהם ולעשותה לעיר נושבת, ולכן לא מצאה העדה הזאת כל מכשול ומעצור על דרכה, ותלך הלוך וגדול מיום ליום.

שני דברים עזרו להרמב"ן להוציא לאור את רעיונו הקדוש והגעלה, והם :

א) גדול ידיעתו ורוחב שכלו בכל מקצעות התורה הכתובה והמסורה, במשך זמן קטן אחרי בואו עלה בידו ליסד בה ישיבה גדולה לתורה ולתעודה, אשר נפסק בה מעת נכבשה העיר לפני נוסעי הצלב, ואחרי כן החל לעסוק בהשלמת והרחבת ביאורו על תוה"ק¹¹, וגם את חכמת הקבלה אהובת נפשו שתל הוא לראשונה בארץ קדשנו, ובימים מעטים שגשגה ותעש פרי הלולים. לשמע הישיבה הזאת נהרו תלמידים¹² רבים מכל הארצות הקרובות והרחוקות, וגם מארץ בבל¹³ הרחוקה מאד

¹⁰ הרמב"ן במכתבו לבני.

¹¹ הנו' בביאורו עה"ת בראשית ל"ה ט"ז.

¹² לדאבון לבבנו לא נשאר לנו לכרכה מכל שמות הגדולים אשר למדו

בישיבת הרב ויחד עמו עבדו בעבודת הרחבת והמבט הישוב רק שם ר' נתן הו"ם בן הר"ר יוסף יהושע איש ירושלים או הירושלמי הנודע מהעתקתו וביאורו את כל חלקי התנ"ך בשפת ערבית צחה בשם "כתב אלביאן" (אשר כנראה רוח רבו הרמב"ן נחה עליו והיא עזרה ועזרה אותו לעבודה הזאת). ראה על אודותו בספר קה"י להחכם גרעטץ כ"ז.

¹³ הרמב"ן בביאורו עה"ת בראשית י"א כ"ה.

לא נמנעו מלבוא אליה להקשיב בלמודים. גם איזה מעדת הקראים
— וביניהם החכם הנודע אהרן בכמהר"ר יוסף בעל המכתב —
תוכו לרגליו ולמדו בישיבתו¹⁴.

ב) שפעת האנשים מאחינו יושבי ארץ הקדם אשר באו
לבקר את הארץ¹⁵. כי המה תמכו בידי העדה הדלה והצעירה
הזאת וענייה כמסת ידם, ומהם שלחו מדי שנה בשנה תמיכה
לאיזה מיושביה, וגם ספרי תורה רבים מלובשים במעילי ורמוני
כסף וזהב ופרוכיות ושאר כלי קדש רבים הקדישו לבית הכנסת
ולקברי הנביאים, ובעזרת שני אלה הלך הישוב הלך וחזק.

אחרי מלאת שלש שני עבודה להרמב"ן בהגדלת הישוב
וקיומו עלתה נשמתו למרומים בשנת השלשה ושבעים לימי חייו
(ה"א ל' 1270) בעיר עכו. ועצמותיו הובאו לקברות בעיר חיפה,
אצל קבר הר"ר יחיאל מפארין¹⁶ אשר בא איזה שנים לפניו
לארצה"ק.

העבודה, אשר רכנו הרמב"ן עבד על תלמי אדמת אבותינו
ליסד בה ישוב מאחינו, לא היתה לריק כי הנטע הנעים הזה הכה

14) נרעץ קוה"י כ"ו צד 140 בשם ספר אדרת אליהו להחכם כמהר"ר אליהו
בשייצי בהקדמתו. אולם באמת עוד יש לפון בזה כי בעצם הקדמת הספר הנו' לא נזכר
דבר מזה ורק באגרות המחבר הנספחות אליו מידי החכם כמהר"ר אב"ן רש"ף. שם נאמר
על הר"ר אהרן בעל המבחר (מוסגר בשני חצאי לבנה) "תלמידו של החכם כמהר"ר משה
נחמני מחכמי אחינו הרבנים בעלי ריבנו נ"ע". וכל איש יראה כי הדברים האלו אך מפי
אב"ן רש"ף יצאו אשר על דבריו לא נוכל לתקוע יתד. ונס בספר המבחר לא נזכר דבר
כי היה בירושלם (וכן לא נקרא בשם "ירושלמי" אשר קראו הקראים לכל איש אשר זכה
לעלות לירושלם) ואך את עיר מגורו סולכתא (קרים) יזכיר (פ' בא) וברצות ה' עוד נשוב
לדבר מזה במאמרנו על דבר קורות עדת הקראים בירושלם.

15) הנו' במכתבו לבנו ו"ל כי רבים באים לירושלם תדיר אנשים ונשים
מדמשק וצו בה וכל גלילות הארץ לראות ביהמ"ק ולבנות עליו.
16) דאה מאמרנו "קברי ארץ הצב" ירושלים ש"א ערך הרמב"ן.

שרשו עמוק עמוק, וגם אחרי עלותו אל על לא הדל מלשגשג ולעשות פרי הלולים. מדי יום ביומו היה הישוב הולך הלוך וגדול, כי במשך שלש השנים אשר הרמב"ן חי בארה"ק קרב את ההוקים ב ז ר ו ע תורתו וחכמתו. ספריו אשר חבר שלח לבניו ואוהביו, וגם מכתבים מיוחדים שלח להם כפעם בפעם להודיעם מעלת הארץ ויקרת ערכה, והמה נפוצו לערים ומדינות, וישרישו בלבבות קוראיהם רוח אהבה וחפץ עז לראות למצער פעם אחת בימי חייהם את הארץ הטובה הזאת¹⁷). ולא לבד בירושלם אשר בה ירה הרמב"ן אבן הפנה להישוב החדש, כ"א גם בשארי ערי הארץ ובנותיה כצפת, עכו, צריפין, רמלה, החל הישוב להתגדל מאד. אולם הישיבה הגדולה אשר ידי הרמב"ן כוננו בירושלם הובלה לקברות יחד את גוית הרב ז"ל, כי לא היה איש אשר ימלא את מקומו בהנהגת הישיבה ובהרחבת גבול לימוד התורה, וידל כבודה, וידי לומדי התורה רפו מעשות חיל בלימודם, עד כי חדלה ירושלם להיות עוד העיר אשר ממנה תצא תורה ודבר ה' לכל הארץ. נוסף לזה החל פירוד הדעות וקנאת איש מרעהו, אשר תמצאנה קץ למו בכל ישוב חדש הנוסד ומקובץ מאנשים שונים ונפרדים, לשלוש גם בה שלטת. והדבר הזה היה כשמן לאש המחלוקת אשר התלקחה בעת הזאת בערי אה"ק.

זוה דבר המחלוקת :

כבר הזכרנו כי גם בעכו היה ישוב גדול מאחינו בה בנתה חכמת הקבלה ביתה כמו רמים תחת פקודת חכם חרשים ר' שלמה פעמיט (הקטן), כי תלמידים רבים נאספו אליו ללמוד החכמה הזאת ומסתריה.

¹⁷ גם רבים מעדת הקראים באו לבקר את עיה"ק ירושלם ולהונג שם את החנים והאיש אשר זכה לעלות ירושלימה ולשוב נקרא בשם "ירושלמי" והמה יסרו למו תפלות מיוחדות בעד ההולכים להשתטח על קברי האבות שיתפללו כל העדה ביחד בטרם לבתם לאה"ק. ותפלות מיוחדות לכ"א מהמקומות הקדושים (ראה סידור הקראים ח"ד בסופו).

הרב הזה גם בהיותו בצרפת ארץ מולדתו, צרר בעו
 ותעצומות את הפילוסופיא, וידרוך קשתו לבער אחרי כל ספרי
 חכמות הצונות מקרב בית ישראל, וביחוד אחרי ספר המורה
 לנבוכים דעת. וישיבתו באה"ק הוסיפה לו עוד כח ואון
 לערוך קרב נגד כל אלה אשר יאמרו לחכמה אחותי את. וגם
 פחד החרם אשר אמר הנגיד: מדמשק לתת על ראשו אם
 יוסיף לדבר סרה על ספר המורה לא הניא אותו מדרכו,
 ולמען יוכל לעמוד נגדו כתת הגליו לאירופא, וברוב קהלות
 אשכנז — ובאיזה ערי ארץ צרפת — צלחה לו להשיג הסכמות
 הרבנים וראשי העדה כי האמונה הטחורה והפילוסופיא לא תוכלנה
 לשבת כשבת אחיות יחד, ומאד יאה ונכון לשרש אותה מכרם
 בית יהודה. בהכתבים האלה שב ר' שלמה לעכו, ואז לא עלה
 עוד מורא הנגיד על ראשו — לדעתו — ויאסוף אליו את תלמידיו
 ובעלי בריתו, ויחדיו דנו את ספר המורה לשריפה. ועוד החרימו
 את כל ההוגה בו (מ"ח לאלף הנוכחי), ואחדים מהקנאים האלה
 עוד העיזו ללכת אל טבריא (מקום קבורת הרמב"ם ז"ל) ומחקו
 מעל מצבת קבורתו התוארים הנכבדים אשר היו חרותים עליו,
 ותחתם חרתו "פה נטמן משה בן מיון המוחרם
 והמין". אולם רבים מנכבדיה רגנו בסתר אהליהם על הדבר הזה,
 וכאשר בא הנגיד ר' דוד נכד הרמב"ם ז"ל להעיר הזאת, תמכו
 המה בידו לגמול להאנשים האלה כמפעלם, ויחד עם נכבדי
 עיר צפת ת"ו ובראשם הרב ר' משה בן ר' יהודה ובית
 דינו הלכו על קבר הרמב"ם, ויחרימו את כל איש אשר יהין
 לדבר סרה על הרמב"ם ועל ספריו, וגם שאר קהלות ערי ארץ
 ישראל נתנו ידם למו⁽¹⁸⁾.

הריב הזה היה כרקב להישוב עול הימים הזה, אמנם
 הצליח בידי אוהבי עמם לעמם את האיש האוכלה הזאת, אבל

(18) מב"ע ישורון להחכם דר. קאבאק.

לא להשקיעה כליל, ולפעמים התלקחה ותאכל כל חלקה טובה באדמת בת ציון¹⁹, ולולא נתחזק הישוב בעזר חצוני מאת האנשים הרבים אשר רבו אז לעלות להארץ הזאת, כי אז כרע נפל תחתיו מבלי קום.

בחצי השני של המאה הראשונה האירה ההצלחה פניה לישוב עי"ק, ענגי הריב ופירוד הדיעות אשר הקדירו את שמי אשרה כצל עובר היו ולא הרעו למאומה, והישוב צעד בצעד און קדימה, ויגדל מאד במצבו החמרי והמוסרי. רוב יושביה הגו בתלמוד ובמסותי חכמת הקבלה יומם וליל, ומהם עסקו גם במדעים כמו חכמת הרפואה, תכונה, הנדסה, והספקתם נתנה להם מקופת

19) הרב בעל כ"מ אשר היה באה"ק בשנת ס"ב מזכיר את דברי הריבנות אך כרמו — משום כבוד עיר אלקים הסתר דבר — בהקדמתו אומר ולא אתן על לב מי שיבקש תואנה או עבר עליו רוח קנאה תמה אני אם מזה הדור נמלט אם בפירסום והודעה אם בסתר או בלש . . . דורות הכרכים לשבת בצער עובתי גם בנדולות וללכת בהם לא נסיתי ובנפלאות ממני לא שאלה נפשי ועליהם לבי לא הסה ולא סוקי גם שאי מס לונגת א אדון השלום היה עם סי . . . ובסיום ספרו אומר "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום רב לכל אוהבי תורתו . . . בטובו יתעלה יתן דורנו כדורות אשר היו לפנינו . . . (ובנראה כיון בזה על הרמב"ן אשר רק אחרי פטירתו החלו כל אלה) "בצדקת אלהינו עלינו שלומנו — יתמיד" . . . ובפ"ו ד"ט ע"ב המדבר על ענין ירושלים עי"ק — אחרו אשר דבר מדיני הקריעה והאבלות — יאמר "ובפרק כל כתבי הביאו כמה סבות להרבן ירושלים. ביטול תינוקות של בית רבן. השוין קמן כגדול. שאין להם בושת פנים. שלא הזכירו זה את זה. שבינו בה ת"ח. שפסקו ממנה אנשי אמנה" . . . וכל איש יבין כי רמו בהרברים האלו אשר אין למו. המשך והיבור סה על האמור. אולם הר"ד יצחק חילו אשר היה באה"ק עשר שנים אחרו הרב הגוי לא הזכיר מאומה במכתביו מדברי ריבנות כשערי ירושלים. ולא נובל לדעת אם רק שלום אמת ושלות השקט שרר בימיו בארץ או משום כבוד עיר אלקים הסתר דבר.

הקהל. והשאר שלחו ידם במסחר ומלאכת יד⁽²⁰⁾, כמו חיטים, סנדלרים, צובעים, וסופרים מהודרים, אשר כתב ידם הפליא עין הרואה, וספריהם נתבקשו בכל קצות הארץ⁽²¹⁾, ולא לבד בירושלם בירת הארץ כי גם בשאר ערי הארץ ובנותיה גדל ונחב הישוב במאד, ולא למותר יהיה אם נמנה את כל המקומות אשר היה בעת הזאת ישוב מאחינו, אם גדול או קטן כאשר זכירם ה"ר יצחק חילו בספרו שבילי ירושלים⁽²²⁾.

בחקרון היה קהלה גדולה, והרבה מיושביה עסקו בצביעת צמר גפן ובאריגתו ובמעשה כלי זכוכית והמה הובלו גם למרחקים.

ברמלה (גת) אשר נבנתה זה לא כביר היה ישוב מאחינו, ורוב יושביה היו בעלי אומנות שונים, ושנים מאחינו ילידי ארץ ספרד יסדו בקרבה בתי חרושת המעשה לבגדי צמר גפן, וגם איזה מעדת הקראים ישבו בה.

יפו היתה אז עיר רבתי עם והמסחר עלה בה כפורחת, ויהודים במספר לא מעט ישבו בה, ולהם בית הכנסת יפה מאד ואצלו ישיבה וביה"ס גדול מאד, אשר הקדיש אחד מחכמי העדה לפני מותו בתנאי כי לא ימכרו לעולם. אך רוב בני העדה שמו אל המסחר פניהם, וימעט מאד מספר הלומדים בהישיבה, וביותר מספר הבאים לבקר את בית הספרים.

(20) הר"ר חילו בספרו שבילי ירושלים.

(21) הנו"ם עם והרב בעל שם הנדולים (ח"א אות ר') יעקב בן הרא"ש מספר

כי ביאור הר"ר בעל הטורים על התורה נכתב בעז"ק ירושלם ת"ו ע"י הסיפר יצחק ב"ר יוסף ממלכות פורטוגאל בשנת ה' קמ"ט.

(22) הר"ר יצחק חילו היה יליד עיר לארזוא במדינת אראגוניין ובא לירושלים

בשנת ס"ד ומשם שלח מכתבים לבי"ב על דבר מצב הארץ ויועביה אשר קראם בשם שבילי ירושלים והחכם כמחור"ר אלוקים כרמולי ז"ל תרגמם לשפת צרפת והדפיסם בספר Itinéraire de la Terre sainte.

בהערים שכם, שילו²³, גבע (גבעת בנימין), חלחול, גמזו²⁴, ארד ישבו משפחות אחדות מיהודים, ויושבי העיר האחרונה היו רועי מקנה, והרב העומד בראש העדה גם הוא היה רועה צאן ותלמידיו הלכו אחריו אל מקום המרעה לשמוע תורתו.

גם בצפון ארץ ישראל לא נמנעו היהודים מלהאחו בערים וכפרים הרבה. בהערים צפת, מבריה, עכו, חיפה²⁵, סאסא²⁶, וגוש חלב, היו קהלות גדולות מאחינו, והאחרונה עשירה ונדיבה, ויושביה עושים מסחר גדול בשמן ויין אשר ישלחו למרחקים, ובה ביהכ"ג עתיקה וביהמ"ד, אשר ילמדו בו תלמידי חכמים הרבה ופרנסתם תנתן להם מקופת הקהל. וגם במירון, פאראווא, דאלאמא, אלמא, בית שאן²⁷ (סקיטאפאליס), קדש²⁸, יבנה²⁹ (איבלין), קסריא,

(23) הר"י חילו, הנו' מוסף ואומר כי בעיר הזאת ימצאו קברי עלי הכהן ושני בניו חפני ופנחס ועל הקברים בנין נאה מאד והיהודים והמושלמים ידליקו שם נר תמיד ואיש זקן מארץ אשכנז מקובל יגור בקרבת מקום הקבר והוא מתפרנס מהעסקות ספרים קדושים כמו ספר הבהיר לר' נחוגיה בן הקנה וספר הבטחון לר' יהודה בן בתירא וספר היצירה לר' עקיבא ועוד.

(24) הרב הנו' יספר עוד כי המסורה תיחס את הביהכ"ג אשר בעיר הזאת לרשב"י.

(25) הרב הנו' מוסף לספר על ארבעת הערים האלו לאמר: צפת בה יהודים מכל קצוי תבל. טבריא וישיבה הוגים בתורה יומם וליל. עכו בה נמצאים הרבה רבנים וחכמים מצרפת ואשכנז. חיפה נודעת בחסידותה.

(26) בה נמצא ביהכ"ג עתיק וביהמ"ד חשוב המיוחסים לרשב"י ובביהמ"ד נמצאים ספרים רבים עתיקים ובהם ספר ה ת ג י ן וספר "שועור קומה" (הנו' שם).

(27) את העיר הזאת אזה הרב בעל כפר"ם למושב לו.

(28) על דברת הר"י חילו ישבו רוב בני העדה הקטנה הזאת לשמור את הקברים הקדושים ולקבל את האורחים הבאים לבקר את הקברים.

(29) הר"י"ח מספר כי מצא בעיר הזאת תלמיד ר' שמואל רמן עכו אשר הוא בקי גדול בחכמת הקבלה והוא הראהו ספרים עתיקים כמו ספרו של שמאי ופרקי דר' ישמעאל ועוד.

צריפין (שארפאנד³⁰), ישבו שם משפחות אחדות מיהודים.

מהאנשים המצוינים אשר היו בעת ההיא בארה"ק נשאר
לנו לברכה רק שמות³¹ :
הר"ר חיים.
הר"ר יוסף³².
הר"ר שלמה פעמיט (הקמן).
הר"ר משה בן יהודה אב"ד בעיה"ק צפת ת"ו.
הר"ר יצחק חילו.
הר"ר ברוך מפנרוך³³.
הרב החוקר המקובל מאיר בן יצחק אלדאבי בעל
"שבילי אמונה".
הר"ר אישתורי הפרחי בעל "כפתור ופרח"³⁴.

(30) בעיר הוות נר יהודי אחד ולו בית מלאכה יפה. וכביתו התאכסן איש זקן
עם תלמידים הרבה אשר התפללו יחד בצבור. והוקן הזה היה מנדולי בעלי הקבלה אשר
ידע בעל פה שבעה ספרי הקבלה. ואביו היה תלמיד הרמב"ן.

(31) הר"י חילו מזכיר עוד שלשה חכמים אשר ביחד עסקו בחכמת הנסתר אחד
מהם נר בשלז והוא היה מארץ אשכנז והשני בצרופין והשלישי באיבלין אך את שמם
כסה במשאון. ראה למעלה הערה 23. 29. 30.

(32) את השנים הראשונים מזכיר הר"י חילו בספרו "שבילי ירושלם" בין רבני
יראשי ירושלם אשר היו כלם מצרפת. ולדעת החכם כרמולי ז"ל בהערותיו להספר הנז'
המה הרבנים הנזכרים בשאלות ותשובות הר"ן ד' יוסף ממארכיליא זר' חיים הצרפתי
בירושלים.

(33) נזכר בכפ"מ ד"ח ע"ב (בערלין תר"א). ולדעת מוציאנו לאנה הצ"ה חן טוב
הוא ר' ברוך מארץ יין המוזכר ברא"ש בכמה מקומות כי ס נ ר ד ך הוא שם אחת
העירות בארץ התיא. והוא היה תלמיד של מהר"מ ב"ר ברוך וכנראה היה הרב הזה גם
באשכנז וצרפת.

(34) הרצ"ה חן טוב מחשב גם את הר"ר עמרם איש ארץ ישראל (ונקרא ר'
עמרם ירושלמי. המש"ש) לאחד החכמים אשר היו ברורו של הכפ"מ. אולם הנראה

הר"ר מתתיהו⁽³⁵⁾.
הר"ר חננאל אבן אסקרא⁽³⁶⁾.
הר"ר שם טוב גאון מסעגאוויא בספרו⁽³⁷⁾.

מהאשכנזים לא היו בכל משך המאה הזאת אך מתי מספר, ואין בידינו להעלות לזכרון אף שמות אחדים מגדוליהם וגם לא נוכל לדעת אם נהיו לעדה מיוחדת או התאחדו עם אחיהם הספרדים.

בספר הזה דף כ"ג ע"א יראה כי הוא היה בימי הראב"ד והוא נזכר אך בדברי הראב"ד המובאים שם.

⁽³⁵⁾ נז' בכפ"ס ד"ט ע"ב. ולדעת החכם חן טוב הוא הר"ר מתתיהו המובא בספר שערי ציון כ"ו לר"י לאשיש (נדפס כעת בספר אוצר טוב להר"א דר. בערלינער) וז"ל "ובפריש החכם ר' מתי הו בן כבוד הרב הגדול ר' יוסף בן הר"ר יוחנן אשכנזי וקבל וכו' וקבל גם בן מהרב רבנו פריץ הכהן נ"ע." והרב בעל כפ"ס כתב עליו בספרו "ז"ל".

⁽³⁶⁾ מנמת פני החכם הזה והבא אחריו היה להשיג שמה ידיעות ברורות ומושגים מחכמת הקבלה אהובת נפשם. אולם הראשון מת בקיצור ימים והשני נעשה שם מנוד להחכמה הנז' וכנראה מספרו "מנדול עוז" על הרמב"ם (הלכות לולב פ"ז) ומספרו "כתב שם טוב" אשר חיבר בצפת חזר אח"כ מארץ אבותינו לספרד ארץ מולדתו.

⁽³⁷⁾ החכם גרעטץ בס' קוה"י כ"ז מונה במספר החכמים אשר היו בעת ההיא בירושלם גם את הר"ר אברהם תלמיד מהר"מ מרוטנבורג בעל "ברוך שאמר" ובמהולת כבודו טעה בזה כי הר"א הנז' מחבר יסוד ספר ברוך שאמר הוא ר' אברהם מוזסענהיים בן הר"ר משה "אומן התפילין" ובכחרותי נקרא בין הצרפתים "אברהם חון מהיוספארט בן מיוסם א"ע בהתחלת הקדמתו לספרו אשר נקרא א"ח"כ בשם "ברוך שאמר" והוא לא היה מעולם באר"ק ורק המניה והמוסיף על הספר של ר"א הנז' ר' שמשון בעל ברוך שאמר הראשון. (ראה בספר שם הגדולים אות ברוך שאמר טעם להשם הזה) אשר היה זמן רב אחריו והוא היה יליד ארץ זאקסען ונתגדל בעיר פראג הוא היה בארץ ישראל בנז' בהקדמתו ואותו נזכיר בע"ה במרוצת דבריו.

המאה השנית לאלף הנוכחי השאירה לנו אך מעט מאוד מקורותיה ודברי ימיה, ולפי הנראה לא נקרו בה חדישות ונצורות במצב עיה"ק ויושביה.

בחצי הראשון של המאה הזאת הלך השוב הלך וטוב, ולא בעתתו כל רעה מחוץ. משנאת עמי הארץ וקנאתם לא סבלו היהודים מאומה ולבם עוד היה טוב להם תמיד, ולא מנעו מהם מלאחזו בכל מסחר ומלאכת יד כאות נפשם, ולעתים לא רחוקות לקחו אותם לעוזרים במלאכת ידם ובעבודתם³⁸, ולכן החלו היהודים לעסוק גם במלאכת מטוה משי ותיקונו וגם הנישים עזרו לפעמים על ידי בעליהן³⁹ למען יוכלו הם לסכב את סחורתן בהערים ובהכפרים הסמוכים, וכמעט כלם הרויחו לחם חקם, ולאחדים מהם היו גם בתי אחוזה.

בעלות מצבם החמרי החלו אנשי רוח המעטים אשר נמצאו בירושלים לתקן ולחזק בדקי מצבם המוסרי, ותחי מלאכתם ראשונה לחדש את פעולת הישיבות ובתי המדרש כבימי הרמב"ן ז"ל, חזקו את הישיבה הראשונה, וישיבות חדשות יסדו למען יוכלו יושביה להגות בתורה יומם וליל, מעט מעט נודע שם לומדי ירושלים בכל ארצות הסמוכות לה, "וממצרים (קאירא), ואלכסנדריא, דמשק, וממקומות אחרים באו לשאול דבר ה' מרבני ירושלים וחכמיה", וכן היה סדר תפלתם ולמודם :

"כל בני העדה התפללו בביהכ"נ אחד (הוא ביהכ"נ אשר "הרמב"ן ז"ל החזיק וקידש אותו כנו) ואליו היו באים בכל יום גם בשבת שעה או שתיים קודם עלות השחר כל אנשי העיר וואמרו שירות ושבחות עד עלות השחר, ומיד התחילו להתפלל תפלת שחרית בנועם ובסדר נעלה מאוד, קריאת

38) הר"ר אליהו מפירארא במכתבו הנדפס בס' דברי חכמים.

39) הגו' ישם.

"שמע דקדקו לגמור עם זריחת השמש כמנהג ותיקין, הכהנים
"נשאו כפיהם בימי החול כבימי השבתות והמועדים, ואחרי תפלת
"שמ"ע אמרו שלש עשרה מדות ותחנות, ומיד אחרי כלות סדר
"התפלה למדו פרק מספר יד החזקה להרמב"ם, ואחר הצהרים
"גפ"ת לעומק ההלכה (בביהמ"ד), ואחרי תפלת ערבית גמרא עם
"פי' רש"י" (40). גם המון העם הצטין במדות טובות, משחוק (41)
ומשבועת שקר רחקי ויחיי צניעות
ופרישות.

מהשרידים אשר התאמצו בדבר הישיבות ופעולתן לא נשאר
לנו לברכה רק שם אחד מהם הלא הוא :
ה"ר יצחק הלוי, אסיר התקוה.
הוא יסד ישיבה לתורה ולתעודה אשר לא חדלה גם אחרי שבה
רוחו למקור חוצבה, ומגדולי תלמידיו לא נודעו לנו רק שמות
שנים מהם והם :

הר"ר (הזקן העלוב) אליעזר ב"ר שמשון זצ"ל.
וה"ר (זעירא דמן חבריא) יעקב ב"ר שמואל במצפה (42).

(40) הר"א מפיראדא והר"ע ברטנורא במכתביהם.

(41) הר"א מפיראדא, אמנם במכתבו כתוב במקום שחוק "גילוי עריות" אך כל
איש יבין כי רב נכבד כמוהו לא ישבח את בני עדה קדושה כזאת על זדורתם בניע
ולכן הרשינו לנו לבאר כונתו במלת "גילוי עריות" על הדברים המרגילים את
האדם לערה כשחוק.

(42) שלשת הרבנים האלה נזכרים במכתב החרס הנדפס בס"ס המשוע
קונטרסים (הוצאת הרבניק ווען תרכ"ד) ושם נזכרים עוד ארבעה מחכמי הדור
אשר קימו את דברי הראשונים, והם :

הר"ר (העלוב) אליעזר בה"ק ר' אפרים.
הר"ר אלקנה בן הח' ר' אשר הצופה . . . קנדיאה וחכמיה.
ה"ר ישראל בן הח' ר' אלחנן.
ה"ר יקותיאל בן ה"ר משה הלוי זלמן.

גם לא נוכל לדעת אל נכון אם היו האשכנזים לעדה מיוחדת בירושלים, ורק שמות שנים מהם נשארו לנו לברכה.

האחד הוא: הר"ר אברהם ב"ר יצחק (מבני האשכנזים ⁴³). והשני הוא: הרב ר' שמואל שליטשטאט בן מ"ה אהרן בעל המחבר מרדכי הקטן (או קיצור מרדכי) רב ומורה בק"ק שטראסבורג.

האחרון גאליץ לעזוב את ארץ מולדתו מפני המוסרים ⁴⁴ שבעירו, ויסע נדוד הוא עם כל ב"ב לארץ הקדם ⁴⁵, ודרך ב ב ל בא ירושלימה, אך מחוסר פרנסה לא יכול להשתקע שם, ויתמהמה בה זמנים מעטים, ואחרי אשר אשרו וקימו רבני ירושלים וגדוליה את חרם הנשיא שבבבל ובקשתו להגין עליו מהמבקשים נפשו שב לארץ מולדתו.

אך אין בירנו לברר אם היו גם הם באה"ק או בחו"ל.

עוד נשאר בידנו שם אחד הסופרים המצוינים מהזמן ההוא הוא: הר"ר יצחק

ב"ר יוסף ממלכות פורטוגאל" (ראה למעלה הערה 21).

⁴³ הרב הזה חתום לבדו על מכתב המקום את חרם הנשיא מבבל

הנדפס בספר המשה קונטרסים הנוכח ומכתבו בא בראש כל הכתבים המקיימים את דבר החרם וממנו נראה רק כי הוא היה ש"ב של ה"ד מאיר ס"ל (סג"ל) בן ר" ברוך שהיה רב בעיר וויען בימים ההם ובחתימתו חתם את עצמו כה תפלת עבדיכם הצעיר עבד אחד מקמני שומריה המופקדים על חומותיה, האומרים תמיד אתה תקום תרחם ציון, וממכתבו נכר כי רב גובריא ורב הילו בתורה ויראה.

⁴⁴ תוכן המסורה הזאת ונוסח החרם ימצא הקורא בספר המשה קונטרסים

הנוכח ובהערות של החכם ר"ז כוכב טוב.

⁴⁵ ממכתב ר"א ב"ר יצחק הנו" נראה כי הרב הזה מלבד דאסן הנורא אשר

בעבורו עזב את ארץ מולדתו עוד נשלל על הים ולקחה ממנו את כל רכושו ונס ספרין הנחמדים אשר טיה לקצצם כל ימי חיו.

חצי השני של המאה הזאת השאיר לנו אך ידיעות מעטות מקורותיו. בסוף ימיו החלו לבוא גם אישכנזים רבים לעי"ק ירושלים ת"ו, והבאים היו כמעט כולם עשירים, תלמידי חכמים, נשואי פנים, זקנים, (כי רק אנשים כאלה השליכו נפשם מנגד לעבור בדרך רחוקה ומסוכנת לזאת) ומהם רבנים גדולים ומפורסמים ובראותם כי עמודי המצב המוסרי עודם רופפים וכל רוח קל יוכל להפכם ולעקרם משורשיהם, התאוששו לבצע את המכת מצב המוסרי אשר החלו גדולי הספרדים ביה"ט ל החולף, וזה החלם לעשות: יסדו למו עדה מיוחדת, ויתקנו תקנות טובות לכל עניניה והנהגתה⁽⁴⁶⁾, אך לא נפרדו כליל מהעדה הראשונה, ויחד התפללו בבהכ"ג הרמב"ן (כנוסח בלול מנוסח ספרד ואשכנז ביחד), ולו ולבתי הישיבות הקדישו נכבדי האשכנזים ספרי תלמוד ופוסקים רבים אשר הביאו עמם⁽⁴⁷⁾. גם שמו לבם להמכת מצב החמרי של עדתם החדשה, ויקנו הצרות רבות למושב הענים⁽⁴⁸⁾, ויאמרו ללכת הלאה בדרכם זה, אך לא ארכו ימי שלות הבת ירושלים כי התושבים קנאו במ על העיזם לתקן מיד כבואם חדשות ולשנות סדרי הקהלה, וירדפום בכל אשר היתה לאל ידם עד כי נאלצו לשום מעצור לרוחם; זאת ועוד אחרת כי בשנת קצ"ד (1434) פרצה מגפה בירושלים וסבכותיה, ובה לבד נפלו

46) הר"ע ברטנורה במכתביו, ומהם נודעה לנו אחת מהנה והיא: "כי יום בעש"ק יתפללו מנהג בציונה בבית"ג כבכל יום ובצאת הכוכבים תפלת ערבית". כי מנהגם לפני כמנהג שאר ערי ארץ תוגרמה אשר מיד אחרי בואם מבית המרחץ היו מתפללים תפלת מנהג ביהוד ואח"כ אכלו את הארוחה אשר הוכנה לסעודת הלילה וגם יין הרבה שתו עד הערב ואז הלכו לכזשים בכנרי שבת לביהכ"ג. שם אמרו שירות ותשבחות והאריכו בתפילת ערבית עד שתי שעות בלילה ואח"כ היו הולכים לבתיהם ואוכלים רק כזית לחם ומברכים ברכת המזון.

47) הנ"ז שם.

48) הנ"ז שם.

לפי חרכה תשעים נפש⁴⁹) ורובם היו טאלה החדשים אשר לא הורגלו עוד במזג הארץ ומבע אוירה; אולם בכ"ז לא נפלו העמודים אשר המצב המוסרי נשען עליהם, תחתם, כי שולח להעדה מושיע בצר הוא הר"ר אליהו מפירארא (איטאליע) אשר עלה ירושלימה בשנה הזאת.

יושבי העיר בראותם כי המות שדרך מבוחר רבניהם וחכמיהם, ועדת ה' נשארה כצאן בלי רועה, וימהרו להר"ר "אליהו מפירארא" ויבקשו ממנו כי ישים את משרת הרבנות על שכמו, וברוח פיו ינחם, והוא בראותו כי באמת אין איש ראוי ומוכשר יותר להמשרה הזאת ממנו נאות לבקשתם, ואת תעודתו מלא באמת ובתמים, הוא הורה דעת ודין ליושבי העיר (וגם ליושבי הארצות הסמוכות אשר שאלו מאתו דבר חוק ומשפט) והוא למד גם את השרים התמידים בביהמ"ג ובביהמ"ד, והתאמץ בכל כוחו להעלותם על שלבי השלימות⁵⁰, ומצבם החמרי כהמוסרי היה הולך הולך וטוב עד תום המאה הזאת.

המאה השלישית מובנה היתה לסופרי דברי הימים מאחותה ההולכת לפניה כי היא לא השקיעה בתהום הנשיה מקריה ודברי ימיה, אך המה לא ירנינו רוחם כי היא וביחוד בימי עלומיה הלכה בקרי את ישוב ירושלם אשר עוד לא זקן גזעו וכמעט נפל שדוד לרגלה לולא המיכה לו פנים לעת זקנתה. עוד בראשית ימי גוחה מרחם בא שואה ומשואה על ירושלם כי מלך מצרים השולטאן "מלך אשריף איל כתבאי" נתן פקודה בשנת ר' (1440) "כי עדת היהודים בירושלם

49) הר"ר מפירארא.

50) הנו"ש.

תתן סך ארבע מאות דוקא מען מס לשנה⁵¹ (מלבד הסך המשים דוקא מען זהב אשר שקלו על ידי שר העיר בכל שנה בעד הרשיון לעשות יין⁵²) אשר תועבה היא להישמעאלים). הדבר הזה הביא רעה רבה על יושבי עי"ק, כי מלבד אשר המס הזה בכוותו רבץ כמשא כבד על יושבי העיר המעמים והדלים, הגדיל עוד איכות לקיחתו את סאת רעתו, כי הממשלה לא קצבה ערך קצוב לגולגלת, רק ראשי העיר ופרנסיה העריכו ערך כל בית אב, והעשירים המעמים אשר הושת עליהם מס גדול סרבו מלשלמו ולא יכלה העדה לתת ע"י פקידי הממשלה את סכום המס במועדו, ולכן מלאה ממשלת מצרים בעת הזאת את ידי אחד מאחינו יושבי ירושלם לכהן בכהונת משנה הנגיד אשר במצרים⁵³ למען יראה הוא כי כסף המס יובא לאוצר הממשלה במועדו, והוא בראותו כי לא יוכל לבדו לשאת את משא גבית המס בחר — בצירוף ראשי העדה ופרנסיה — חמשה אנשים מאחינו, עריצים, אבירי לב, אשר לא ישובו מפני כל, כי המה יגבו את המס מאת בני העדה, הנוגשים וגובי המס האלה נקראו

(51) הרע"ב במכתביו.

(52) את המס הזה חלקו ראשי העיר לפי ערך כמות היין הנעשה ולשלשה מדרגות, העשירים סרעו עשרים כסף, הבינונים ששה עשר כסף, והעניים — גם מקבלי צדקה בכלל — שנים עשר כסף לכל קאנטאר ענבים — הקאנטאר הוא מאה ראטול וכל ראטול הוא שלשה קילאגראם בערך — (מכתב הנוסע האלמוני מאיטאליא משנת רנ"ו הנספח למכתבי הרע"ב).

(53) את משנה הנגיד מזכיר אך הנוסע ר' משולם ב"ד מנחם מוואלטרס איש פלארנץ (נדפס בירושלים ש"א) אשר היה באה"ק בשנת רמ"א. הנגיד ממצרים נתן בידו מכתב מליצה להויצי נגיד שבירושלם ועי"ו נפטר מלשלם את הסך שלשה דוקאטין אשר היה על כל אורה לשלם לשר העיר. הנוסע הזה מזכיר את שם הויצי נגיד אשר היה בזמנו בשם ר' יעקב הויצי נגיד (בהכתי' בטעות ר' יעקב ואו נגיד) וכנראה נתבטל המשרה הזאת בין זמן הנוסע לשנת רמ"ח כי הרע"ב לא דזכיר דבר ממנו.

בשם "ש י ד א י ל י ה ו ד" (54) ולמו ניתן כח ורשות לכופ ולנגוש את כל איש אשר ימאן לתת את ההערכה אשר הושתה עליו בכל האופנים והאמצעים אשר ידרשו למו.

מוציאי דבר הרעיון הזה לאור חשבו כי בדבר הזה יביאו את השלום על מכונו לאורך ימים אך תוחלתם נכזבה כי הנוגשים שכחו מעט מעט את בוחריהם ואת תעודתם וייקר בעיניהם טובת והנאת עצמם מטובת עדתם, ולא שתו לב להגבול אשר הוגבל למו, ויבקשו יתר מהדרוש לתשלום המס, למען מלא מנו גם חוריהם. ביחוד הכבירו עולם על העשירים, החכמים, והרבנים ועל ימינם עזרו גם שופמי העיר ושומריה אשר גם המה לקחו שכרם שלם, ואוי לו להאיש אשר עמד נגדם והמרה את פיהם כי אז הוכה מאת שומרי הממשלה, או את חייו בבור הצמיתו — עפ"י פקודתם — עד אשר נתן למו את אשר שאלו, ולאנשים אשר האמינו — או עשו את עצמם כמאמינים — לדבריהם ונתנו צדק לפעלם חלקו כבוד רב בכל דבר, כי ברבות הימים נעשו הנוגשים גם פרנסי העיר ובתי הכנסיות (55).

(54) הרע"ב אשר ממנו שאבנו מפעלות גובי המס ומעלליהם קרא אותם בשם "זקנים". אולם כל איש יבין כי לא יוכל היות אשר זקני ירושלים (אם לפי ההוראה העצמית או לפי ההוראה המוכנת במלת "זקן") ישחיתו ויתעבו עלילה באופן זר ומבהיל, ולכן בארנו כי כונת הרע"ב הוא על ה"שיך איל יהוד" האלו. כי ההוראה העיקרית של מלת "שיך" בלשון ערבית היא "זקן" אך היא נשאלת גם לכל איש העומד בראש שבט או משפחה וכן יתארו בו כל איש נכבד כעמיו (כאשר נ"ב השם Signor בלשון שפאניא אשר תרגמו "אדון" הוראתו השרשית היא "זקן") והרע"ב כאשר שאל על הוראת המלה הערבית "שיך" בעברית אמרו לו "זקן" (כהוראתו העיקרית) כתב כן במכתביו מכלי ביאור, (ובשו"ת הרלב"ח נקראים בשם "עירוניס") והשם "שיך איל יהוד" נזכר במכתב הרבות ירושלם (וויניציא, שפ"י) ומספרם נזכר במכתב הנוסע מפלארענץ והוא נקב בשם את אלה אשר היו בזמנו והם: ש י ד מ ש ה. ש י ד ש מ ו א ל. ש י ד ח ל פ א. ש י ד ש ב ל י א נ ו. ש י ד נ י ס י מ, (55) הרע"ב במכתביו,

פרנסי העיר האלו כלו את כל חמתם בבני ארץ אשכנז אשר זה מקרוב באו להאחו בהעיר, כי כים גדל שנאתם וקנאתם להאנשים האלה אשר באו בגבולם — לדעתם — ועוד הרהיבו עוז — בכח ידיעת התורה אשר מצאה קץ בלבכם — ליסד למו עדה לברה ולתקן תקנות ומנהגים חדשים, מעשים אשר לא יעשו עשו למו וידכאום עד דכה, עד כי באחרונה כאשר ראו כי לא יוכלו לסבול עוד העול הכבד אשר אחיהם בני אמונתם מעמיסים על צוארם החלו איזה מהעשירים — ועמהם גם העניים אשר יראו לנפשותם — לברוח מעט מעט מהעיר⁽⁵⁶⁾.

הנוגשים כבר נחמו בעת הזאת על מעשיהם כי הכורחים העניים השאירו את נשותיהם ובניהם בחוסר כל וחמה נאלצו למרות רצונם לכלכלם לפחות בלחם צר מקופת כוללות העיר⁽⁵⁷⁾, אולם כבר אחרו המועד, מושל העיר ופקידיו אשר הראו לדעת כי יש פה מוצא לכסף לא הניחו עוד את המדהבה הזאת מידם, ויחפשו תואנות חדשות לבקרים על עדת היהודים למען מלא בתיהם שוה עניים, ואם כי בראשונה דאב — אולי — לבכם על הדבר הזה כי מאין ימצאו למלאות את חסין העריצים אשר תאותם לבצע מעשקות לא תאמר די, שמחו באחרונה אחרי אשר הצליחו בידם לחבול תחבולות למצוא מוצא להכסף הדרוש כידעם וכי גם המח יעשרו מ פ ס ו ל ת הכסף אשר יביאו מנחה לשך העיר ושוטריה. ויהי ביום השבת בהאסף העם לביהכ"ג הציעו לפני הנאספים דברי שקר וכזב וישיתו למו בחלקות כי בחשבווע העבר לא היתה לאל ידי ההכנסה למלאות את ההוצאה הרבה אשר רכצה עליהם ויאלצו ללוות כסף ברביית מאת גויי הארץ, ולכן יראו למכסם עצה על תשלום החובות ולקדם פני המסים ויתר ההוצאות ההולכות ובאות, ותהי העצה היעוצה למכור

(56) הנוי שם.

(57) הנוי שם.

את כל הכתים והחצרות אחוזת העדה ולשלם במחירם את המסים אשר יטיל שר העיר עליהם, ומעט מעט מכרו את כל החצרות אשר היו בשכונת היהודים וגם הכתים אשר בחצר ביהכ"נ, לכד הכתים אשר לעדת האשכנזים אותם לא יכלו למכור כי שמרי המקנה לא היה בידם⁽⁵⁸⁾.

העצה הזאת אמנם עצה טובה היתה לשעתה כי על ידה נמלאו גם שקי הנוגשים זהב, אולם גם היא אך מעין אכזב היתה ובעבור שנים אחדות דלל וחרב, כי בתים נמכרו בעת הזאת בזול מאד ומה גם אחרי אשר הרבה מיושביה העשירים ברחו ממנה, אך חכמתם לא עזבתם גם בעת הרעה הזאת והיא הולכים בדרכם זה מדחי אל דחי, בראשונה מכרו את ספרי תלמוד ופוסקים הרבים ואח"כ גם את כלי הקודש מכסף וזהב, כמעילים, רמונים, פרוכיות, ושאר כלים יקרים אשר היו בבתי הכנסיות והישיבות, וגם את כלי הכסף וההקדשות אשר הוקדשו למקום קבר שמואל הנביא, וכה הלכו מדחי אל דחי, עד כי באחרונה מכרו גם ספרי התורה שבבתי הכנסיות לנוצרים והם הובילום לארצות אירופא לטכורה, והעצה האחרונה הזאת — מולדת שואל ואבדון — כסף לא מעט הביאה לאוצרם, כי הקונים אשר הבינו כי בעד ספרי התורה מירושלם ישיגו באירופא כסף רב לא מרו את פי המוכרים ויתנו להם את המחיר אשר שאלו⁽⁵⁹⁾.

הדבר האחרון הזה הדאיב למאד את לבות יושבי העיר ומרה את רוחם עד כי אחדים מנכבדי ארץ מצרים אשר בין בני העדה הישנה נמנו ולהם לא עשו הנוגשים רעה — מיראה — לא יכלו עוד לראות בהרעה אשר מצאה את הבת ירושלם אשר באמת

(58) הרע"ב במכתביו.

(59) הנ"י שם.

לא נשמע כמוה מיום היה ישראל לבני, וישבו למקומם ולערי מולדתם לבלי לשוב אליה עוד, ויצא מבת ציון כל הדרה⁶⁰).

אולם גם אחרי מכרם את כל אשר בעיר לצורך ההוצאות לא חדלו מלנגוש את יושבי העיר המדוכאים ועוד הכבירו אכפם עליהם באופן נורא מאד עד כי איש אחד מעדת הספרדים אשר לא יכל נשוא עוד את כבד המסים ואת הרדיפות הנוראות אשר נרדף בלי חשך מהנוגשים, המיר את דתו בדת האיסלאם, ואמו אשר נפשה מרה לה על אבדן בנה, דמתה לנקום נקמתה מהעדה כתתה את ביתה אשר כחצר בית הכנסת לבית תפלה לשיש מעאליס, המוסלמנים שמתו שמחה גדולה על הנדבה הזאת אשר הגיע למו מאת בן בריתם החדש ובפני רצון מאד קבלוה, ומיד החלו לתקן את הבית לבית תפלה מוסלמנית ואחרי אשר המלאכה הגיע עד תומה מענו הישמעאלים כי בית הכנסת של היהודים ובתיהם אשר מסביבו יגדרו בעדם מלבוא לבית תפלתם אך לא היה לאל ידם להושיע למו, ויהי אחרי עבור משך זמן קטן נפל במקרה אחד הבתים מחצר ביהכ"נ, ויאמרו הישמעאלים לבלי תת ליהודים לבנות מחדש למען יוכלו לעבור בו לבית תפלתם, הדבר הזה הסב ריב נורא בין היהודים והמוסלמנים, וכטרם חרצו השופטים דבר המשפט הרסו האחרונים את בית הכנסת בתגרת והסתת אחד מקדושיהם⁶¹).

לב הנוגשים העריצים אשר חזק מצור נמס גם הוא ויהי למים על הדבר הזה בראותם כי עוד מעט ישבת חלילה ישוב אחינו מעה"ק ואבד זכרם שמה, ולכן חשו הנוגשים בלויית איזה מראשי העדה לעיר הבירה קאיהא, ובעזרת גדולי אחינו שם וכסף

(60) הרע"ב במכתביו.

(61) הנו"ש שם.

תועפות אשר פזרו לרכי הממשלה, פעלו מאת השולמן הישר באדם בי בקרת חדשה תעשה בדבר הזה לפני שופטי העיר הזאת, ושמה יצאו אחינו זכאים בדינם ורשיום נתן למו לבנות את בית הכנסת ההרוס על תלו ולכוננו במקדם⁶²). (והשיך אשר הסית זאת העם להרוס את הביהכ"נ ועמו גם אחדים משופטי העיר נעגשו בעד פשעם). מיד התאמצו ללות כסף ברבית למען הדימו מערימת מפלתו וכימים לא כבירים התנוסס על תלו.

כאשר אמרנו לוו ראשי העיר כסף בנשך רב מאת גויי הארץ על הוצאות הרשיום לבנות הביהכ"נ, ובנינו לתשלום החובות האלה ולמלאות גם שקיהם אשר הורקו המציאו הפרגמים תקנה חדשה והיא: כי האיש המת בירושלם ובנים אין לו פה יפלו כל נכסיו הנמצאים בעיר לקופת העדה". אך לא כל כסף העובונת בא אל קרבם כי נאלצו לתת חלק גדול מההכנסה הזאת למושל העיר ושופטיה מאשר כי על פי חוקי המדינה מגיע נכסים כאלו לאוצר המלוכה. אולם בכ"ז הביאה התקנה החדשה הזאת פרי טוב למחולליה כי "בכל יום ויום נפלו ירושות ועובונות לקופת העדה אם מעט ואם הרבה"⁶³) כי רוב יושבי ירושלם היו זקנים בני ארץ אחרת אשר עזבו בניהם בחו"ל. התקנה הזאת לוא הלכו בה בדרך ישרה אולי צודקת היתה בהעת הזאת, אולם המה העבירו גם בה את המדה הדרושה כמו בכל מעשיהם וישחיתו ויתעיבו עליה. מעלליהם הראו לדעת כי יחבו למות אחד העשירים למען יבואו וירשוהו, ועוד שמו עין השגחתם לבלי יאבד מהם אף דבר קל הערך מנכסי המת ועובונו, ועל האיש אשר הלך לבקר את דעהו לפני מותו העלילו כי לקח כסף מבית המת — או הוא נתן בידו — למען העלים מהם, ואוי לו להאיש אשר נתנו עיניהם בו, כי הציגוהו לפני שער בית המשפט ושם

62) הרע"ב בזכתביו.

63) הגו' שם.

הוכה והוסר ביסורים קשים ומרים עד אשר נתן להם את אשר לא לקח — אם היה לו — או עד אשר יצאה נפשו וע"כ היה החולה אשר אין לו בנים, שוכב בדרך וגלמוד ואוהביו ושכניו יראו מלבוא אל ביתו לכלכל את מחלתו, ולבקריו ואף לעמוד עליו בעת צאת נפשו כנהוג בישראל⁽⁶⁴⁾.

בשנת רמ"א בא לירושלם הרב ר' משולם ב"ר מנחם וואלטרס איש פלארענץ, הנוסע הזה התמהמה בעייק אך ימים אחדים וגם כהימים המעטים האלה חלה במחלת הקדחת ולכן לא שם עינו על מצבה המוסרי וגם ממצבה החמרי ידע אך מעט, ורק דברים אחדים השאיר לנו לברכה בספר הזכרונות אשר כתב.⁽⁶⁵⁾

לפי דברי הנוסע הנזכר "מצב הארץ בכלל טוב וכל דבר יבזול מאד, ופירותיה משובחים ויפים, וד' מיני דבש יעשו בה, "דבש ענבים, והוא קשה כסלע ומשובח מאד, דבש חרובין, והוא יטוב מאד, דבש תמרים, דבש דבורים, וחמה, ושעורה, ורמון, וכל "מיני פירות בתכלית הטוב והיופי, ויש להם שמן זית טוב מאד, "אבל הם אינם אוכלים אלא שמן שומשמן, אך מזג הארץ רע "וחלאים רעים ונאמנים ישלטו בה שלטת, ביחוד נפלים ברשתה "החדשים אשר באו להאחז בהארץ ובכל יום מתים אחד או שנים "מיתה פתאומית."

מספר הגוים יושבי העיר היה אז כעשרת אלפים⁽⁶⁶⁾ משפחות, ובערך מאתים וחמשים יהודים, והם לשתי מקהלות יפרדו הספרדים לבד, והאשכנזים לבד.

⁽⁶⁴⁾ הרע"ב במכתביו.

⁽⁶⁵⁾ הספר הזה נמצא בכתובים בבית הספרים אשר בפלארענץ ונדפס

בהירושלים שנה א' צד 166 — 219.

⁽⁶⁶⁾ המספר הזה נאמר בדרך נזומא והפלגה והאות כי הר"ע ברטנורה אשר בא

כשבע שנים אחריו לעיה"ק יחשוב את מספר יושביה רק לאלפים נ. ש.

רבני המקהלות הם :

הרב הראשון לעדת הספרדים הר"ר נתן ⁽⁶⁷⁾,
הרב הראשון לעדת אשכנזים הר"ר שלון (שלום) אשכנזי.
ועוד בה שלשה או ארבעה רבנים אחרים.

פרנסי המקהלות הם :

"הר"ר יעקב בכ"מ (בכמהר"ר) משה.
"ממלא מקום הנגיד אשר במצרים".
"הר"ר יוסף דמונטניא אשכנזי

דיני ונכבדי המקהלות הם :

"... בכ"מ עמרם.
"צדקיה בכ"מ עובדיה.
"שמואל רבכם בכ"מ מרכובי (מרקדי).
"חלפתן רבכם בכ"מ יעקב.
"יוסף בכ"מ עובדיה.
"אברהם בכ"מ נתן.
"שמואל ב"ר יוסף.
"עובדיה ב"ר שמואל.

בעשר שנים האחרונות של היובל הזה עלו תלאות ורעות
הבת ירושלם למעלה ראשי, כי הנוגשים לא שבו אחור מדרכם
הרעה ויוסיפו לענות ולדכא את השיות הפזורות אשר
גורלם בידם ניתן, חלכם שתו צמרם גזוו, ואת עצמותיה פצחו
ויפשימו גם עורם מעל כשרם, על כן האיש אשר היה בידו לאסוף
הוצאות הדרך עזב את העיר וילך לגור באשר ימצא יובם שך
ששה שנים עזבו את העיר יותר ממאה
משפחות" ובין היוצאים האלה היה גם הרב החסיד זקן ונשוא

(67) הוא הרב ר' נתן הכהן שילאל.

פנים חכם ועשיר ר' נתן הכהן שולאל אשר ישב בה שנים רבות ויכהן גם בכהונת הרבנות⁶⁸.

הרב הזה עזב את העיר ואת ביתו וילך לקאירא בירת מצרים ושם נתעלה לשבת על כס הנגידות על מקום הנגיד החולף (רמ"ז בערך) ואז אבה להציג את הנוגשים למשפט ולשלם להם כגמולם, אך לא בצע את אשר זמם כי בין כה וכה פרצה מלחמה בין ממשלת תוגרמה ומצרים, והאחרונה המיטה על היהודים יושבי ארצה מס גדול של חמישה ושבעים אלף פרחים זהב ויפחד הרב הנז' פחד, כי בהעמידו את הנוגשים למשפט יכו בלשון את כל היהודים לאמר: כי גם ידם תכון את ממשלת תוגרמה אויבתה, ולכן נשא בשרו בשניו וידום, וכה גדלה חמת הרב הזה אשר עיניו ראו את כל אשר עוללו הנוגשים להעניים עד כי גם אחרי חמש שנים כאשר עבר הרב ברמנורא בלכתו לאה"ק דרך עירו (רמ"ח בערך) הניא אותו במאוד מלכת לירושלים מפני המוסרים והמלשינים אשר בה⁶⁹.

למלאות סאת העניים והדלים אשר מפאת עניותם לא יכלו לעזוב את העיר, קרא ה' לרעב על הארץ (בשנת רמ"ז 1441) והרעב גדל במאד מאד בעי"ק וסביבותיה עד כי רבים אכלו את עשב השדה לשרור רעבונם, וגם זאת לא היה בנקל להמצא, וכבהמות שדי הלכו לתור אחר כל ירק עשב. אנשים רבים נמצאו מתים בבתיהם על כי לא בא אוכל אל פיהם כמה ימים, וגם האומנים ובעלי מלאכה אשר תמיד ישבעו לחם, סבלו חרפת רעב למאד. איש אחד מעדת האשכנזים גדול בתורה ובעונה וביראת חטא אשר נתגדל בעיה"ק, ובכל עת פגותו מהלימוד ביום ככלילה עסק במלאכת אריגה, עברו עליו ששה חדשים אשר

(68) הרע"ב במכתביו.

(69) הנז' שם.

לא מעם מעם לחם בכל ימי המעשה, ומאכלו היה רק ראשי לפתות. ופסולת של חרובין (אחרי אשר הוציאו מהם הדבש), וגם בהשנה השנית עד תם הקציר החדש היה הרעב כבד למאוד⁽⁷⁰⁾.

נקל להבין כי בעת רעה ונוראה כזאת לא יכלו גם הנוגשים האלה לנגוש את יושבי העיר לתשלום המס והחובות, וע"כ חבלו תחבולה חדשה והיא לשלוח שליח מיוחד לערי חו"ל (רמ"ז) לאסוף כסף מאחינו לעזר כלכלת העניים היושבים לפני ה' בירושלם ת"ו, ולתשלום החובות הרובצות על שכמ העדה מבנין בית הכנסת ויתנו את המשרה הזאת על שכמ איש אשכנזי הנודע בשם ר' משה עשרים וארבע⁽⁷¹⁾. השליח הזה הלך בראשונה לקאנסטאנטינאפאל לבקש מאת הרב הכולל על כל ארץ תוגרמה, הגאון ר' משה קאפסלי זללה"ה רשום לאסוף — בעזר דרשותיו — כסף בכל מקהלות אחינו אשר בתוגרמה. אולם מפאת אשר פרצה המלחמה בין שלטון תוגרמה "באיאזיד השני", ובין "מלך אשריף איל כתבאי" מושל מצרים כנז', לא היתה לאל ידי הרב הכולל למלאות משאלות השליח, כי על פי החוק אסור להוציא כסף בעת המלחמה ממנה לארצות אויביה — אשר לאחת ממנה נחשבה גם ארץ פלשת, — אך גם לא הניא אותו טפעול את פעולתו. אולם בלי הסכמת ומליצת הרב הכולל לא מצא שליח ציון הזה אוזן קשבת, וע"כ כאשר בא כן הלך משם לארצות אשכנז, ולא נוכל לדעת אם פעולתו עשתה שם פרי⁽⁷²⁾.

(70) הרע"ב במכתביו.

(71) גרעטץ בשם ספר נועם וחובלים ושם כתוב כי ע"כ נקרא השליח הנז' בשם "עשרים וארבע" יען כי בקי היה אך בעשרים וארבע כ"ק. אך דעת החכם גרעטץ כי השם "עשרים וארבע" הוא שם משפחה כי כן נמצא שמות התיארום האלה גם באיזה שאלות ותשובות.

(72) על דבר השליח הזה והרוב אשר היה בין הר"ר מהר"מ קאפסאלי ומהר"י

השנה השנית (שנת רמ"ח) שנת שובע במאד היתה, ומיד אחרי הקציר החדש ירד מחיר כל דבר אוכל בהמעלות אשר עכה, וזול גדול היה ⁽⁷³⁾, השנה הזאת שנתה גם את מצב המוסרי של מקהלת אחינו בירושלם לטובה, ובה החלה תקופה חדשה למצב העדה כי בה בא רבנו הר"ר עובדיה די ברטנורא לעה"ק. הרב המצוין הזה בראותו את מצב הפרוע של ישוב אחינו בהעיר הזאת, כי פרעוהו מנהיגיו ושוטריה, שם על לבו לגבר חילים ולסקל את כרם ה' צבאות לזמרו ולעדוהו, למען לא יעשה באושים הנמטע הנאמן אשר ידי רב גדול ונכבד כרבנו הרמב"ן זצ"ל עמל ויגע בנמיעתו, ועל כן כתרם נכלה לספר את קורות היובל הזה נתאר עוד הפעם את מצב העיר בעת הזאת אחרי אשר חלה בה יד ה' לרעה על ידי שלשה מלאכי זעמו, הרעב, הדבר, והנוגשים העריצים.

למרות עמל וחפץ בני שלש הדתות השונות יושבי ירושלם אשר עמלו ויגעו משך מאתים ועשרים שנה לבנות הריסותיה ולכוננה כמקדם רבתה העזובה בעיר ועוד נמצאו בה בתים רבים חרבים ועזובים ואין איש מחזיק בהם ומחזק בדקיהם, כי שכר בתים למעון היה קטן במאוד ולעומתו הרכה בית פקודת העיר לקחת כסף בעד רשיום הבנין. ארבעה שוקים למקח וממכר סמוכים זה לזה ומקורים בתקרת אבן מלמעלה היו בעיר, ושם היה מרכז המסחר. הראשון לגלמי בגדים, השני לבשמים וסמי מרפא, השלישי לפירות וירקות, הרביעי לבשר ותבשיל⁽⁷⁴⁾. יבול האדמה וכל צרכי אוכל נפש ושכר עבודה ומלאכה היו בזול מאוד וסך

קולין ימצא הקורא במאמרנו החלוקה וקורותיה.

(73) הרע"ב במכתביו.

(74) ארבעה השוקים האלה עומדים וקימים גם היום. הראשון נקרא "שוק איל

האבאדואט" (שוק האדונים). השני "שוק איל עמארין" (כשמים). השלישי "שוק איל

הודרא" (ירקות). הרביעי "שוק איל לחם" (בשר). ראה בספרי נתיבות ציון וירושלים.

עשרה דוקאמין זהב די היה לאיש לכלכל ביתו משך שנה תמימה. אחת בשנה היתה באה אניה מויניציה ליפו (ימי מהלכה ארכו ארבעים יום) ועליה סחורות מסחורות שונות ומוציאה תמורתן מיבול הארץ ותוצאותיה.

מספר הגוים יושבי העיר הגיע לערך שני אלפים נפש, מרביתם נוצרים ובהם: אדומים (פראנצישקאנער), יונים (בריכען), יקופינו (יאקאבומען), ועמלקים (ארמעניער) ומלבד התושכים באו עוד נוצרים בהמון רב מארצות וכתות שונות באניות מיוחדות לבקר את קבר מחוקק דתם, וגם מחמדנים הרבה מבבל ומיתר הארצות הרחוקות עלו לירושלים להתפלל בבית התפלה כפת הסלע (קובעט איל סאחרא) העומד על מקום המקדש.

מאחינו היו בעיר אך שבעים משפחות (לבד אלמנות זקנות ספרדיות ואשכנזיות במספר רב) וכולם ישבו ברחוב אחת (75) ואם כי מרביתם עסקו בכל עבודה ומלאכה המחיה את בעליה ומהם סבבו גם בכפרים עם מרכולתם בכ"ז היו כולם עניים ודלים ואיש אשר יכול לנהל את ביתו בלחם לשנה עשיר נקרא.

במספר האמור נמנו גם איזה משפחות מהאנוסים או הנוצרים החדשים (מאראנען) אשר בספרד, כי בעת הזאת החל בית משפט האמונה (אינקוויזיאן) לשלוט בתוקף עוז גם בהארץ הזאת ולא יכלו האנוסים לשמור גם בסתר את דת אבותיהם ויעזבו את ארצם ויברחו לאה"ק וישוּבו לשמור בגלוי את חוקי הדת אשר כלתה נפשם אחריה, בלב תמים שכו אל ה' ואת מצותיו קימו באפן נעלה מאוד באין מפרע ומחריד, ומחס ישבו גם בחברון ובשאר ערי ארצנו (76) אך הנודדים האלו לא

(75) היא הרחוב הנודעת גם כעת בשם הארט איל יהוד (רבע היהודים), וכל

יושביה הם גם היום יהודים.

(76) הרע"ב במכתביו.

הביאו כל טובה למצב הגשמי של הישוב ועוד היו למעמסה עליו כי בעזבם את ארץ מולדתם ואת האמונה החדשה אשר באונם הובאו כבדיתתה עזבו גם את בתיהם רכושם ואת כל אשר להם.

מצב המוסרי של העדה על עמדו עמד, אמנם הנוגשים החלו להתנחם על מעשיהם בראותם כי כל הכסף בא לידי שר העיר ושומרי ומאומה לא עשו לביתם ועוד התנצלו על מעשיהם הרעים, אך לא בין לילה תהפך שדה מלחה לגן עדן, והיו בעיני כל איש נכבד הבא להאחו בארץ כשונאי הכריות, ועי המזג אשר לא ירחמו ולא יחמלו על איש לא בחייו ולא במותו (כי גם נושאי המת ומלויו נעדרו בה) ועיניהם ולבם רק אל בצעם⁽⁷⁷⁾.

ביום שלשה העשר לירח ניסן שנת רמ"ח בא הרב ר' עובדיה די ברטנורה לעיר הקודש ירושלים.
שמו הטוב אשר הלך לפניו, רוחו הכביר, אמרי פיו הרכים משמן המה היו בעוזרו למשוך אחריו בעבותות אהבה את כל שומעי דבריו ומיד בבואו קבלוהו כל יושבי העיר, "לרב ודרשן" ויחלקו לו כבוד ויקר רב במאוד, והנוגשים בראותם כי לב כל העם מקצה נתון בידי הרב להמותו לכל אשר יחפוץ גם המה נחתו מפניה ולמען הראותו תומתם וצדקתם עשו אותו חפשי בשנה הראשונה מהמס הקצוב לגלגלת וכן משאר המסים⁽⁷⁸⁾.

כרכנו משה בן נחמן מפרש התורה הכתובה, כן רכנו עובדיה די ברטנורה מפרש התורה המסורה שם על לבו מיד בבואו לכונן ולהטיב את מצב המוסרי אשר בהטבתו ייטב גם מצב החמרי, ותהי ראשית פעולתו להגדיל את לימוד התורה בעי"ק ולהאדירה.

(77) הרע"ב במכתביו.

(78) הנו"ש שם.

בוקר וערב אסף הרבה מיושבי העיר וילמוד עמהם הלכה פסוקה, ושני אנשים עולי ימים מעדת הספרדים למדו אצלו כל היום ולכל אלה אשר הקדישו את נפשם ללימוד התורה הראה אותות אהבה וחיבה יתרה וכל דבר לא היה כבד ממנו לעשות עבורם, פעמים בחודש דרש בביהכ"ג בלשון הקודש (כי רוב יושבי העיר הבינו את השפה הזאת), ודרשותיו מצאו חן ונועם רב גם בעיני המון העם.

בעלות הרע"ב על כסא הרכנות לא האמין בעצמו כי יחזיר את הנוגשים למוטב, ויפחד כי ברבות הימים יעמיסו גם עליו מס כבד מנשוא⁽⁷⁹⁾, יען ראה כי בפיהם יהללו דרשותיו ותוכחותיו ולבם בל עמם ולא ישובו אחר מדרכם, אך לא כאשר דמה כן היה כי אמנם הצליח בידו לשרש מעט מעט את קוצי המדות הנשחתות אשר עלו על תלמי לבב יושבי העיר ולטעת תחתם נטעי נעמנים אשר בהם ישראל יתפאר⁽⁸⁰⁾ וגם לב הנוגשים נהפך לטובה מעט אם מיראה — בראותם כי גם הנגיד אשר במצרים תומך בידו בכל דבר — אם מאהבה — בראותם כי ידאג גם להטבת מצב החמרי של העדה, ועל ידו הגיע מאחד ממיועזיו בוויניציה כסף על שמן למאור ולעזר העניים — ויחלו להקל מעט את עולם מיושבי העיר ולקרב את כל איש הבא לשבת בארץ⁽⁸¹⁾.

ההשגחה גם היא עזרה על ידי הרע"ב להוציא חפצו לפעולה ובסוף השנה הזאת (רמ"ח) בטלה ממשלת מצרים את המס הקצוב של סך ארבע מאות דוקאמען אשר המילה על עדת היהודים בירושלים בשנת ר"י ובמקומו קבעה לחוק כי כל איש גדול — אחרי ששער זקנו החל לצמוח — בין עני ובין עשיר יתן

(79) זה לשון הרע"ב במכתבו יועד היום הזה וכו' שעשו עמדי רק טוב וכו'.

ד כ ר ו ך ה' י ו ם י ו ם.

(80) הנסע האלמוני מאוטליא במכתבו משנת רנ"ו הנספח למכתבי הרע"ב.

(81) הרע"ב במכתבו ה'.

שנים ושלוישים פרחים כסף טוב לשנה ואותו ישלם כל איש בעצמו ואיש לא יהיה נתפס בעד רעהו⁽⁸²⁾ ובוה אמנם גשבר זרוע הנוגשים הערוצים וגאונם, כי האיש אשר המילו עליו מס כבד מנשוא יכל לעמוד נגדם בכח כתב התעודה כי שילם את חלקו בהמס במספר נפשות ביתו, אך לא נגדע כליל וגם זמן רב אחרי ביטול חוק המס הקצוב, אשר המשרה הזאת נעשתה למענו, עמדו עוד הנוגשים על עמדם כי נשארו עוד בידם "תקנות העזובות" ויעותו בה הישרה, ויוסיפו לכרות ולהשמיע כי כסף רב חסר להם למלאות את הוצאות העדה, ויהיו עוד זמן רב לפוקה ולמכשול ליושבי ירושלים (כאשר יבואר בפרק הב').

כראות הרע"ב כי פעולתו תעשה פרי גבר חילים ללכת הלאה בדרכו, ושמו היה הולך וגדול לא רק בירושלים לבד כי אם גם בכל שאר ערי אה"ק במצרים⁽⁸³⁾ ובבל, "ובלעדו לא הרים איש את ידו ואת רגלו, ודבריו היו כדבר מלך שלטון וגם הישמעאלים הכירו צדקת לבבו ותומת נפשו ויקירוהו ויכבדהו במאוד ואחרי דבריו לא שנו"⁽⁸⁴⁾ וברבות שמו כן הרבה לפעול ישועות בקרב הארץ, ויוסף לתקן תקנות טובות ונאותות ולחזק את לימוד התורה בכל כחו ומאודו ויחל לכתוב את פיהו על "ששה סדרי משנה" אשר אין ערוך לו בקלות סגנונו ובצחות לשונו במפרשי המשנה אשר קדמוהו, ועי"ז נאספו אליו תלמידים רבים וישבו עיר קדשינו ירושלים החל מחדש לעלות כאשר נבאר בפרק השני.

(82) הנו' במכתבו הב'.

(83) בשנת רמ"ט הפקידו הר"ר נתן הכהן שולאל נניד אחינו אשר במצרים לסקוד

על ביתו אשר עוב בירושלים כברחו ממנה כאשר הזכרנו.

(84) לשון הניסע האלמוני מאיטליא במכתבו משנת רנ"ו הנספח למכתבו הרע"ב.

גבולות ארץ ישראל וסוריא

מסודר ומבואר על פי כתבי הקדש ומאמרי חז"ל

מאת

מאיר איש ש ל ו ם .

מורה בבית המדרש בווינא.

הענין הזה אשר עליו באנו לדון הוא ענין אשר נתן לכל אזהבי חקירת וידיעת ארץ נחלת אבותינו לענות בו כי הרבה ממאמרי חז"ל נראים כמותרים זה את זה, וכן נמצאים נוסחאות משובשות אשר יכבד מאד לבוא עד תכונתם עד כי כבר נבוכו בו כמעט כל אלה אשר חקרו ודרשו בהפינה הזאת אשר קדמנו. (ומהם המעיטו מאד גבולות הארץ.) לכן אמרנו לנסות גם אנחנו את חילנו לדחוש ולחקור בכל המקומות אשר בהם נזכרו גבולות א"י הן בכה"ק והן בדברי חז"ל, לבארם ולישבם כפי כחנו, וה' יהיה בעזרנו להוציא דבר לאמתו לכבוד תורתנו וארה"ק אשר בהם חיי רוחנו. (זה החלי *):

* למען הקל הבנת המאמר היקר הזה גם לאלה מהקוראים אשר לא בין חופשי משום בים התלמודים והמדרשים ימנו. הרשינו לנו לשנות את פני המאמר ביהם סדרו וחלוקת פרקיו ואיזה ענינים ובאורים צדדים אשר היו בנפח המאמר מהם הסגנון בשני הצאי לבנה ומהם נתנו מקום בשולי הדף בתור הערות והארות ואת כבוד הרב המחבר הסליחה.

ארץ ישראל.

א) בתולדות בני כנען כתיב (בראשית י'), וכנען ילד את צידן בכרו ואת חת, ואת היבوسی ואת האמרי ואת הגרגשי, ואת החוי ואת הערקי ואת הסיני, ואת הארודי ואת הצמרי ואת החמתי ואחר נפצו משפחות הכנעני. כתב הרמב"ן ה"ל: "אלה עשרה עממים בני כנען שנתנו לאברהם וכו' אבל נתחלף השם ברוכם בימי אברהם וכו' אולי העלו להם שם על שם הארץ וכו' או שהולידו הערקי והסיני משפחות ונכרתו מהם ובניהם היו קני וקניזי על דרך משל והיו לראשי בתי אבות תקרא האומה בשמם כנהוג בשבטי ישראל, והנה קראם בשם שהיה להם בימי אברהם במתנתו, וראיה לדבר כי החוי הנזכר בכאן אינו נזכר במתנתו של אברהם והוא היה מהם שנאמר ונשל גוים רבים מפניך החתי והגרגשי והאמרי והכנעני והפריזי והחוי והיבوسی שבעה גוים, וכן בכל מקום, וימנה הכנעני עם בניו ולא ימנה בהם רק עשרה כי אחד מבניו לא גבר כאחיו ונקרא עם אחיו בשם אביו וכו'. ואלו הדברים צריכים תשלום כי באמת כפי שנמנו כאן אם נמנה כנען עמהם הנה הם י"ב¹ ובלא-כנען הם י"א. אמנם כשתסתכל תמצא שאמר הכתוב "ואחר נפצו משפחות הכנעני" מה שלא אמר כן בכל שאר האומות שנמנו בפרשה זו, ועוד מה ענין לנפיצה זו ואיזו משפחות נפצו? ועוד שאמר אח"כ "ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה וגו'" ואם צידן זה

¹ חולי הוא כונת הכתוב שאמר: צהנחל עליון גוים צהפרידו צני חדם יצז בצולות ענוים למספר צני ישראל. שהליצ בצולות ענוי הארץ הזאת י"צ כמספר שבטי ישראל.

היא עיר צידן הלא אלו המשפחות שהוזכרו כאן נמצאים מקצתם (אם לא כולם) הלאה לצפון מצידן ולא לדרום כמו שכתוב "מצידן באכה גררה. אמנם כוננת הכתובים שמאלו המשפחות נפצו משפחות הכנעני הידועים בימי משה ונבול אלו המשפחות הוא מצידן באכה גררה. אמנם שאר המשפחות שהם להלאה מצידן ולצפון לא נקראו בימי משה בשם כנען כי אם בשם ארם⁽²⁾. ועתה נבאר מה שהורישו לנו חז"ל בידיעת פרטיהם. והנה השמות שזכרו כאן ולא נכפלו במקום אחר במנין אומות הכנענים הם חמשה הערקי הסיני הארודי הצמרי והחמתי. וגי' מהם פירשו בירושלמי (מגילה פ"א ה"א) "הארודי רודם. הצמרי חמץ. החמתי חמת". ובב"ר פליד "החוי חלדון. הערקי ארקא דליבן. הסיני ארתוס ייה. הארודי ארווד. הצמרי חמץ ולמה הוא קורא אותה צמרי? יהודה בר רבי אומר שהן עושין בצמר. החמתי דיפני". ויונתן תרגם בשינוי השם "הסיני אנטוס אי. הארודי לזטס אי. הצמרי חומצאי. החמתי אנטכואי". והירושלמי תרגם

⁽²⁾ ואמנם שינוי השמות הוא דבר שפירקה לנו התורה במקום אחר איך הוא צא. האמנם לפנים ישנו צה וגו' רפאים ישענו אף הם כענקים והנחצים יקראו להם אמים. ולומר ארץ רפאים תחשב אף היא והעמנים יקראו להם זנוזמים (דברים ז'). ועל דרך זה כשתנה שמו בצרות הימים צפי שכניהם. ועל דרך זה תנולא ענקראים כלם צטס כנען על שם כנען אציהם. וגם תנולא ענקראים כלם צטס אמורי באמרו ואכבי השמדתי את האמרי ענפיהם וגו' לרעת את ארץ האמרי (ענוט ז'). או ענקראו כלם על שם את באמרו והמדבה והלצנון וכו' ארץ הסתים ועד הים הגדול וגו' (יהושע א'). וכן קראו הרומיים את כל הארץ על שם הפלסתיים פליסתיא. וכשתושו חז"ל ג"כ צה העם צצ"ר פ"ז. והיי רעב צכל הארלות צג' ארלות צפיקיא וצערציא וצפלקטיי.

החוי מריפולאי. הסיני כפרוסאי. הארודי אנמרידנאי.
הצמרי חמצאי. החמתי אנטוכיא מן בב"ל.

החוי. הוא נזכר במקום אחר אלא דלא נזכר בברית בין
הבתרים. ואמרו שם בב"ר פמ"ד ר' דוסתאי בשם רשב"ג אמר
לפי שאינו מזכיר כאן החוי לפיכך הוא מביא רפאים
תחתיהם⁽³⁾. ולפ"ז נכללו בשם רפאים, (ולב"ר הוא חלדון
ולתרגום ירושלמי מריפולאי). ומצאנו ביהושע (יא ג') והחוי
תחת חרמון בארץ חמצפה. וא"כ הם באמת מן
הרפאים ששם ישבו הרפאים כמו שזכור בספר דברים, ולזה
יסכים גם דעת התרגום ירושלמי כי הרב בעל תבואות הארץ
אומר דף קל"ח ע"א מריפולאי הוא טראבלום והוא בין המקומות
שבהר הלבנון (שם ל"ו ע"ב) טראבלום אל שאם (מריפולאי) והיא
מרפליא בעזרא ד' ט' והיא נקראת בלשון הפסוק סין, וכן תרגם
ר' מעדיה ואת הסיני טהאבלסיאון ולצפון עיר הנזכרת במחז
אל זאויע עד היום כפר אחד הנקרא בלשון ערבית אל סיני, אמנם
אלו הדברים מסכימים עם התרגום שתרגם כך החוי אמנם הסיני
תרגם כפרוסאי.

הערקי. לדעת הב"ר פל"ד ארקא דליבנון כלומר
ארקא שבלבנון, וכתב בעל ערך מלין ערך ארקיס דליבנון שזכור
מקום זה בכמה סופרים קדמונים והוא לרגל הרלבנון
במרחק י"ח פרסאות מן מריפוליס לצפונה וכהיום נמצאים
שם חרבות נקראים תל ארקא. ולדעתו נקרא גם בשם

⁽³⁾ צצצלי טצת (פ"ה ע"ח) פירשו "חוי חנור ר' פפא שהיו
נועמין את הארץ כחיו"א. ודעת ר"ת צמו' טס לחו היינו חוי
נז' ענווין חלח בני טעביר גופיה חקרי חוי כדכתיב צל לצעון החוי.
ויראה שנה שחנורו צצ"ר החוי חלדון טלח צחו חלח לפ"ט הטס חוי
שהיו נקראים כך לפי שהיו טובים צחוחים ומערות וע"כ חנור
חלדון ונלסון חולדה.

ערקת לבנה (בכורות נ"ז ע"ב) והוא מקומו של ר' ישמעאל בן סתריאה שהעיד לפני רבי.

הסיני. לדעת הביר ארתוס ייה וליונתן אנטוסאי ולירושלמי כפרוסאי. וכתב בעל תבואות הארץ דף קל"ח "אנתוסאי היא העיר הנקראת אורתוסא לצפון ערקי בערך ששה שעות וערקי כמעט תכונתה בקצה הלבנון הצפוני, וגי' ארתוסאי מדוקדקת יותר מאנתוסאי כי עד היום קוראין ארתוסא ברי"ש ולא בנוי". ובעל ערך מלין בערך ארתוסייה כתב שהיא למעלה מאשדות נהר אל כביר (עועאטהערום) וכרחק י"ב פרסאות מעיר טריפוליס לצפונה ונזכרת בקורות המכביים (א' ט"ז ל"ט וטרפון ירד באניה וימלט דרך הים לארתוסה) ושטראבו והירונימוס זכירו כי בסמוך לה מבצר קטן הנקרא סינא והוא הסיני שכתוב בתורה. ועל כפרוסאי כתב בעל תבואות הארץ היא "אי כפרוס" (ציפערן) ודברים אלו תמוהים בעיני ועכ"פ נ"ל שדברי תרגום הירושלמי מסורסים ומשובשים, וצ"ל וית כפרוסאי וית ערקאי וית טריפולאי, ויהיה החוי כפרוסאי והסיני טריפולאי ויסכים עם תרגומו של ר' סעדיה (לעיל בשם חוי), ואולי הוא המקום שמצאנו על שמו כלב כופרי ובצל כופרי עיין בערוך ערך כפר.

הארודי. לירושלמי רודוס. לב"ר ארווד. ליונתן לוטוסאי, ולת"ר אנטרידנאי, וכתב בעל תבואות הארץ (קל"ח ע"ב) שאין רודוס זו האי רודוס ליונים שהזכירוהו בירושלמי דע"ז "צל טא דרודוס" (וכן במדרש שמואל פ"ט) שהוא הצלם המפורסם שנקרא "קולוס דרודוס" אלא הכוונה על אי הקשנה שנקראת עד היום רואדוס והוא מול אראדוס לצפון המקום שנופל נחל אליטהערום כים הגדול, ור' סעדיה תרגם הארודי אל ארודיין, ויותר נראה שנפלה האל"ף כמו שהוא למרבה בירושלמי ועיקרו ארודוס והוא ארוד שבכ"ר. ובעל ערך מלין כתב בערך אנטרידנאי שלצפון אי אראדוס בים פיניקיא אי אחד הנקרא אנטיאראדוס ושאליו כיון התרגם ירושלמי, ועל

לומסאי כתב בעל תבואות הארץ שהוא לאאנטיסעא
שנקרא ג"כ ידובכי אל דעמטע" ושהיא עיר צדד, ובערך י"ד ע"א
כתב בבקעה ממול עיר טראבלום למזרחה נמצאת עד היום עיר
הנקראת אל דשרדא ושהוא לפי דעתו צדד, ואולי היא לאאדיצעא
שנקרא בתלמוד לודקיא והיא על שפת הים.

הצמרי חמין, (או חומצאי או חמצאי). בעל תבואות הארץ
כתב י"ד ל"א לדרום עיר חמת (עפיפאנעיא) כמהלך יום אחד עיר
חמס או חמין.

החמתי. לירושלמי חמת לב"ר פ"פני ויונתן
אנטוכואי ולת"י אנטוכואי מן בבל. וכתב
בעל תבואות הארץ "פ"פני היא העיר הנקראת בזמן היונים לפיפא-
ניא והיא נזכרת בפסחים (מ"ב ע"א) דרש ר' מתנה בפפוניא והיא
עיר חמה שזכרתי בפ"א בשם לבוא חמת. ועל אנטוכואי (שהיא
ג"כ אנטוכואי) כתב בב"ר פ"ס"ד מעכו עד אנטוכואי (נקרא בל"ע
אנטאקיא) סמוך לשפת הים בערך ד' שעות על נהר אל עזי (הוא
אראנטיס). ובערך לבא חמת י"ג ע"ב כתב, לבא חמת בבלי וירושלמי
והתרגומים מכארים לבא חמת אנטוכואי או מפני (היינו דפני)
על שם עיר אנטוכואי שהיא מטרפולין של כל הארץ ההיא ארץ
חמת. ועיר חמת עד היום נקראת בל"ע "אל חמה" וכן תרגם ר' סעדיה
גאון, ובזמן היונים נקראת לפיפאניא. עוד כתב שם קל"ח ע"ב
תיבת אנטוכואי מן בבל לא ידעתי פירושו. ולי נראה שהיא
ביבלוס וכמו שכתב הוא עצמו ל"ב ע"א ארץ הגבלי הנקרא
בימי היונים ביבלוס. ולפי שכתב ביהושע ומארץ הגבלי וכל
הלבנון וגו' עד לבא חמת אמר שכל אלו האומות מן ביבלוס עד
אנטוכואי הם בכלל החמתי.

הנה הארכתני בכיארור אלו השמות להראות שמושכם היה
בארץ ארם לצפון מעיר צידון וע"כ פ"י הכתוב שמשם נפצו
לדרום וגבול אלו המשפחות שנפצו לדרום היא מצידון באכה
גרה וגו'. ולפ"ז עיקר מושב הכנענים הוא בארץ ארם ובימי
אברהם כבר התפשטו מדרום לצידון ולכך נאמר והפנעני אז

בארץ⁴ (פי"ב) ואומר והכנעני והפרזי או ישב בארץ (שם י"ג). ויונתן תרגם ויהי גבול הכנעני מצידן וגו' "והוה תחום כנענאי מן בות נייס מעלך לגרר וכו'", וכתב בעל תבואות הארץ לא ידעתי פירושו עד שזכיתי למצא בתרגום ר' יוסף בדה"א א' י"ג וז"ל וכנען אוליד ית בותניאס הוא דבנא ית צידון הוא בוכריה דכנען ויתחת עכ"ל, הנה מוכח שעיר צידון נקראת גם בות נייס על שם בונה עכ"ד. ולדעתי השם צידון הוא שם הנאמר בכלל ובפרט בפרט היא עיר צידון ונקראת "צידון רבה" יהושע (יא ח', י"ט כ"ח) ובכלל נקראו כן כל משפחותיה שנפצו ממערב למזרח שהרי יושבי לי ש או לשם שהם בעומק לבית רחוב רחוקים מצידונים ג"כ צידונים היו כמ"ש ויראו את העם וגו' כמשפט צידנים (שופטים י"ח ז) וכבר ידענו שלשם היא פנייס והיא בבשן, ותרגום בשן היא בות נייס כמו שתרגם הירושלמי יזנק מן הבשן (דפ' ברכה) "וארעיה תהוי שתיא מן בותנייס" ויונתן תרגם שם "ותחומיה יהא מטי עד בותניי" וכוונת התרגום שהגבול הנאמר כאן הוא על צידן בכלל שנכלל הבשן עמו.

(ב) בכרית בין הבתרים נאמר לאברהם (בראשית פ' ט"ז) לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת. את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמני. ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים. ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסי. הנה סימן את הארץ בא אל כסונה נהר מצרים שהוא בדרומית מערבית ונהר

(⁴) כתב רש"י (ונוקרו נעלם לי) והכנעני אז צלחץ היה הולך וכוונתו את חיי מזרעו של עס שנחלקו של עס נפלה כשחלק נח את הארץ לצניו שחאור וזלכי לרק מלך שלם (ולדעת חז"ל זלכי לרק הוא עס בן נח) לפיכך ויאמר אל חצרם לזרעך חמן את הארץ הזאת, עתיד לני להחזירה לצניך שהם מזרעו של עס.

פרת שהוא צפונית מזרחית כדי לקצר בדברים, שאם תמתח חוט מב' נקודות האלכסן וכל אחד לב' צדדיו הנה נסמן כל שמח הארץ, ואח"כ מונה עשרה עממין ומאלו השמות לא הזכירו בתולדות בני נח כי אם ארבעה והם חת, יבוס, אמרי, גרגשי, שהם חמשה עם כנען, ובשאר מקומות מונה אותם על דרך אחת. במראה הסנה (שמות פ' ד') מונה שישה אל מקום הכנעני והחתי, והאמרי, והפרזי, והחוי, והיבוס. בפ' קדש (שמות פ' י"ג) מונה חמשה אל ארץ הכנעני, והחתי, והאמרי, והחוי, והיבוס. ובפ' כי יביאך (בפ' ואתחנן) מונה שבעה ואומר בפירושו שהם שבעה ונשל גוים רבים מפניך החתי, והגרגשי, והאמרי, והכנעני, והפרזי, והחוי, והיבוס, שבעה גוים כו'. וכבר הזכרתי באות א' שלדעת חז"ל החוי הם הרפאים שנזכרו כאן, ואמרו חז"ל בכ"ר פמ"ד כך עלה בדעתו של מקום ליתן להם עשרה עממים ולא נתן להם אלא ז' ואיזה הם הג' שלא נתן להם, רבי אומר ערבייה שלמיה נומייה, רשב"י אומר דרמיסקום ואסייא ואספמייא, ר"א בן יעקב אמר אסיא ותרכי וקרטיגנה. רבנן אמרי אדום ומואב וראשית בני עמון (דניאל י"א) הם הג' שלא נתן להם בעוה"ז. אדום שנאמר כי לא אתן לך וגו' כי ירושה לעשו וגו', ומואב כתיב אל תצר את מואב וגו' כי לבני לוש נתתי את ער ירושה וגו'. קנזי היא מעשו קיני וקדמוני הם מעמון ומואב אבל לימות המשיח יחזרו ויהי לישראל וכו'.

בירושלמי דשביעית פ"ו גרים לה הכי תלתי חורגייתא אילון אינון את הקיני ואת הקניזי ואת הקדמוני ר' יודה אמר ערבייא שלמייא נבמייא, ר"ש אמר אסיא ואספמייא ודרמשק, ר"א ב"י אמר אסייא וקרתגני ותורקי, רבי אומר אדום ומואב וראשית בני עמון, ובירושלמי דקידושין פ"א ה"ט גרים לה הכי ר' יודא אמר שמלאי שכיייה יבמייה, רש"א אסיה ואספמיה ודרמשק, ר' אליעזר בן יעקב אומר אסייא וקרתגני ותורקי רבי אומר אדום ומואב וראשית בני עמון.

כבכלי (ב"ב נ"ו ע"א) גרסינן אר"י אמר שמואל כל שהראהו

הקב"ה למשה וכו' לאפוקי קני קנזי וקדמוני, ואח"כ הביאו שם
ברייתא, תניא ר"מ אומר נפתוחא ערבא ושלאמא ר' יהודה אומר
הר שעיר עמון ומאב רש"א ערדיסקום אסיא ואספמיא.

ואבאר אלו המאמרים אחת לאחת :

(ה) רבי⁵ אומר ערבייה שלמייה נוטייה⁶. והנה כל קני שבמקרא
תרגם יונתן שלמאה ולפ"ז מקומם בדרומה של א"י בתוך עמלק
ולדרום ממנו, ונבטיי הם ג"כ מאומות הערביים וכולם בדרומה של
א"י הם, וכתב בעל תבואות הארץ ד' ע"א נפתוחא לא ידעתי
מהו ובכ"ר הגי' נוטייה והיא נכונה ומונתו ארץ קדר, וכל נשיאי
קדר תרגם יב"ע ררבי נבט והוא נביות ויוסיפון קראו נאבאטיא
וברושלמי שביעית הגי' נבטייא ותכונת מדינות אלה הם בארץ
ערב עכ"ל. ויראה שדעת שיטה זו היא לפי שכתוב ושתי את
גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וגו' (שמות כ"ג) וא"כ כל הארץ
בדרום עד ים סוף חוץ מהר שעיר שניתן לעשו ירושה היא
בחלקם של ישראל ולא מצאנו שכבשוה עולי מצרים ואינה מז'
אומות, ע"כ פי' ר"י שזו היא של קני קנזי וקדמוני וכמו שנמצא
שם קני בין העמלקים ובין אלופי עשו נמצא אלוף קנז.

(ו) צ' הוקמות צירושלמי הגירסא ר' יודה ונראה שכן
עיקר והיה כתוב רצ"י ונשתצט לרצ"י. חדא דנקיים הסנים ופני
החד ועוד למה יקדים את רצ"י לתנאים שלפני דורו. וצ"ל תלו
לה צד"מ סבך שזעבו מפני איזה קדרן, חבל ודאי נוסחת הירושלמי
עיקר דעפי הו' צקיאי צברייתות.

(ג) הגירסא דירושלמי קידושין שולחי שבייה יצטייה צולה
משום איבך מקומות ול"ל שלמאי ערבייה (וון ע"ר נעשה ש' וון
ב נעשה כ) בצטייה (נפסקה הנו"ך. ונשתייה יו"ד) ונוטייה
שצמדש היא בצטייה צחילוף ויו" צצ"ת. ונפתוחא של הצצלי הוא
ג"כ בצטייה וצנוקת הערוך נפתחה. ויראה שהצצלים היו קוראים
לצטייה נפתחה.

3) שימת רשב"י (או ר"ש סתם) דרמסקום ואסייא
ואסייא וכו' וכן הוא בירושלמי אלא ששינו סדר המקומות
ותחת דרמסקום הגי' דמשק או דרמשק ואינו אלא שינוי לשון.
אבל בבבלי הגי' ערדיסקום⁷). וכתב בעל תבואות הארץ (דע"א)
ערדיסקום יש לדקדק שבתוספתא דתרומות פ"ג מוכח שהוא
מחויבת במעשרות וכאן משמע שפסור לכן נ"ל שצ"ל דרמסקום,
ובאמת שאם נקיים הרוב מפני המיעוט צ"ל דרמסקום⁸). ועכ"פ

7) צנוקסאות על צבל דקדוקי סופרים י"ג ערדקס וי"ג
ארקיס וי"ג ארדקס וי"ג עדיקקום, וגי' הערוך ארדקסא. וכן
צענין אסיא ואספניא צנוקסאות צבל דקדוקי סופרים עסיאה ואפנייה
(והרד"ל והערך נילין הביאו צצ"ר ג"כ אפניא ואדצר על זה להלן).
8) אונס כזר אפשר שאין כאן סיבוס אלא שהשווה שווע
ערדקסא או ערדיקקום והוא ארדקסייה שהוא הקיני (לעיל אות א')
והיא צארץ קוריא. ובאונס מה ששנינו בתוספתא דתרומות אונר ר'
שוועון צן אלעזר וועשה צוקן אחד צערדקקום שהיה סוקל אח כלכלה
והיה ד"נ * משצחו. לענין תרוונה שנו התם ולא לענין וועשר. ור"נ
ק"ל (צע"ז דכ"א) כיבוש יחיד שוועה כיבוש, וא"כ קוריא היא לענין
וועשר ושציעית כא"י, (עיין גיטין ח' ע"א).

* ובאונס נלינו לר"נ והלמיזו רשב"א עמו צנוה וקוונת שהיו
צערדקקום. בתוספתא דעירובין פ"ו אונר רשב"א פ"א היינו יושבין לפני ר"נ
צערדקקין וכו' וצצלי פירובין וייתי לה ארשב"א פ"א שצת ר"נ צערדיקקא
(וי"ג ערדקקיס וי"ג ערדקקוס) וכו' א"ל עירצתי צצלים לעצמין וכו'. וצירח
ד"ס פ"ג דעירובין נשתנה זה הוואוד דגרסינן התם א"ר יודא וועשה שצת
ר"נ צארדקקא וכו' ובתוספתא דנזירות פ"ה א"ר אלעזר כשהלכתי לערדקקא
ונלחתי אח ר"נ וזה ר' יהודה צן צחירה שהיו יושבין ודינן וכו'. ובתוספתא
דאהלות גר' לה הכי א"ר אלעזר כשהלכתי לאדקקיס ונלחתי אח ר"נ וזה
יהודה צן פתירוש וכו'. וצצלי כזר כ"ו ע"צ גר' אונר ר' אליעזר כשהלכתי
לערדקקי ונלחתי אח ר' יהושע צן פחר ראש וכו'. והנה אדקקיס וארדקקיס

בין שהיא דרמסקוס או ארתוסייא הוא מצפון לא"י היפך שיטה הא' וכן אסיא ואספמיא הם בצפונה של הארץ כדבעינא לפרש לקמן. (א) שיטת ראב"י שזה כב"ר ובירושלמי ואין בהם שינוי אלא בסדר השמות, ויראה שאין אסיא דראב"י כאסיא דר"ש וכדבעינא למיטר לקמן דמקומות שונות הם בשם זה, שעל כרחק ג' מדינות רחוקות הם זו מזו, שקרתינגא היא בארץ אפריקא, ותרקי (או תורקי) היא בארץ יוֹן שכן תרגמו המתרגם תירס של בני יפת תרקי, וכב"ר שם וכן בירושלמי דמגילה וכבלי יומא שיטת רבנן נמי הכי הוא, ולא בא ראב"י אלא לומר שארצם של קני וקניזי וקדמוני כבר הוא נכלל בארץ ז' עממין שאילו הג' משפחות כבר פינו משם והלכו להם למדינות רחוקות שהם אסיא ותרקי וקרתנגא, וכדרך שאמרו בגרגשי בדברים רבה פ"ח מה עשה הגרגשי פנה והלך לו מלפניהן ונתן לו הקב"ה ארץ יפה כארצו זו אפריקי, וכעין זה בירושלמי פ"ו דשביעית, ובתוספתא דשבת סוף פ"ח ארשב"ג כן על האמוריים וסיים שם והיתה א"י נקראת על שמן ודעת ראב"י שאילו הג' משפחות פינו כבר את הארץ קודם משה ולכך לא נזכרו עוד (ג).

(ג) צוהילתא פ' צא פ"ח איתא ויהיה כי יצאך ס' אל ארץ הכנעני זכה כנען שנקרא הארץ על שמו וכי נח עשה כנען

ודאי שהם שינוי שרוב הנוסחאות הם ערדסקי, וכן צן צחיקה הוא ע"ס ול"ל צן פקירוש וכבר נתקפה צזה צעל סה"ד (ערך ר"י צן צחיקה) וכן פ' אלעזר הוא ע"ס ול"ל כי אלעזר והוא ר' אלעזר צן שמוע חזרו של ר"נ (עיין סה"ד) וכן נ"ל כי ר' יהושע צן פטר ראש הוא ע"ס ול"ל ר' יהודה צן פקירוש, והוא שם נקום והוא קונוך וחזן לחוס ונן עבעין. ובתוספתא דמגילה ס"ב אר"ש נעשה צר"נ שקראה צציהכ"ל צעבעין ניושז וכו'. ונ"ש צעל חזואות הארץ (נ"ג ע"ב) כי עבעין היא עינעז קול חזוק. ורחוק היא לשצט כל חלם העלמנים ולפניה דרוסקוס כונו עעשה צעל הערוך השלם צערך ארדקס, אלף יומך קרוב הוא לומר שהוא ארתוסייא צפוריא ועבעין גם כן שם נקום צפוריא.

7) השיטה הד' היא שיטת רבי כמו שהיא בב' מקומות בירושלמי והיינו ר' יהודה דבבלי שהוא ר' יהודה הנשיא (אלא שנשתבשו בו וסברי שהיא ר"י בר פלוגתיה דר"מ ולכך תלוי לשיטה א' בדר"מ ובאמת ר"מ לא הזכיר בדבר זה כלל ובב"ר נכתב במ"ס רבנן). וס"ל שאילו הג' הם אדום ומואב ועמון שארץ אדום היתה לבני חורי ובעמון ומואב ישבו רפאים לפנים והם הם משפחות קני וקנזי וקדמוני ונקט מקרא דדניאל לומר שמקרא זה מרמז שעתידים הם לחזור לישואל שאל"כ למה לו להזכיר ואלה ימלטו מידי אדום וגו' כיון שעיקר החזיון על ישראל נאמר ומאי נפקא לן מינה שאלה ימלטו מידו אלא לפי שאף הם בכלל ארצם של ישראל.

והנה ר"י אמר שמואל שאמר כל שהראהו הקב"ה למשה

אלא כיון ששנע כנען שישראל ככנסין לארץ עווד ופנה מפניהם ח"ל הקצ"ה אתה פנית מפני צני חכי אקרא הארץ על שנוך ואתן לך ארץ יפה כארצך ואיזו זו אפריקא ובה"א ובנען ילד את לידון צכרו ואת חת וכתיב ויענו צני חת וגו' ח"ל הקצ"ה אתם כצדתם את ירדי אף חכי אקרא הארץ על שנוכס ואתן לכם ארץ יפה כארצכם. ונתקשו הווערטים ציטורה (עיין צו"ע ע"ס), וכעת כ"ל שנונינו טנקרחת כל הארץ על חלו הג' טוות ארץ כנען וארץ החתים וארץ האמרי כעו שהזכרתי לעיל חות חי. ואנרו על החתי שזכה לכך שכצדו את הצרהם והסכימו לקראו קשיא חלטיס. ורצ"ג סצר שאלו שפינו יהיה הגרגסי או אחרים ונתולדות אמרי היו ולפי שפינו הארץ לישראל קראה על שנון, וצנכילתח אמרו שעל עס כך קראה על עס כנען שהוא חצי כולם וקלת ונצניו פינו אותה לישראל. והנעם צקריחת הארץ על שנוס (חס על כנען שכולל את כלס או אמרי שהוא חצי חלו הוועפחות שפינו) לוור שכצר הסכימו אף הם שמהיה הארץ לישראל, וכצר ספרו צנגילת תענית והוא צסכהדרין ח"א ע"א שצחו צני אפריקא לדון עם ישראל על ח"י לפני חלכסנדרוס ווקדון ע"ס וכיון שפינו וועלנון הסכימו לכך.

וכי שנאמר שם ויראהו ה' את כל הארץ ומפרש לה את הגלעד
עד דן וגו' עיר התמרים עד צער א"כ הגבול הצפוני הוא דן והגבול
הדרומי הוא צער, עכ"פ לאפוקי קני קנזי וקדמוני אם כשיטת
ר' יהודה שהם בדרום או כשיטת רשב"י שהם בצפון וכדבעינן
למימר לקמן.⁽¹⁰⁾

והנה כשנסעו מהר סיני אמר להם משה פנו וסעו לכם

⁽¹⁰⁾ וצתתם ספרי שנינו (פ' קרח פק"ט) על כן אמרתי
ל"כ לפי שנאמר ונסל גויס רצים ונפניך חזל קני וקנזי וקדמוני לה
שנענו ת"ל על כן וכו' לה ינחנו נחלה וע"ש צנ"ע. ושם צפ' ראה
פ' ע"ה כי ירחיצ ה' אלהיך את גבולך כאשר דבר לך ומה דבר
לך את ארץ קני וקנזי וקדמוני וכו', ויראה שעתה ספרי הוא רשז"י
דהיינו אקיא ולספמניא ודנעק. ורצי פליג התם שאלו כבר אמורים
הם לישראל בצרית צין הצתרים והכתוב ורנז על העתיד ונפחת קדים
עד פאת ים דן אחד וכו' ע"ש פ' שני"ו וכלומר שלא הראה הקצ"ה
לעשה עד הים האחרון רק את ארץ יהודה כנ"ש ואת כל ארץ
יהודה עד הים האחרון ולע"ל יהיו כלם כוחלים צטוה עד הים רוחז
ע"ה נזיל עפ"י וזה שנכח יחזקאל וכדאיתא שם פ' שני"ו, ונאמר זה
אין ענינו לגופו שהרי היתר צטר תאוה שדבר צו הענין אינו תלוי
באותו הרחצת הגבול, חזל ענינו הוא למקום אחר והוא לנ"ש צפ'
שופטים ואם ירחיצ ה' אלהיך את גבולך כאשר נשבע לאצתיך ונתן
לך את כל הארץ אשר דבר לתת לאצתיך כי תשנור וגו' ויספת לך
עוד שלש ערים וגו', הא לנולת שעדין אינם כוחלים כל הארץ אשר
דבר לתת לאצתיך ואלו הם קני וקנזי וקדמוני, וכמו שפירש"י שם
כאשר נשבע לתת לך ארץ קני וקנזי וקדמוני, והאריך שם הרננצ"ן
בדברי טעם, חזל סדרו זה הנאמר בצטר תאוה לוור שחין כי ירחיצ
ה' אלהיך את גבולך כאשר דבר לך תנאי שהרי היתר צטר תאוה
תלויה צבך חלח הוא הצטחה, וע"כ לא אמר אם ירחיצ כנ"ש צפ'
ערי ונקלטו חלח כי ירחיצ, ועל הצטחה זו אמר רצי עקני וקנזי
וקדמוני כבר אמורים חלח הוא וזה שנכח יחזקאל.

ובאו הר האמרי ואל כל שכניו וגו' ובחוקף הים ארץ הכנעני והלכנו
 עד הנחר הגדול נחר פרת וגו' אשר נשבע ה' לאבותיכם לאברהם
 וגו' והוא הגבול שנאמר לאברהם ובאמת לא כבשו כל כך ולא
 הראה הקב"ה למשה אלא עד דן, נמצינו למדין שאחר שחטאו
 במרגלים אף שבאו לארץ לא כבשוה כולה אלא תלה להם בתנאי
 אם ירחיב ה' את גבולך כי תשמור את כל המצוה הזאת וגו'
 וללכת בדרכיו כל הימים וגו' (דברים י"ט). ונמצינו למדין שב'
 גבולים הם, (ב) גבול גדול והוא גבול האבות (או גבול
 ברית בין הכתרים). (ג) גבול קטן והוא גבול שהראה
 הקב"ה למשה.

ג) מעתה נבא לפרש הגבולים שבפרשת מטע. בתחלה
 הגבילה התורה פאת גבול מקצה ים המלח קדמה ועד
 גחל מצרים הימה. ואח"כ כתוב: ונבול ים והיה לכם
 הים הגדול וגבול זה יהיה לכם גבול
 ים. והיא ארצות דברים כי מה היה המקרא חסר לומר ונבול
 ים יהיה הים הגדול. ואח"כ כתוב וזה יהיה לכם גבול צפון
 מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר. מהר ההר תתאו
 לבא חמת והיו תוצאת הגבל צדדה. ויצא הגבל זפרנה
 והיו תוצאותיו חצר עינן זה יהיה לכם גבול צפון. ואח"כ
 הגבילה צד המזרח והתאויתם לכם לגבול קדמה מחצר עינן
 שפמה וירד הגבול משפם הרבלה מקדם. לעין וירד
 הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה. וירד הגבול
 הירדנה והיו תוצאותיו ים המלח וגו'. והנה גבול צפונית
 מערבית הוא הר ההר ונבול צפונית מזרחית הוא חצר
 עינן. מעתה תסוכב עיקר החקירה כדי לעמוד על נקודה הצפונית
 היא בידיעת הר ההר איזהו ואנה הוא.

והנה חז"ל סימנו זה ההר עפי" מה שנקרא בזמנם
 דתניא בתוספתא (סוף חלה) איזו היא ארץ ואיזו היא חו"ל? כל
 ששופע מטורי אמנון ואילך איי מטורי אמנון ולהלן חו"ל. הנסי

שבים רואין אותן כאילו חוש מתוח מטורי אמנון ועד נחל מצרים מחוש ולפנים א"י מחוש ולחוץ חו"ל ר' יהודה אומר כל שהוא כנגד א"י הרי הוא כא"י שנאמר וגבול ים והיה להם ים וגבול (ובל"ס שלשון המקרא משובש כאן) הניסין שבצדדין רואין אותן כאילו חוש מתוח מקפלריא ועד אוקיינוס מנחל מצרים ועד אוקיינוס מחוש ולפנים א"י מחוש ולחוץ חו"ל¹¹). והנה כיון שנחל

(¹¹) הנאמר הזה נשנה בתוספתא דתרונוות פ"ג ועס גריס איזו היא הארץ ואיזו היא חו"ל כל ששופע ונטור אונקין וליכך א"י ונטור אונקין ולפנים חו"ל נסים שצים וכו' חוט נחתה ונטורי אונקת וכו' כל שהוא כנגד א"י ה"ה כא"י שנאמר וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול וכו', ולסוף צרייתא זו או שהיא נשוצשת שהרי אדרצא ונטורי אונקין ולפנים הוא א"י או נ"י ששכחה צחוץ לארץ הוה קאי ולהבי קאמר ונטורי אונקין ולפנים חו"ל. אונקס יותר פשוט הוא שהיא נשוצשת, וגרסיקן לה צירושלמי דשציבית פ"ו וה"ג לה תמס, הכי איזו היא הארץ ואיזו היא חו"ל כל ששופע ונטורי אונקת ולפנים א"י ונטורי אונקת ולחוץ חו"ל הכסים שצים את רוחה אותה כאילו חוט נחתה ונטורי אונקת וכו' ר"ל וכו' שצדדין נהן את רוחה אותן כאילו חוט נחתה ונקפלריא ועד אוקיינוס ונחוט ולפנים א"י ונחוטין ולחוץ חו"ל. א"ר יוסטא צר טונס לכסיגיבו הגליות לטורי אונקת הן עתידות לומר שירה ו"ט תשורי נראש אונקת, ונוסחא זו קטיבה קיפה דהיינו צחא נחל ונלרים ועד אוקיינוס וכו', וגר' כוי צצלי גיטין (ח' ע"ה) ונוסחת הצצלי נצוחרת טפי דגריס כל ששופע ויורד ונטורי אונקין ולפנים א"י וכו' והנסיק שצדדין רואין אותן כאילו חוט נחתה עליהן ונקפלריא ועד ים אוקיינוס וכו'. ופירש רש"י ז"ל איזוהי ארץ, ונקלוב לפוכית ונעבצית טל א"י חר ההר וצתרגום ירושלמי ונתרגס חר ההר טורי אונקין *)

(*) בערוך ערך טר הציא ר' יהודה אומר כל ששופע ויורד ונטורי יקמינס ולפנים וכו' ונר ההר תחלו תרגום ירושלמי ונטורי יקמינס וכו'

מצרים ידענהו שהוא הנקודה מערבית דרומית ומתיחת החוט הוא מטורי אמנון ועד נחל מצרים א"כ טורי אמנון אמנון הוא הרהר (שכבר בימיהם גשת כח שם הר הרהר) ועוד למדנו מברייתא זו שעיקר מה שכוונו הוא להגביל הגבול הצפוני. ועל דברי ר"י פירש רש"י כל הים שכנגד אויר של ארץ ישראל ואפילו עד אוקיינוס למערב שהוא בסוף ה"ה כארץ ישראל וכו' מקפלוריא עיר היושבת בחודו של הר הרהר בראש

וכתיב זה יהיה לכם גבול צפון וכן הים הגדול תחלו לכם הר ההר ש"י הר ההר תקוב צים וההר גבול צפוני לארץ ישראל הוא וקתם הרים וטופעים הם ויש שטיפעו רחצ כוהלך יום או יומים וקאנור תכל ונהיבן היא הארץ ונרגל ההר או וראשו? כל שטופע וכו' ולפנים ללד ח"י דהיינו ללד דרום הוי ח"י דגובה ההר הוא הגבול וטורי אמנון ולחוץ ללד צפון חו"ל, הנה כדחק רש"י צפירות שאלה זו איזהו ארץ ואיזהו חו"ל וטוס דקשיא ליה הא זיל קרי צי רב הוא שהרי הכתוב וקטון לך הגבולים. אולם לפירושו לא היתה לצרייתא אלא לוונר איזהו ארץ כל שטופע וטורי אמנון ולפנים ח"י ולמה לו לתכל דצרייתא לוונר ואיזהו חו"ל וטורי אמנון ולחוץ חו"ל. אמנם פשוטו על ענין שכבר ציינהם כשתכח שם הר ההר וצאתה הצרייתא לפרש שהר ההר הוא טורי אמנון וכו' אמנם תפקה הלשון איזהו ארץ ואיזהו חוץ לארץ ולא אמרה איזה הוא הר ההר לפי שצאה ללמד שהושכת הענין על הכתוב שצ"מ איזה אמנם ארץ ואיזה אמנם חוץ לארץ.

וכל זה צביע על דללו היינו דר"י אלא קתנא דח"ק וכן נלח יאמנים ושושבת ושם צערך קאמנים גר' שטופע ויורד וטורי קאמנים וכו' ופירש הם טורי אמנונים כדחנן צפ"ד דחלה ונכזיב ועד הכהר ועד אמנונים וכו'. וכל זה צביע וכן טורי אמנון שהשטעה האל"ף וכבר העיר על זה המגיה לכפחור ופרח דף ו"ב.

גבהו שהוא תחום צפוני וכו', ויראה שלא באו להגביל כיבוש עולי מצרים שודאי עולי מצרים לא כבשו הנסין שביום עד אוקיינוס אלא באו להגביל מהו בכלל א"י אם ירחיב ה' את גבולם ויכבשוהו, (12) עכ"פ למדנו שהר ההר הוא טורי אמנון והרי לנו שלחן והרי לנו בשר אבל אין לנו פה לאכול שאנו לא ידענו איזה הר הוא טורי אמנון. (13)

(12) ומה ששאל רצינו פטר לר"ת צתו' גיטין דצוה"ז היה להחזיר לר"י צונטער שאלו צונטרצה של א"י והטיצ דלח קיי"ל כר"י ודאי דליתא דכל זמן שאינו כיבוש רצים ודאי דפטור שהרי אף צבולי צבל ק"ל לר"א שאין תרומות ונועטרות ונה"ת חלח מאלהין קבלה, עיין צזה ירושלמי ריש פ"ו דטעיעית וצאריכות הר"ש שם צפ"י וציצנות פ"א פליגי ר"י ור"ל צתרומה צוה"ז צא"י. חונס פטיטא דצוקוס שלח כצוה לא כתחייצו, ולא חיפלגי כאן חלח חס יכצוה חס הוא צבלל א"י כעין קני קני וקדמוני שאס יכצוים לעתיד לצוה חס ונא"י, *) וכיולא צו כניי הא דקאנר כל טעופע ויורד וכו' עדיין היא תלויה צכיצוש רצים.

(13) וקבנון לשון וקדרי הודרש נראה טכצנ נעלם גם להס איזהו קורי חונון שונאנרו של ר' יוסטא צר טונס גרים ליה צטה"ט רצה פ"ד תטורי ונראש חונה ח"ר חוכיא צטס ר' יוסטא עתידות הגליות ונגיעות עד קוורוק ונוס וחווריס שירה, ונלסוכו ונשנע דהוה ידיע ליה חלצ צטמות רצה פרי כ"ג איתא תטורי ונראש חונה

(*) ציצמות ק"ג ע"א גרסינ ונר"א ו"ד ונצרכו צך כל משפחות האדמה אפילו משפחות הדכות צאדמה אין מתצרכות חלצ צטציל ישראל, ונצרכו צו כל גויי הארץ אפילו ספינות הצאות מנליא לאספניא אין מתצרכות חלצ צטציל ישראל, ונחוספות סס נדחקו לפרש דונכל דריש. ופסועי של דצרים נראה דאדמה ונרץ דקרח על אותה שניתנה לאצרהם קאי, ולשון אדמה אינו כולל חלצ חס היצפה ודריש שאפילו שאר משפחות הדכות צאדמה מתצרכות צטציל ישראל, ולשון ארץ כולל גם חס היס וע"כ שאפילו ספינות הצאות

והנה בעל כפתור ופרח מרח בזה הענין וכתב בפ"א ילדעת
 זה ההר איזהו ואנה הוא מרחתי זמן מרובה יגעתי ומצאתי ת"ל
 דע כי מן ההר המפורסם הסמוך לעכו והוא הר הכרמל ואל
 הצפון ימצאו קצת ראשים בים יבאו והם בשטח הארץ כמו צור
 וצידון ובירות וראש קורין לו בערבי "ונאל ח'ר" (כלומר פני האבן)
 וסמוך לו ראם אל באסיטי, וסמוך לו הר גבוה מאד מאד ושמו
 בלשון ערבי "ג'בל אל אקרע" (כלומר הר החלק) וזה ההר הוא
 יחידי ונכנס חרטומו בים ועליו עצי ארזים גבוהים עד לב השמים
 ועצי בטנים ושם מעינות מים וכפרים ליתרון ברכתו והוא מקיף
 כמו יום או יומים, ואל דרומו כחצי יום היא עיר הנזכרת במס'
 שבת (ק"ט ע"א) פרק כל כתבי ומס' מנחות (פ"ח ע"ב) וזולתם
 ושמה לו ד ק י א וקורין לה ל א ד י ק י א והלועזים אל לגא, ובין
 העיר הזאת וההר הזה הר קטן קורין לו יאל הורי אדה" וכן ביניהם
 עיר ושמה קבותיא רחוקה מן הים כחצי שעה, ואומר אני כי זה
 ההר הוא ההר המבוקש כי שאר הראשונים אינם
 הרים עד שהעירות הנזכרות בגבולי השכמים נמצאים עד היום
 וזהו גם שהוא מכוון כנגד חמת זה במזרח וזה במערב (ולשטתי

א"ר יוסטא הר הוא וטמו חמכה עד אותו ההר א"י ממונו ולהלן
 חו"ל א"ר חלבער צ"ר יוקי פטיגיבו הגליות לסס יהיו חונרים סירה.
 ומלסון זה חסנוע דרחצ"י הוא שפירש הנקלה וכטיגיבו הגליות
 לראש חמכה יהיו חונרים סירה, ור' יוסטא פירש את דצריו שכבר
 כעלס להס עכינו וחנר הר הוא וטמו חמכה וכו', והנה מעקיונת
 שפתינו נראה דלא הוה ידע ליה חלס ידב שחמכה הוא שס הר.

מגליא לחספתיא כלומר שהס רחוקים מחוף הים שצא"י מחצוכות נסעיל
 ישראל לפי שכל הים עד חוקיינוס הוא נחלקס של ישראל כר' יהודה (ולקמן
 יבואר מהו מגליא לחספתיא) וזהו יוצן ג"כ מה שדרשו ומשמני הארץ יהיה
 מושבך זה מעליא של יון (צ"ר פס"ז) שלדעתה היא לפנים מהחוט וקסלוריא
 ועד ים חוקיינוס והיא רחוקה ליעקב ומחנה לעשו.

חמת ולבא חמת אחת היא) וכיניהם כנ' ימים ברוחב וכו' ולולא שרש"י ז"ל פירש קפלוריא שם עיר יושבת על חודו של הר היתי אומר שזה היא קבותיא הנזכרת וכו'. ואח"כ הולך ומסמן המקומות שנמצאים בזה המחוז להשוותם עם מה שנמצא בכתובים וכדברי חז"ל, ואח"כ מונה כל המקומות שעל חוף הים ח"ל : והעירות הנודעות אצלנו בין ב' אלו הנקודות שהם על שפת הים מצפון לדרום הם אלו, יתחלה זה ההר הטוב, לודקיא, גבל, סין, כירותא, צידון, צור (המעטירה), עכו, חיפה, קסריא, אנשף, יפו, עקרון, אשקלון, עזה, דרון, עזקיה, נחל מצרים, ואם שעזה ועזקת רחוקים מן הים כב' שעות ועקרון כמו ד' שעות וכו' עכ"ד.

אחריו בא בעל תבואות הארץ (י"ז ע"ב) וכתב "ולפי דעתי שגה ברואח כי לפי תכונה זאת לקח אשר חלק בארץ יותר ממה שלקחו כל מ' שבמים וכו' גם נמצאים לדרום הר ההר לפי סברתו שהוא לצפון לודקיא ערים שנוכרו בדחז"ל שהם ערי סוריא כמו לודקיא ואפמיא ושאר מקומות וכו' אלא מוכח שהר ההר לדרום לודקיא ואפמיא וכו', והוא עצמו כתב דעתו (י"ג ע"ב) ח"ל : ועל ידי חקירתי ודרישתי בעזר האל ידעתי שלדרום עיר טרא בלוס אל שאם (מריפאלי) על שפת הים הגדול ראש א' מהרי הלבנון נכנס בים שקוראין בל"ע "ראם אל שאקע" (פֶּאָרְגֶּעִירְגֶּע) ובזמן היונים נקרא מה ע א פ ר א ס פ ו ן ובראש ראם זה יש הר גבוה שקוראין בל"ע "דשבל נוריא" ושם כפר עד היום הנקרא בל"ע "קאלפאדיא" והוא לפ"ד קפלריא הנזכר במס' גיטין (ואפשר שצ"ל בדלי"ת ולא ברי"ש והוא טעות המעתיק שהחליף רי"ש בדל"ת שבקל נחלף) וידוע שמחליפין בל"ע כמה שמות בדרך זה כמו שפרעם בל"ע שפעמר וכו' ולמזרח ההר הזה עיר גדולה הנקרא בל"ע אמון על שם אמנה והר נוריא הנזכר נכנס בים יותר מכל המקומות שהם על שפתו והוא נראה מרחוק בים הגדול והוא לפי דעתי הר ההר ההוא עכ"ד" (14).

(14) על יסוד דבריו פירש המקוקים נצמי ונקעי ולפי

ובכדי שנעמוד על הבדל אלו הבי שיטות אסדר כאן שמות המקומות שעל חוף הים מן לודקיא ולדרום והם : ל ו ד ק י א , לאאדיצעא , ג ב ל , גאבאלא , פ א ל ט א ס , באלאנעאע , א ר א ד ו ס , מאראטהוס , א ר ט ה א ס י א , טריפאלים , כ א ט ר ו ס , ביבלאס , ב ע ר י ט ו ס , והנה לבעל כו"פ הר ההר מצפון ללודקיא, ולבעל תבואות הארץ לדרום טריפאלים, ורואה אני כאן לרשום גם כל המקומות מצפון ללודקיא עד סוף גבול הים והם : ה ע ר א ד א א , פאסיריאוס , ק א ס י א ו ס , סעליציא , ר ה א ד ו ס , אלכסנדריא , (והיא הנקראת אלכסנדריא סגירא כלומר המצודעת), וסוף הגבול הוא לשון ים של איסוס.

ולדעתי נסתבכו שניהם בחשבם כי הגבולים בפ' מסעי הם כיבוש עולי מצרים והאמת יורה דרכו שכל זה אינו ¹⁵ אלא התחומין שבפ' מסעי הם סוף הגבול המבועי שאם יזכו יכבושה ואם יהיה כיבוש רבים היא ארץ ישראל גמורה ככל שאר א"י או אפילו בכיבוש יחיד למ"ד דשמייה כיבוש, אמנם מה שהראה הקב"ה למשה הוא כיבוש עולי מצרים.

ומעתה אני הולך ומבאר ס' הגבולים שבמסעי עם התרגומים

שהתרגומים יונחן וירושלמי ונתנגדים לשנתו אחר עליהם שאין לצריהם אלא דרך דרום, ולקמן אעתיק הכל ואפרש כיד ה' הטובה עלי, אונס ונה שכתב צענין קפלריא שהוא שיצוץ לח יסכים עמו שום אדם לוורר עצבי ונקוונות צתוספתא וצירושלמי וצצלי צכל אלו הנקוונות אתרמי זה השצוץ אתנהה.

¹⁵ וכבר נכסלו צזה צעלי התוספות צצ"צ (כ"ו ע"א) שהקשו שם אהא דאר"י אחר שמואל כל שהראהו הקצ"ה לנועה חייב צונעשר וז"ל טפי הוה ליה למינקט וזה שתיחס צאלה וקעבי שוננה עירות של הוורר ושם ונפורש היעצ תחום של ארץ ישראל עד כאן לשונו (ועיין צתצולות הארץ ה' עמוד א' שהוקשה לו שדאי הראה לו יותר עיין שם.)

שהם מתרגמים על דעת חז"ל ולא אדבר על גבול הנגב שאין זה מעניני כי אם על שאר השלשה גבולים.

(א) גבול ים :

וגבול ים והיה לכם הים הגדול וגבול זה יהיה לכם גבול ים. ומלת וגבול היא באתנחתא, ופירושו חז"ל כמו גבולו וכן תרגמו אונקלוס ותחומיה ועכ"פ כל הים הגדול במשמע לדעת ת"ק היינו מצפון לדרום שהוא מלשון ים של איסוס עד גחל מצרים, ולדעת ר"י כל הים הגדול וגבולו יהיה לכם אפילו ממזרח למערב עד ים אוקיינוס.

הירושלמי תרגם "ותחום מערבא יהוי לכון ימא רבא אוקיינוס ותחומיה הינון מי בראשית עם מיא קדמאי דהוון בגויה אבדוי ופרכדוי בדכוי ומדנתיה נסוי ומחזוי ספנתיה ואלגיותיה דין יהוי לכון תחום מערביא". ויונתן תרגמו "ותחום ימא רבא היא אוקיינוס נסוי ומחדוי וספינתיה עם מיא קדמאי דאית בגויה הינון מי בראשית דין יהוי לכון תחומא מערביא"¹⁶). ולדעת התרגומים יראה שפירשו

¹⁶ הפירוט: נסוי סהנסין סבו חסיצין כא"י. ונחדוי הוא כונו ונחזוי שצירוסלנוי צחילוף דל"ית צז"ן, וספינתא כדאיתא נמי התם צגיטין (ד' ע"ז) לענין עפר סצספינה סהיא כעפר א"י, ואזדוי היא צריכות וניס כונו אצטאות צערוך ערך אצט (ועיין צערוך השלם), פרכדוי כ"ל סעניכו ג"כ צריכות והוא כונו פרקטוי או אולי כ"ל פרלדוי (עיין צונתורגנון ערך פרלד וערך פרטט), צדכוי כ"ל סל"ל ברכוי כלומר ברכי הים, אלגיותיה פי הנופרט כונו אלגיותיה וזה דבגויה כלומר וזה סצתוכו ואנרו היכון ניי צראשית עם נייא קדמייא דהוון צגויה, כראה סל"ל כונו סהוא ציונתן עם נייא קדמאי דהוון צגויה היכון ניי צראשית, וענין דצריהס הוא סמייני אוקיינוס סס ניי צראשית אצל ניי הים סל א"י סנקרר סיס סתיכון אינס ניי צראשית אלא סקודס דור סנצול סליף עליהס את הים כונו סדרשו סז"ל צכ"ו צצרייתות וצצדרשס (עיין צהוספס לפסיקתא רצתי פ"א

הים הגדול על ים אוקיינוס, ומעמם לפי ישאמר וגבול ים אף שענינו כמו וגבול מערב מכל מקום כיון שקורא לצד מערב ים על שם הים המקיף אותו הצד כשאומר וגבול ים והיה לכם הים הגדול היינו שהים הגדול יהיה של הים וא"כ ענינו שים אוקיינוס הוא הגבול של ים א"י והיא כעין שימת ר"י אלא שכולל גם האוקיינוס עד סוף העולם, וכעין זה פרש"י דברי ר"י שם.

(ב) גבול צפון :

זה יהיה לכם גבול צפון מן הים הגדול תתאו לכם הר ההר. תרגמו אוגקלוס תכוונן לכוך להר מורא, ויונתן תרגמו תכוונן לכוך לטוורוס אומנוס, והירושלמי תרגם תכוונן לכוך לטוורוס מנוס, ומלשון זה אתה למד שאין ההר בולט בים כמו שחשבו החכמים הנ"ל, ואילו היה ההר בולט בים היה אומר

צנ"ב אות י"ז וי"ב) ואנרו צירוסלני דסקליס פ"ו "אל היננה הנוולאים" זה הים הגדול ולמה נקרא שמו נוולאים ככד צ' פעמים ט"ל ח' צדור חנוט ואי צדור הפלגה ר' לעזר צט"ר חניכא צראשונה ילא עד קלצריאה (הוא סוף קנה דרוס חטליח) וצטנייה ילא עד כיפי צרצריאה] (צלפונה של אפריקא וכלומר ונאס כתפטע אח"כ עד גבול ארץ ישראל) רי אחא צט"ר חניכא צראשונה ילא עד כיפי צרצריאה וצטנייה ילא עד עכו ועד יפו עד פה תצוא ולח תוסיק ועד עכו תצא ולח תוסיק ופה ישית צגאון גליך עד יפו אשית גאון גליך, כלומר שעל פה המאורע נקראו אלו הנקומות עכו ויפו טכך היא צהגדת העם טענ"כ ועד פה צא הים ורנאו זה צוקרא עד פה תצוא וגו' דאיוצ ל"ח טתרגונו עד כא (*).

(* וחולי שמאורע זה היא יקוד למ"ש צשה"ש רבה פ"ח צפסוק הנך יפה הדא הוא הא דאנאן צרייחא ארץ ישראל לא לקח צמוי דמצולא ואחר כן הסרחה ההגדה על מי המצול המפורש צחורה ואיפלגי צה ר"י ור"ל צסוף זנח"ס.

הכתוב בהגבילו את הים והיה לכם הים הגדול עד הר ההר וכאן היה אומר וזה יהיה לכם גבול צפון מהר ההר תתאו וגו' ולפי' מתחיל הגבול הצפוני מן הים ומכוון והולך אל הר ההר שהוא הר אמנום וכיון שסתם לך הכתוב ולא פירש לך אם לרגל ההר או לראשו ולא אמר ג"כ ונסב לכם הר ההר מנגב רק אמר מהר ההר תתאו לבא חמת דנו חז"ל שראש ההר הוא הגבול וכל ששופע ויורד כלפי א"י הוא ארץ ישראל.

והנה ידענו עפ"י מפות הארץ הקדמונים שהררי אמאנום (מאנס) הם המבדילים בין ארץ קיליקיא ובין ארץ סוריא והם מתווכים ומחברים הררי הלבנון עם הררי מוורוס המבדילים בין קיליקיא וקפודקיא, והררי אמאנום (מאנס) נמשכים כלפי לשון הים של איסוס (איססישע מעערבווען), וספרו הקדמונים מחומה נשגבה שנבנתה לרגל ההר לסגור בעד ארץ קיליקיא ובן היתה חומה נמשכת וסוגרת בעד ארץ סוריא, ובין אלו החומות נמשך נהר גופל לים ושמו קארדוס אשר יקראוהו היום מערקעס, ועוד כהיום ימצאו חרבות ושיורי עמודי שיש גבוהים אשר רוכסו בקפליותיהם מלמעלה ויושבי הארץ שם יקראום עמודי יונה ומספרים כי שם הקיא הדג את הנביא, ויודעי העתים ישערו שנבנו אלו העמודים לכבוד איזה גבור מלך מצח (טריאומפֿטבאגען) ושלדעתם נבנו לכבוד אלכסנדר, (ואולי שזה היא שהזכירו חז"ל בשם קפלריא), ומפורסמת היא מלחמת אלכסנדר על יד לשון הים איסוס בפגשו את דריוש במשעול צר לרגלי הר אמאנום (מאנס) (זירישע ענגפאססע), ועל כן אומר אני שהררי אמאנום (מאנס) הם טורי אמנום (או מנום או אמנון או אמנה) והם הגבול הטבעי לצד צפונית מערבית של א"י, וכל רוחב הים הגדול היא צד מערבית של א"י כמיש סתם והיה לכם הים הגדול, ומשם נמשך הגבול כלפי הררי אמאנום עד שקצת לשון הים של איסוס היא בכלל הנחלה וקצתו יחשב לארץ קיליקיא וע"ז אמרו חז"ל שמותחין חוט מקפלריא ר"ל מקפליות מבנה העמודים שעל לשון הים ומה

שלפנים הוא א"י, ולפ"ז כל הררי הלבנון עד הררי אמאנוס (ולדעת חז"ל גם שיפועיו של הררי אמאנוס לצד דרום) הם בכלל הנחלה שהיא כל ארץ סוריא עד קיליקיא, וכן משמעות הכתובים היא שכל הררי הלבנון הם בנחלה שאמר פנו וסעו וגו' ארץ הכנעני והלבנון עד הנהר הגדול נהר פרת (דברים א') וכל הררי הלבנון במשמע והם נמשכים עד הררי אמאנוס כמו שהזכרתי.

אחר כך אמר מהר ההר תתאו לבא חמת. ושיעור הכתוב תתאו לכם לבא חמת וכן תרגמו יונתן וירושלמי תכוונון לכוון והמקום לבא חמת הוזכר כמה פעמים בכתובים, אמר במרגלים ויתרו את הארץ ממדבר צן (דהיינו קצה הדרומי) עד רחב לבא חמת (במדבר י"ג) וכשמנה ביהושע י"ג מה שלא כבשו אמר "והארץ הגבלי וכל הלבנון מזרח השמש מעל גדת תחת הר חרמון עד לבא חמת". וכן הוא אומר בשופטים ג' "וכל הכנעני והצדוני והחוי ישב הר הלבנון מהר בעל חרמון עד לבא חמת". שכל אלו לא כבשו, אמנם בימי דוד נראה שנכבשה שאמר בדה"א י"ג ויקהל דוד את כל ישראל מן שיחור מצרים (שהיא הקצה הדרומי) ועד לבוא חמת. וכן הוא אומר בשלמה (מלכים א' ח' ובה"ב ז') וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים. ואמר בירבעם בן יואש הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה (מלכים ב' י"ד) שנלחצו ישראל שם בימיו כמ"ש בעמוס ו' ולחצו אתכם מלבוא חמת עד נחל הערבה, ותרגמו יונתן בפ' מרגלים מן מדברא דצין עד פלמיות מעלך לאנטוכיא אמנם בשאר המקומות התרגום מעלנא דחמת, וכן תרגם הירושלמי כאן מטוורוס מנוס תכוונון לכוון למעלי אנטוכיא, ומעלי כמו מעלנא תרגומו של מלת לבא, (ולשון רש"י מהר ההר תשבו ותלכו אל מצר הצפון לצד המזרח ותפגעו בלבא חמת זו אנטוכיא) אמנם בתרגומו של יונתן כתוב מטוורוס אומנוס תכוונון לכוון מעלך למבריא. וכתב ע"ז בעל תבואות הארץ וז"ל מתחלה אמרתי מעלך למבריא הוא טעות המעתיק וצ"ל טבני ר"ל דפני כי אמרתי אולי כוון על מה שנזכר בפסוק רבלה בארץ חמת ומבואר שהיא

דפני של אנמוכיא אכן מאחר שמצאתי בדבריו (ר"ל במה שאמר
 אח"כ וכמו שאזכיר לקמן) שמות שהם במחוז ים כנרת אי אפשר
 לומר שכוונתו על דפני כ"א על מבריה ממש והיא על דרך
 שדרשו רז"ל חמת רקת, וכנרת זו מבריא, והלך בדרך דרוש חמת
 הוא חמת ואינו נכון עכ"ל. והנה עשה לבעל התרגום דרוש ומעה
 ולא הישיגה שהיונתן בעצמו תרגם בפ' מרגלים מעלך לאנמוכיא
 אלא ודאי טעות המעתיקים הוא שהחליפו בשמות וכתבו מבריא
 תחת אנמוכיא¹⁷). ובעיקר השם לבא חמת כתב הר' בעל תבואת
 הארץ י"ג ע"ב וז"ל מצאנו פעמים הרבה בפ' לבוא חמת לנקודת
 סוף הגבול ומוכח שהוא גבול מעשה המבע והתרגומים גם בש"ס
 בבלי וירושלמי מבארים לבוא חמת אנמוכיא או מפני ע"ש עיר
 אנמוכיא שהיא מטרפולין של כל הארץ ההיא ארץ חמת. ועיר
 חמת עד היום נקראת בל"ע אל חמה, וכן תרגם רס"ג ובזמן
 היוונים נקראת עפיסניא וזה שאמרו בכ"ר פל"ז את החמתי זו
 פפני וכו' ולדרום עיר חמת כמהלך יום אחד עיר חמ"ס חמ"ץ
 (הצמר"י ת"י חמצאי) וכל הארץ ההיא נקרא ארץ חמת והיא
 מישור והדרך לא"י ילך בין ב' הרים גדולים וגבוהים הר לבנון
 והר מול לבנון (אנטי לבנון) זה למזרח וזה למערב כמו שאבאר
 במקומו וכיניהם בקעה גדולה מוישבת הרבה ונקראת בל"ע אל
 בקעא" וכימים הקדמונים נקראת כאעלעזיריא (חול בראשית י' כ"ג)
 והבקעה הזאת מגעת עד עיר צור ושם קוראים בקיעא אל תחתאני
 ר"ל בקעה התחתית ולצד צפון מגעת עד למחוז עיר חמס הנ"ל,
 ושני נחלים יוצאים מבקעה זאת אחד יורד דרומה ואחד צפונה
 כאשר אבאר וכו', והבקעה הנזכרת היא לפי דעתי לבא חמת ר"ל
 הדרך אשר בו יגיעו לארץ חמת וזה שנמצא בפסוק עד רחב לבא
 חמת, ותכונת עיר רחב היתה על שפת נחל חסמא אשר אזכיר
 לקמן שנופל אצל צור בים הגדול, ומשם מושך העמק קצת לצד

¹⁷ ולדוגמת חילוף זה ונלחנו ציצנות ו"ה ע"ל הנסו סבויתא

דחתו ונלכין לטבריא וצד"י טס וקן חלכון לאנמוכי.

מזרח למחוז ליש (באניאס) והוא העמק אשר לבית רחוב, ואם כן לבא חמת הנזכר עם רחוב היא בקעה התחתית, אכן לבא חמת הנזכר כאן בגבול צפון ארץ ישראל אצל הר ההר היא חלק צפוני של הבקעה הנזכרת לצפון עיר בעל ביק אשר אזכיר לקמן עד כאן לשונו.

והנה בכל זה נמשך לשטתו בפירוש הר ההר, והנה בענין החמת י של בני נח ידענו שפירושהו הקדמונים מהם על עסיפאניא ומהם על אנמוכיא, גם אמת שכל שטח הארץ נקרא ארץ חמת, אמר במלכים ב' כ"ג ויאמרוהו פרעה נכה ברבלה בארץ חמת וגו' ואומר שם כ"ה וימיתם ברבלה בארץ חמת ופי' חז"ל דפני של אנמוכיא ורבלה הוא דפני, ועכ"פ מוכח שכל הארץ שם נקראת ארץ חמת, ובענין רחוב, אמת מצאנו שנאמר על ליש והיא בעמק אשר לבית רחוב (שופטים י"ח) ונודה לבעל תבואת הארץ שבית רחוב יסמן כאן הרחבת הבקעה שבין חרמון ללבנון מדרום לצפון, וכן אמרו בשמואל ב' י' וישכרו את ארם בית רחוב ואת ארם צובה וגו' וארם צובה ורחוב וגו' הוא אותו בית רחוב המוזכר בשופטים. אמנם רחוב לבא חמת אינו בית רחוב ולא רחוב סתם ואין להחליפם זה בזה, וכן אין להחליף חמת ולבא חמת וארץ חמת, כי חמת בפרט היא שם עיר (אם סיפניא שהוא עסיפאניא או חמץ שהיא יותר בדרום), ועל שם העיר שהיתה מטרפולין בזמן הכתובים הראשונים היתה נקראת כל הארץ עד תחתית אמאנוס (מאנאס) ארץ חמת. אמנם לבא חמת הוא שם המחוז שנבנתה בו עיר אנמוכיא ורחוב הסמוך לאותו המחוז היא נקרא רחוב לבא חמת שהגיעו שם המרגלים ולפי שבזמן חז"ל היתה אנמוכיא מטרפולין לכל הארץ ההיא קראה כול העל שם אנמוכיא ועכ"פ רבלה בארץ חמת דפני של אנמוכיא (ולחבדילה גם כן ממקומות אחרים שהיו גם כן נקראים דפני) ואם כן לבא חמת היא החלק הצפוני מארץ חמת.

והנה הררי אמאנוס הם באמת גבול טבעי לצד צפונית

מערבית אלא לפי שאילו ההרים נמשכים כלפי מזרח באלכסון יותר לצד הצפון אמרה התורה שיתאו מהר ההר (שהוא אמאנוס) לבא חמת, והנה אם פי' תתאו כפרש"י לשון סיבה ונטייה או כפירש הראב"ע מענין והתוית תו יהיה עכ"פ התאוות הר ההר מצד דרומו והתאוות לבא חמת מצד צפונו ולא שיתרחקו כלפי צפונות מזרחית באלכסונו של אמאנוס אלא יתאו לבא חמת והיו תוצאות הגבול צדדה. ופירשו רש"י סופי הגבול כל מקום שנאמר תוצאות הגבול או המצר כלה שם לגמרי ואינו עובר להלך כלל או משם מתפשט ומרחיב ויוצא לאחוריו להמשך להלך באלכסון יותר מן הרוחב הראשון ולענין רוחב המדה הראשון קראו תוצאות ששם כלה אותה מדה. והנה דברי רש"י אלו נכונים מאד בפירוש מלת תוצאות אלא שיש להוסיף עליו שאף אם הגבול מתמעט ומתקצר משם כלפי פנים להמשך באלכסון למעט מן הרוחב הראשון קראו תוצאות. ואף כאן מצדדה ואילך הגבול מתמעט כמו שנראה לקמן.

והיו תוצאות הגבול צדדה. תרגמו הירושלמי ויהון מפקנוי תחומא דאוולס דקלקאי. ויונתן הוסיף כאן בתרגומו על המקרא (וארשום כאן מה שהוסיף בקו לפניו וקב לאחריו) וזהו תרגומו, ויהון מפקנוי דתחומא — מן תריין צמרוי מכוונון לכרכור דבר זעמה ולכרכוי דבר סניגורא ודווקינום ותרנגולא עד קסרין — מעלך לאבלס דקלקאי. והנה עיקר תרגומו על המקרא הוא ויהון מפקנוי דתחומא מעלך לאכלס דקלקאי אמנם מה שהוסיף מלת מעלך הוא לפי שדעתו שמלת לבא דלעיל נמשך גם לכאן כמו לבא צדדה ומעמו לפי שנמצא בן ביחזקאל מ"ו הדרך חתלן לבוא צדדה. וכתב בעל תבואות הארץ מ"ז ע"א אבלס או אוולס פירושו כמו התחלה (בראשית ת"י מן אוולא) וכונתו קסרין שהיא בדרך לראש מחוז קלקאי ואכתוב לקמן בהר הלבנון שיש שם עד היום מחה א' הנקרא בל"ע אל אקלאק וכו'. ובהערה כתב ואל תחלוף קלקא או קולקא בשם קיליקיא הנזכר פעמים הרבה בבבלי ובירושלמי כי קיליקיא היא מדינה אחרת וכו' עכ"ד, ולדעתי כל זה אינו נכון

והא ראייה שהרי גם הירושלמי מתרגם אוולם דקלקאי והוא לא הזכיר קיסרין מלל. אמנם אבלם ואוולם היא כהברת החולם במבטא האשכנזים ועיקרו מלשון יוגית ודוגמתו מלת נקליבם ונקלווס (ועיין בערוך) וענינו בקעה בין רכסי ההרים. (בלשון אשכנז בערגשליכט, או ענגפאסס) ואותו האוולם היא של ארץ קיליקיא שהררי אמאנוס מתחיימן אותה והוא אבלם דקלקאי. ופי' מלת צדדה הוא מענין צוד ומצודה שאותה הבקעה היא כמצודה בין ההרים ולכך נקראת צדדה¹⁸).

¹⁸ אמנם ויה שהוסיף היונתן הוא שצח לכונן ויה יכללו חלו הגבולים יותר על ויה שהרחה הקצ"ה לנעשה וחמר. וכן תרין לטריו וצ' לדי חותו הגבול ולטריו היא כמו סטריו וכוונתן חלו התחומין לכרכור דצר זעונה. ול"ל לכרכוי כמו להלך ולכרכוי דצר סניגורא והוא מלשון פרכים שצתלמוד וכן פי' גם צעל תצואות הארץ כלומר שכלל כל הכרכים ועס לדרוס הנקראים כרכוי דצר זעונא וכח צעל תצואות הארץ עס שלדרוס לור צערך ג' שעות על שפת היס חלל ראס חציט עד היום וצלר קולחת סעונאה והוא דצר זעונה. ויהיה חותו וצלר דצר זעונא או הוא וקוס שלל נדעבו עב"פ הוא מלד אחד דהיינו לך הוערצי סוף התחום שנוסף על ויה שהרחה הקצ"ה לנעשה. וחח"כ חמר ולכרכוי דצר סניגורא וכו' והוא אשר נוסף צלד הונזרחי וכרכוי דצר סניגורא נזכר צין תחווי עולי צבל צספרי סוף פי' עקצ (עייין צו"ע עס) ולדעת - צעל תצואת הארץ כ' ע"צ הוא עד היום צבליל העליון, ודווקוס ותרכובל עד קיסרין הוזכרו צתרגוס ירושלמי צפסוק ע"ו צגבול צ' המנות וחלי חמר עס ׀ ומן חוצא די ון לפון עיניתא דדונסק נפק להון תחוונא לדיוקינס עור תלגא דקסריון די ון ונדח ונערצ דן ומן יוקינס תורנגבל דקסריון די ון ונדח ונערצ דן נפק להון תחוונא לכהרל רצא כהרל פרת וכו' (ועיין צזה עוד לקונן) וכן הוזכר תרכובל עבלאה דקיסרי צספרי עס. ויראה שדווקינס היינו דיוקינס שהוא יוקינס והוא עס ראש ההר הנוכסה צסלג דהיינו עור תלגא וחותו

אח"כ אמר הכתוב ויצא הגבול זפרונה והיו תוצאותיו חצר עינן זה יהיה לכם גבול צפון. ופירש"י חצר עינן הוא היה סוף המיצר הצפוני ונמצאת חצר עינן במקצוע צפונית מזרחית ומשם והתאוויתם לכם אל מיצר המזרחי ותרגמו יונתן ויפוק תחומא לקרן זכותא ולגבתא דחטמונא ויהון מפקנוי לכיריא דבית סכל ולמציעות דרתא רבתא דממצעא בין שירת עינותא לבין דרמשק דין יהוי לכון תחום צפונא. הנה ביאר השם "זפונה" שהוא מה שהיה נקרא בימיו "קרן זכותא" וגבתא דחטמונא והגביל חצר עינן עפ"י שמות אלו המקומות בימיו. ועינן הוא לשון רבים כלו' עיינות הרבה ומדינת דמשק היתה מתפשטת עד שם כמ"ש ביחזקאל (מ"ז י"ז) חצר עינן גבול דמשק וגו' ועפ"י השערת הענין יראה שחצר עינן הוא סמוך לנהר פרת שהרי בכמה מקומות הבטיחם שיהיה גבולם עד הנהר הגדול נהר פרת ויהיה לפ"ז חצר עינן בנקודה הדרומית של פרת במהלכו מצפון לדרום אשר משם ואילך נוטה באלכסון כלפי מזרח וכנגד אותו העיקוף של פרת הוא חצר עינן. נמצא שחוט הגבול של צפון הוא הולך באלכסון ממערב למזרח מהר ההר (שהוא אמאנוס) עד עיקופו של פרת, ונמצא המיצר הוא מתמעט והולך כלפי דרום.

ג) גבול מזרח:

מחצר עינן שהוא סמוך לפרת הוא תחלת נקודת גבול המזרח כמ"ש והתאוויתם לכם לגבול קדמה מחצר עינן שפמה וירד הגבול משפם הרבלה מקדם לעין וירד הגבול ומחה על כתף ים כנרת קדמה וירד הגבול הירדנה והיו תוצאותיו ים המלח. והנה ד' סמנים נאמרו כאן,

עור תלגא קראוהו תרכגולא. וכל אלו הנקוונות עד קיסרין שהם סוף הגבול שהראוהו הקצ"ם לנושא כו"ס ויראיהו ה' וגו' את הגלעד עד דן הם הם שנתקמו בכלל אלו התחומין.

ותאוות מחצר עינן ישפטה (ובהם גם ירדות מצפון לדרום) וירד הגבול משפם הרבלה וגוי, וירד הגבול ומחה וגוי, וירד הגבול הירדנה וגוי, ונמצאת למד שמחצר עינן לשפם אינה ירידה מצפון לדרום, אולם משפם אל הרבלה ומשם ואילך הוי ירדות, והנה רבלה איתפרש לנו בכמה מקומות שהוא דפני וכמו שתרגמה היונתן והירושלמי¹⁹) וכמו שפירשו ארץ רבלתה ורבלה שהוזכרו

¹⁹ אעתיק כאן ונאלו הנקוונות שפי' חז"ל כך. צפסיקהא רצתי פי' ל"א לאור לאקירים לאו סג' גליות נעשו עשרת הטצטים אחת גלתה לקווצטיון ואחת גלתת לפנים וקווצטיון ואחת גלתה לדפני על רבלתה ונצלעה סס. ודרש סס לאור לאקורים לאו לאלו שנחוכים בקווצטיון, ולאשר צחושך הגלו לאלו שנחוכים לפנים וקווצטיון ואלו שנצלעו צרבלתה הקצ"ה עושה להם נחילים ונחילים ונלונטן והס ונחלדן צהס עד שהס צאים תחת הר הזיתים שצירושלים וכו' ואלו ג' גליות אינן צאות לצד אלא כ"ו שישראל וכו', והנה אלה נלפון וויס אלו שנחוכים צוקוונות הרחוקים צאקפניא וכו' וכוונת הדורש שצחתיית הנחיתים יתכנסו כולם וכל הנקוונות סגלו לסס. וצירושלמי דחלק ה"ו גריס לה הכא ר"צ ור"ח צסס רצצ"ל לסלש גליות גלו ישראל א' לפנים ונכהר קנצטיון וא' לדפני על אנטוכיא וא' סירד עליהס הענן וכיקה אותס וכו' ונ"ט לאור לאקורים לאו אלו סגלו לפנים ונכהר קנצטיון, ולאשר צחושך הגלו אלו סירד עליהס הענן וכיקה אותס על דרכים ירעו וצבל שפייס ורעיחס אלו סגלו לדפנא על אנטוכיא וצצנדצר רצה פ' סלח סינו לסון הנחורה, אורו סס ולעתיד לצא הקצ"ה נככסן וכו' והטצטים שהס נחוכים לפנים ון קווצטיון ושלפנים ונהרי חושך הס ונככסין וצאים לירושלים אור ישעיה לאור לאקורים לאו אלו שנחוכים לפנים ון קווצטיון ולאשר צחושך הגלו אלו שנחוכים לפנים ון ענן של חשך (וי"ג הרי חשך) ועל דרכים ירעו וגו' אלו שנחוכים צדפני על אנטוכיא. וצוקרר רצה פ"ט וצכוה וקוונות צאיכה רצתי קפרו על צוכדנלר צא ויטצ צדפני על אנטוכיא וילאו קנהדרי

במלכים על דפני של אנמוכיא והיא שם עיר שנקראת כך בימיהם (אמנם מלת הרבלה בהא הידיעה מוכח שאינו שם עצם לעיר ידועה אלא שחבל הארץ שם נקרא רבלה על שם איכות הארץ ואיכות זו נסמנה בשרש רבלה אם שלא נודע לנו בירור

גדולה לקראתו וכו', וצפנהדרין ל"ו ע"ג ויבנו אותו אל ונך צב רצתה ואל"ר אצוהו זו אנטוכיא, ויראה של"ל זו דפני של אנטוכיא אי כני שלל צא אלל לונר טרצלה היא צארץ אנטוכיא והיה נקרא כל הנחוז אנטוכיא ע"ש העיר וטרפולין שלה. וכתב צעל תצואות הארץ י"ד ע"ג צהערה דפני היתה עיר דרומית אנטוכיא צערך ג' טעות (שיש דפני אחרת הסמוכה לנוי נורוס) וכעת הוא כפר טונס וחרצ וכו' ואונת אביד טכעלונה נומי כונת הירושלמי צעבין זה — והציה הנאמר שהעתיקי — וטונע טגלו לדפני של אנטוכיא ונלל סנווך לל"י הוא וצכלל סוריא נחשז ואיך נאמר עליהם וישלכס אל ארץ אחרת וכן נללנו טכורע להס אנטוכיא ונווייס טס וכו', ונחוך כך לדד לונר טהוא אנטוכיא צנחוז פריגיא אלל שלל נולל לו טס נוקוס צטס דפני, ואונר אבי עד טהוא ננחנה על גלות דפני היה לו לחוזה על גלות סנוצטיון אס לפניס או לחוף נומנו כפי הנקסחחות שהרי הסנוצטיון כפי עדותו של היוסיפון לרווייס ספר ח' פכ"ד צארץ פיניקיא סנווך לעיר ערקא צין הררי הלצנון והזכירו ר"ע לטורנוסרופוס פסיקתא רצתי פכ"ג (ועיין צו"ע טס חות ע"ט) והיה ידוע להס וקרוצ להס יוחר נודפני של אנטוכיא, אענס פשוטן של הדצרים הוא שלל צאו לונר שלטס גלו ונחישצו אלל לונר טחלק אחד נון הגוליס הוליכוס צנחוז הסנוצטיון ונשס לקחוס השצאים נניד אכטי הנלחונה והוליכוס אס ללד הנערצ צספינות על היס או ללד נזרחה ללרלות הקדם וחלק אחד הוליכוס לדפני של אנטוכיא ונשס לקחוס השצאים וחלק אחד כיסס יוס השטך והענן כנונר שלל נודע לליזס דרך גלו וכולס עתידיס לחזור לחחר תחיית הנחיס, ורליתי לצעל ערך נולין צערך ארקיס לדצנין סכתצ ועול פלל נחיסק לוקוס זה (ר"ל ארקא) או סנווך לו אלל

שימושו של זה השרש) ושם דפני הוא נופל למין ממיני האילנות
(עין בערוך ערך דפני) ויראה שעיקר גדולו של אותו המין היה
לתם בארץ ההיא ועל שםם קראו העיר או המחוז כולו רבלה או
דפני. ושפמה תרגמו יונתן "לאפמיאה" וירושלמי תרגמו "לאפמיס
ועיר אפאמעיא היא למזרחו של נהר אראנמיס ועל כן אמר
והתאוייתם לכם כלומר שיתאוו מחצר עינן שהוא על יד פרת כלפי
מערבית עד אפמיאה עד שנמצא השמה המוגבל מן צדדה וחצר
עינן ושםם כעין משולש שמצדדה לחצר עינן הגבול הולך באלכסון
מצפונית מערבית למזרחית דרומית ומהצר עינן לשפם הוא שב
אל המערבי ומשפם ואילך מתחילין הירידות מצפון לדרום
כמ"ש וירד הגבול משפם הרבלה מקדם לעין. ולפי שבאמת מחוז
הרבלה הוא נמישך הרבה יותר לצפוני של שפם (שהוא אפאמעיא)

הסופר יוסף בן ונתתיהו (ונלחנת היהודים ס"ט פ"ג) שכפי דבריו
ראה שם גיטוס הפלח של כהר סונצטיון הנודע צט"ס ונדרשים רק
שהוא כתב להיפך וונה סנוול צט"ס ונדרשים והיינו שכלל יוני
הסצוע הוא ותיצט ורק צצצת הוא נוזל וכבר ניסו חוקרים לתקן
אלל יוסף הנוסחא על פי הס"ס דילן ועפ"י פיליפיוס (סל"ח פ"ח)
ועכ"פ הוא ופיליפיוס יענידו וקוס כהר סונצטיון סנוך לערקה
צקלה הר לצנון וכו' וצאנת גם צזה דהיינו צהצצלת הוקוס של
סונצטיון ונחלקים חלה השנים עם הנדרשים וסיפור אלדד הדני
ואילו היה עם כהר סונצטיון אלל הר לצנון לח היה ונשיצ טורנוסרופוס
בר"ע חף צכהר הזה איני ונאניך שאיני יודע את וקונו (שאלות
ריש פ' צרשטית) ואני אומר ודאי שאלדד הדני כתבם צט"ס וכצ
שכבר נשתכח ציטראל עיקר וקונו וענינו של סונצטיון וכבר נשתבך
צזה גם צבל הנדרש צנדצר רצה שהוא נאחזר אלל הקדמונים ידעו
ולא חשצוהו למרחוק ותצוצת טורנוסרופוס חף צכהר זה איני ונאניך
שאיני יודע את וקונו ליתא צט"ס וקוס צנדלרשים הקדמונים וצבל
השאלות ונעלנו הוסף כן לפי שכבר נשתכח הדבר ציוני וגם קצב
אותו הכהר בצר נשתנה ואינו צנוולח.

עד שעיר דפני הוא רחוק לצפון של עיר אפאמעיא הוסיף ואמר
מקדם לעין לומר לך שמדבר בארץ רבלה באותו המקום שהוא
מקדם לעין ואותה הרבלה היא דרומית לשפס, וכמו שאמרת
שהשם רבלה או דפני הוא נופל על כל מחוז הארץ ההיא, ויונתן
תרגמו "ויחות תחומא מן אפאמיאה לדפני מן מדנח לעינותא"
ותרגום הירושלמי "ויחות תחומה לאפמים לדפני מדינחא לעינותא
והוא משובש בלי ספק וצ"ל מאפמים⁽²⁰⁾.

ואח"כ אמר על הירידה הב' וירד הגבול ומחה על כתף ים
כנרת קדמה, ותרגמו יונתן "ויחות תחומה ויקיף לתחום ימא דגניסר
ממדינחא" והירושלמי תרגם "ויחות תחומה ויקיף לתחום ימא
דגניסר מן מערבא", ומלת מערבא בפסוק זה וכן בפסוק שלפניו
ותכוונן לכון תחומא מערביא היא ש"ס וצ"ל "מדינחא" (וכבר העיר
על זה בעל תבואות הארץ) אמנם לפי שרוב הארץ בין נקודת אלו
הגבולים הוסיף יונתן בתרגומו לסמן היכן החוט הולך ואמר ויחות
תחומה למערת סניאס (וצ"ל "פניאס" והוא מערת פמייס וכן הגיה
בעל תבואות הארץ) וממערת סניאס יחות תחומה למור תלגא
וממור תלגא יחות תחומה לעינן, וכיון שבא להוסיף הגבולים הוא
הולך ומוסיף עד דרומה של הארץ כולה ואמר ומעינן יחות תחומה
ויסב משריא מישר נחלי ארנונא וייתי למדברא ועיני מור פרזלא
מי מצותא אבלו ודמונה סמוך לגניסת כרך מלכותהון דאדומאי

(20) וצעל תבואות הארץ ט"ז ע"ח פירש טפס הוא דן ליש
שהוא צאניאס ולא טדן או ליש הוא צאניאס ונוט כ"ח ליש או דן
לוערע צאניאס ד' וי"ל, והוא הולך לשטחו שנועט צבול לפון של
ארץ ישראל ולפי שנוטל לחז"ל שקראו לפניי (שהוא צאניאס)
פניי (כנו שזכיר לקון פירש אפאמיאה ואפניס על אותו פניי),
ועפ"י שטתי זו נתקשה צענין רבלה ודפני שהרי דפני היא אלל
אנטוכיא בצפון ארץ קוריא ונתוך כך הנוליא שצ' וקוונות הס
נקראים רבלה ושניהם ונתורגוים דפני, ורבלה ודפני שצכלן היא
קווכה לני וורוס, וכל זה אינו ווסכים עם אמתת כוונתם.

שבת ראובן וגר ופלגות שבט מגישה, זהו הפירש הישר בדבריו וכינה המקומות עפ"י מה שנקראו בימיו.

ואח"כ הגביל הכתוב הירידה הג' ואמר וירד הגבול הירדנה והיו תוצאותיו ים המלח וגו', ותרגמו יונתן ויחות תחומא ליורדנא ויהוון מפקנוי לימא דמילחא, ואח"כ הוסיף ומסמן נקודת ראשי הגבולים ואמר ריקם גיעא מן דרומא, טוורוס אומנוס מן ציפונא, ימא רבא מן מערבא, ימא דמילחא מן מדינחא.

ובפסוק מ"ו שני הממות וחצי המטה לקחו נחלתם מעבר לירדן יריחו מסמן היונתן כל הגבולים שנפלו בחלקם מדרום לצפון ואמר "מן מישר ימא דמילחא נפק להון תחומא לכנרת כרך דמלכתהון דאמוראי (כי כנרת שם הכרך ועל שמה נקרא הים עיין לקמן) ומכנרת כרך מלכותהון דאמוראי נפק להון תחומא לטור תלגא ולחונתא דלבנן (טור תלגא היא חרמון אשר האמורי יקראו לו שניר, ותרגמו שם יונתן ואמוראי קריה ליה טור תלגא דלא פסיק מיניה תלגא לא בקיימא ולא בסתוא.) ומטור תלגא ולחומתא דלבנן נפק להון לחובא דימין⁽²¹⁾ צפון עייניתא דדמשק, ומן חובה די מן צפון עינותא דדמשק נפק להון תחומא לדיוקיננוס טור תלגא דקיסריון די מן מדנח מערב דן,⁽²²⁾ ומן יוקינוס תורנגלא דקסריון די מן מדנח מערב דן נפק להון תחומא לנהרא רבה נהרא פרת דעלוי סדר נצחני קרבו דה' מתעבדין,⁽²³⁾ ומן נהרא רבא

(21) ק"ס זה ול"ל די ון כדלהלן, והוא שאמר צפרשת לך לך וירדפס עד חוצה אשר וסנחל לדוושק ופי' סנחל סנחלו של העולם דהיינו צפון וכנוו סתרגנוו סס יונתן וירושלנוי דוולפונח דרוושק וסנונו כאן יותר לכד צפון עינותא דרוושק.

(22) צעל תצואות הארץ הגיה תרנגולא דקיסריון כדלהלן ווערב דן הגיה ווערת דן וולוי הוא סס ווקוס ויותר כראה סלריך לוור ווערב דן צדלי"ת דהיינו הצל דן.

(23) כראה לי שאמר כן לפי שהוא סוף גבול וזרחית לפנות כנוו סהוצטח לאצרהס ונחר וזכרים עד הנחר הגדול כהר פרת

גהר פרת נפק להון תחומא מקרון זכתא בתרא²⁴, ואח"כ חוזר וכולל כל הארץ כל טרינון וכו' הוא חולקהו דתרין שבטיא וכו' ומתרגום זה למדנו גם כן שתוצאות גבול חצר עינן הם על גהר פרת.

אחר שהארכתי בפירוש הגבולין בפרשה מסעי אבא לפרש גבולי יחזקאל להראות שהגבולין שלעתיד הם הם שסמנם משה לעת כי ירחיב ה'.

(ד) ביחזקאל מ"ז מסמן הגבולים בזה הסדר צפון, מזרח, דרום, מערב. ועפ"י דרכי אתחיל מן הדרום.

גבול דרום:

ופאת נגב מתמר עד מי מריבות קדש נחלה אל הים הגדול ואת פאת תימנה נגבה. פירש נחלה היא נחל מצרים שנופל לים הגדול ומלת ואת ענינה כמו זאת.

גבול מערב:

ופאת ים הים הגדול מגבול עד נכח לבא חמת זאת פאת ים. פירש מגבול היינו נחל מצרים שהזכיר ועד נכח לבא חמת היא עד ועד בכלל, ורש"י פירש שהוא הר ההר שהוא נכח לבא חמת, אמנם יותר נכון שפירושו סוף הים שהוא נכח לבא חמת שכל הארץ עד דרך חתלון שמזכיר בגבול צפון דהיינו כל הארץ שמצפון לחמת נקרא לבא חמת.

ואור נוסף פנו וסענו וגו' עד סהר הגדול סהר פרת וסס היו ונלחנותיו של דוד ויחד על זה וזמור סי סצתהלים סהו וזמור ללונד.

²⁴ הוא קרן זכותא דלעיל פסוק ט' תרגומו של זכרון וכלהו שלריך לונד סס קרון כלונד קדים ועיר. וכאן ל"ל לקרון זכותא רבתא.

גבול צפון :

וזה גבול הארץ לפאת צפונה מן הים הגדול הדרך
חתלן לבוא צדדה וגו'. דרך חתלן הוא הוא שקראוהו
המתרגמים אבלם דקילקאי שהולך לרגלי הר ההר שהוא אמאנום
(מאנס) אלא שבימי משה עדיין לא היה שם דרך לכך אמר מן
הים הגדול תתאו לכם הר ההר, ובימי יחזקאל כבר כבשו שם
דרך, והוא הדרך המפורסם במלחמת אלכסנדר הנקראת מלחמת
איסוס ולפי שהוא מכוסה ומחותל ברכסי ההרים נקרא חתלן,
וזה הדרך עד לבא צדדה היא מצפון ללבוא חמת וכמו שמוכר
להלן מ"ח בנחלת הן מקצה צפונה אל יד דרך חתלן לבא חמת
חצר עינן וגו'.

אחר כן הוא פורט חמת ברותא סברים אשר
בין גבול דמשק ובין גבול חמת חצר התיכון אשר אל
גבול חורן, כלומר אלו הג' עירות שמוכר שהם בין ב' הגבולים
דהיינו גבול דמשק וגבול חמת אף הם לארץ חמת⁽²⁵⁾ יחשבו ואף
הם בגבול ישראל ואמר חצר התיכון אשר אל גבול חורן,
וחורן הוא נהר אראנמיס אשר בהרי הלבנון⁽²⁶⁾ וחורן המוזכר כאן
הוא כמו חורן (ועל שם חורן קראוהו בלשון העמים אראנמיס).

⁽²⁵⁾ וחמת זו אינה חמת מטרפולין של הארץ שעל שמה
נקראת ארץ חמת והגבול גבול חמת שהרי חמת זו היא צין גבול
חמת וגבול דמשק אלא חמת אחרת היא וכראה שהיא חנוץ, וסדר
ג' עיירות שמוכר הם מלרום ללפון.

⁽²⁶⁾ חז"ל צעל מצווחות הארץ לדי ע"צ (צענין כהרות הרי
הלצנון) לכל לפון יורד כהר אחד שלא מלאתיו לא צנוקראי קדם
ולא צלצרי חז"ל והוא כהר גדול הנקרא צל"ע "אל עזי" וכיו
וצלפון העניים ויוני קדם נקרא ארמאניס והוא יוכל ללפון עיר
צעל ציק צערך ה' פעות ון דסודל דודוניא והוא אחר גדול הנקרא
בן והוא יורד לפונה על פני עיר חנוס ויורד ציס חנוס הנקרא

ואח"כ כלל ואמר והיה גבול מן הים הצר עינן גבול דמשק וצפון צפונה וגבול חמת ואת פאת צפון. כלומר כל המרחב מן הים עד הצר עינן שהוא גבול דמשק (שממנו ולדרום הוא לדמשק) משם צפון צפונה כלומר כל שהולך כלפי צפון וכל גבול חמת הוא נכלל באותו הגבול זאת. פאת צפון וכן בנחלת דן שם מ"ח אמר מקצה צפונה אל יד דרך חתלן לבא חמת הצר עינן גבול דמשק (פירש שהוא גבול דמשק) צפונה אל יד חמת וגו'.

גבול מזרח :

ופאת קדים מבין חורן ומבין דמשק. כלומר ארץ דמשק או גבול דמשק שכלה נקודת צפונה בחצר עינן שהוא על יד פרת ונמשך הגבול המזרח בין אראנטים לארץ דמשק. ואחר כן אמר ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל הירדן מגבול על הים הקדמוני תמרו ואת פאת קדימה. הנה ארץ ישראל שאמר הוא מה שנקרא כך ב פ ר ט דהיינו מעבר לירדן מערבה והוא הירדן מגבול שמתחיל עד הים הקדמוני שהוא ים המלח זאת פאת קדים, הראית שהם הם הגבולים שאמר משה רבינו בפרשה מסעי.

אחר שזכינו לכך וראינו שגבול ארץ ישראל במערב הוא מנחל מצרים עד הר אמאנוס בגבול קיליקיא נמצא שכל רוחב הים הגדול חוץ מלשון הים הפונה לארץ קיליקיא הוא בגבול ישראל, דהיינו שאם יכבשוה בכיבוש רבים²⁷ יהיה לכל ענין

גם כן ים קאדישא כונו סכתצתי לעיל ויורד על פני עיר חונה היא חונה ועל פני עיר פאמיא ויורד צענוק פאמיא הנקרא אל צאחירעא והוא הים ים פאמיא כונו סכתצתי ועובר על פני עיר אנטיוכיא ולדרום לה נופל צים הגדול עכ"ד.

(27) ולנו"ד כיבוש יחיד עוניה כיבוש יהיו הנולות כוהגים סם חמי צכיבוש יחיד, וכלסון רס"י צפי וסעבי סם לפי שהרצה וולות

כ א ר י ש ר א ל ש ה ר א ה ה ק ב " ה ל מ ש ה ⁽²⁸⁾.

נוהגות בארץ ואין נוהגות בחו"ל הולך לכתוב ונלכתי בצולי רוחותיה
קצו לומר לך ון הגזולים הללו ולפנים המזות נוהגות.

⁽²⁸⁾ ולפי דברינו יזאר פירש ו"ח פ"ו דשביעית שנתקשו זה

רבים : ג' ארלות לשביעית כל שהחזיקו עולי צבל ואל"י ועד כזיב

לא נאכל ולא נעצר (וצונטה שזירושלמי ון כזיב עד אל"י ואין נכון

וצונט' חלה פ"ד שזכרו ג"כ אלו הגזולים כונו צונטה זו הגי' צירו'

כונו שהיא לפנינו). וכל שהחזיקו עולי ונלרים ונכזיב ועד הנהר

ועד חונה נאכל אצל לא נעצר, וון הנהר ומחונה ולפנים נאכל

ונעצר. וכתב הר"מ שפירשו יט וי שקורא חונק והוא חונה ויט

וי שקורא חונק, וכתב הר"ש שהנהר הוא נחל ונלרים והאריך

דדבר וצוק כחז ופנא נהר דתן הכא לא נחל ונלרים הוא אלא נהר

אחר ללפון אל"י כדפרישית דחונק ונהר זה למזרח כזיב וזה לנערצו.

ויסוד דצרו הס על הירושלמי שאמרו שם אל"ר הונא כן הוא ונחל'

ונכזיב ועד הנהר ונכזיב ועד חונק. ופי' הוא כלומר זה ללד ונזרח

וזה ללד ונערצו, ואח"כ נתקשה צפי' ונחל ולפנים וכתב צבל הקפרים

כתיב ולפנים ונפי ניחא לגרוס ולחוץ וכו' והאריך צענין וסיים לכן

כ"ל דגרסינן חוץ כאן וצפי' צתרא דחלה וכו' עכ"ל, והאונט שרחוק

הוא לשצט הספרים צכיולא צזה שנסנה וכפל צכונה וקיונות ולומר

שצכולם נסנה צשיצוט. וצעל תצואת הארץ ג' ע"א העתיק אלו

הנשניות לפרטם וכתב חונה הוא הר הנהר וכו' חובס הנהר הנזכר

יש לחקור איזה הוא כי נהר פרח אי אפשר לוור כי ידוע שלא

הגיעו עולי ונלרים (יהושע) עד פרת, והרנצ"ס וצעל כפתור ופרח

כתבו שהוא נחל ונלרים וכו', והאריך צסתירת לצריהם ואח"כ כתב

לכן כ"ל שהנהר הוא נהר פרפר וכו' שהוא נקודת לפנית ונרחת

וכו' עכ"ל. ודבר זה רחוק ונאד צעיני שיאמרו נהר קחם על נהר

שאינו ידוע ונפורסם לבל, וצאונת שאף הר"ש ללד לוור שנהר אחר

הוא ללפונה של אל"י אך כל זה רחוק לא יסצלהו הלצ כלל כי חונט

קחם נהר צבל וקוס הוא נהר פרת. אצל פי' הנשנה לדעתי כך

ה) עתה נבוא לבאר הסמנים אשר הורישו לנו חז"ל בגבולי ארץ ישראל. גרסינן בירושלמי דכלאים (פ"ט ה"ד) ר' מאיר הוה אידמיך ליה באסיא אמר אמירין לבני ארעא דישראל הא משיחכון דידכון אפילו בן אמר לון יהבי ערסי על גיף ימא²⁹) דכתיב הוא

הוא כי כצר ונלחנו אמורה שצאנות תחום לפניית וזרחית הוא פרת ותחום לפניית ווערצית הוא חונכה [שהוא הר ההר]. חונכה לא כצרו עולי ונלרים לא עד נהר פרת ולא עד הר חונכה ועל כן אמרו צונסנה כל שהחזיקו עולי ונלרים ונכזיז ועד הנהר ועד חונכה כחכל חצל לא נעצד, וזן הנהר ונחונכה ולפנים שלח החזיקו זה כחכל ונעצד אף שנתחם להם בגבולים והיה ראוי להם כיון שלח החזיקו זה עולי ונלרים כחכל ונעצד והנה תפסה חונכה קלה גבול הלפני וחילקה צין ויה שצצרו וזונו ומה שלח כצרו, חצל צטאר חולה לארץ ח"ל ללמדנו שנחכל ונעצד ואין שחר חו"ל צכלל שלטה חרלות.

²⁹) צפירוש הנחנור הזה נתחצנו רצים. הר' אליה פולדא ופרש הא ושיחכון דידכון שיטגיוחו עליו להעלותו ולקצרו צארץ ועם כל זה לוח צעוד חרונו צאסייה שיתנו הארון על הנוים ולא על הארץ לפי שא"י ויוסדת על הנוים וכדנזיק, והנה לא פירש מהו הא ושיחכון דידכון, גם ו"ש שיתנו הארון על הנוים, אינו ככון כי גיף ינאלו גוף ינאל היא כנו ביה ינאל והוא קלע היס ר"ל הכיפין הסמוכין לים זו שצתוך היס והוא על הארץ עב"פ ולא על הנוים. גם לפי פירושו אין לטעם לפי שא"י ויוסדת על הנוים שום ענין, וצעל פני ונשה פ"י צאסייה שהיא חו"ל ואמר אמירין לוח להם שיאנרו לצני ח"י הא ושיח שלכס כלו שיטגיוחו על רצם שנות צח"ל ולהעלותו לקצרו צא"י ועם כל זה לוח להם שאפילו צעוד חרונו צאסייה שיתנוהו על חוף היס לפי שא"י ויוסדת על הנוים וחוף היס צכל ונקום יש לו חיה כד שייכות לח"י ונציח רחיה זן הנקרא דכתיב על נוים יסדה שהיא ח"י וכו', וגם פ"י זה דחוק הוא שחוף היס של חו"ל יהיה לו כד שייכות לח"י, גם לא

על ימים יסדה ועל נהרות יכונניה שבעה ימים סובבין את א"י
ימא רבא ימא דמיבריא ימא דסמכי ימא דמילחא ימא דחילתא
ימא דשליית ימא דאפמיא והא איכא ימא דחמין? דיקלימינום הקוה
נהרות ועשאו. ובירושלמי דכתובות (פ"ב ה"ג) גרים ר"מ אידמך

פירש למה יקרא רצס ושיחבון, וצעל ערוך השלם צלות חסיא ח'
הציל זה המאמר וכתב עס ופירושו של פני ושה ושיחבון ושיח
שלכס חי אפשר לשמוע. ומהר"ר זכריה פראנקל דרכי המשנה קכ"ו
צהררה וצו"ע דף קכ"ח פ"י ושיחבון מלשון שיחה כלומר על ידי
דיבור ודעה שלכס ול"כ שהוא לשון ערצית ושיח שתועה הרעה צדק
כלומר אמרו לצני ח"י פה נח ויי שתעה הרעה צדק ועצר ועצ
ווארץ לארץ ועס כל זה גם לאחר פטירתו לא יוכל לשקוט עד צח
לנוקם ונכוחתו ונכוחת כבוד לח"י. ע"כ לזה שעד עת הוצל לקצר
יועם ארונו לחוף היס צאסיא דבתיב כי הוא על ימים יסדה וגו'.
ובס זה הפירוש אף שצח צרוז דברים לא יועיל להצנח המאמר ככל
הפירושים שקדמוהו שעיקר ויה שקטה בזה המאמר הוא ויה שמוסיס
ואפי' כן אמר לון וכו', ואי אפילו כן וואי יועיל ויה שיתנוהו על
גוף יונא. אמנם פ"י צעל פכ"ו ושיח שלכס קרוז לשמוע הוא רק
שקיום הלשון ואפי' כן וכו' אינו וסכים עם זה הפירוש, שאין ושיח
גואל דוקא ככלה מהסגת זה המאמר שאמר על זה הפירוש חי
אפשר לשמוע שהצניו על ענין גואל, ואין הדבר כך, שהכהנים והנציאים
היו ג"כ ושיחים, וצדק כבוד היו קוראים תלמודים את רצס ושיח
הי בדליתא צאיכה רצתי צפי רוח אפינו ושיח ה' כלכד צעחיתותם
אשר אמרנו צללו נחיה צגויס. אמרו עס רצו ור"י צר יוקי היו
יועצים ופושטים צוגילת קנות וכו' וכפעלה רצו לציתו כשל צאלצעו
אמר על עצמו רצים ונכאוצים לרשע ח"ל ר' ישועאל צר"י לכו
היינו עוסקין צענין הזה והגיעך כך וכך הייתי אמור עכשיו עאלכו"כ
רוח אפינו ושיח ה' וגו', ואף שנוסת המאמר לריכה תיקון קלת
כמו שפירש עס צעל ונתנות בהונה עכ"פ כלמד ונונו שהיה אמור
על רצו רוח אפינו ושיח ה'. והיו התלמידים יכולים לקרות את ר"מ

באסיא אמרין לבני ארעא דישראל די דא משיחון דיכון ואפי
כן אמר לון יהבון ערסי על גוף ימא דכתיב כי הוא על ימים
יסדה ועל נהרות יכונניה, ז' ימים הן סוכבין א"י ימא רבא ימא
דטברי ימא דכיבבי ימא דמילחא ימא דחילתא ימא דשילתא ימא
דאיפמיא ויהא ימא דחמין? דוקליטיאנוס הקו נהרות ועשאו.

והנה השיבושים הקטנים שבאלו הנוסחאות נקל לתקנם
מנוסחא האחת לנוסחא השנית. וסופו של זה המאמר בענין
הימים והנהרות המקיפין את א"י, הוא במדרש תהלים כ"ד (בזו
הנוסחא) כי הוא על ימים יסדה זו א"י שיושבת על שבעה ימים
ימא רבה ימא דטבריא ימא דמילחא וימא דסיבבי וימא דחילתא
וימא דשריית וימא דאספמיא והיא ימא דחמין ימא דקלטיינוס?
הקוה הקב"ה את הנהרות ועשאה עליהן שנאמר ועל נהרות
יכוננה מארבע נהרות ירדנה ופיגה וירמך ותרמיון. ויראה שזה

נשיח ה' אלל שזה הפי' אינו נקבים עם וזה שאמר ואפי' כן וכו',
וגם הוא רחוק שיכנה הוא את עלונו צכיוני כצוד כזה. לכן כ"ל
שרי'נו חסע שמה יגריחו את עלמון להוליכו לא"י ע"כ לוח קודם
נותרו ואמר חזירין לצבי ארעא דישראל שיאנרו לצבי ארץ ישראל
הא משיחון דיכון פירש כשיצוא משיחכם זו הארץ שלכם היא
ומארץ ישראל היא (כאשר צארכו) ולא יטורך לגלגול מחילות צשעת
תחית העתים כי קצור הוא צא"י ועל כן חין לריך להוליכו לא"י,
ואפילו הכי אומר להם שיתנו את ארוננו על חוף הים וטעמיה כהא
שטיכו צמכילתא ריש פי צא "ואעפ"י סנדצר עממס צח"ל וצזכות
אבות לא נדצר עממס אלל צמקוס טהור של ניס סנא' ואני הייתי
על אובל ניס אובי וכו" וזה הפי' שעתיד להיות צחלקס של ישראל
ונא"י היא לא רכה להקצר אלל על הניס טהור ונקוס טהור, ואחר
כך ניייתי רחיה שחא"י היא דכתיב כי הוא על ימים יסדה וגו'
צבעה יוניס וכו' וחותה חקיה ווקפת היא צבלל אלו היוניס ונא"י
היא.

המאמר הועתק ע"פ הירושלמי⁽³⁰⁾. וע"כ נלמד מן הירושלמי לתקן
גוסחת המדרש מן השיבושים שנפלו בה. ומן המדרש נלמד ג"כ
שגוסחת הירושלמי מקומעת שנקמע בה המאמר בענין הנהרות⁽³¹⁾.
ואף בגמרא הבבליית נמצא זה המאמר בתשלומו בענין הימים

⁽³⁰⁾ וראה לדבר שאחר זה הנאמר וציח ענין מה שאינו
וענין הנוצור והוא על וקרא וכקפה על פני הישימון שדרשו על
צורה של ורים שהיא כעין כצרת קטנה צימה של נצריה ודרוש
זה הוא צירושלמי שם צצ' המקומות.

⁽³¹⁾ וראיתי בחדש תהלים דפוק ווארשו עם ציחור הר"מ
שנחקו וולות "הקדוש צרוך הוא" וכן נחקו המלות "עליהן שנאמר".
וציחור כתצ חסיצ פה טמוכה יונים ועיין צצ"צ חסיצ רק שצעה
וכחצר יואל דקלטייטוס ועיין כלאים פ"ד ושם איתא כי דקטלייטוס
הקוה נהרות ועשה ים דאקפויא ע"כ ים דאקפויא וינא דקטלייטוס
הכל אחד ועיין ירושלמי כתוצות ג"כ ונאמר זה ושם נראה צעלי
כנוו שהגהתי עכ"ל. וכל אלו הדברים אין להם שחר שנירושלמי
דכתוצות לא נובח יותר ונירושלמי דכלאים ושם אמרו על ינא
דחונץ שדיקלטייטוס עשאו. וצלי ספק שולת חונץ הוא ט"ס וצ"ל
חונץ ואמר והוא ינא דחונץ ינא דקלטייטוס כלומר שהאי ינא דחונץ
א י כ ו י ס ז ט ז ע אלא ים דקלטייטוס שהוא עשאו וקרא
על שמו. אצל על מה אני דן חס יש לחוק צפנים הנאמר
כנוו שנוחקו, וכבר יקדתי אני צו"ע לנכילתא (נושפטיים פ"ט חות
ט"ז) שצבל וקום שיש לדון צין קטועה לתוספות תולין צקטועה ולא
צתוספות. ואף באן דעתי יותר נוטה לומר שגוסחת הירושלמי שלפנינו
נוקטעת ומה שנאמר שכתוספו אלו המלות צוחדש, ולפי זה צריך
להגיה ולהוסיף צירושלמי הקוה הקצ"ה את הנהרות וכו' כנוו שהוא
צוחדש צתשלוס חנין הנהרות כדי לפרש חלק צ' ושהוקרא שהוא ועל
נהרות יכוננה כנוו שנוו הימים לפרש חלק הא' ושהוקרא, וכן צ"ל
צירושלמי על ינא דחונץ ינא דקלטייטוס כלומר שהוא ים שנקרא
על שמו והוא עשאו ואינו ים צצצע.

והנהרות והוא בכבא בתרא (ע"ד ע"ב) והתם גרסינן כי אתא רב דימי א"ר יוחנן מ"ד כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכונניה אלו ז' ימים וד' נהרות שמקיפין את א"י ואלו הן שבועה ימים : ימה של טבריה וימה של סדום וימה של חילת וימה של חילתא וימה של סיבכי וים אספמיא וים הגדול. ואלו הן ד' נהרות : ירדן וירמוך וקירמיון ופיגה⁽³²⁾.

והילקוט בתהילים כ"ד העתיק עפ"י הגמרא הבבליית וכך היא נוסחתו : כי אתא ר' דימי אמר אלו ז' ימים וד' נהרות שמקיפין את ארץ ישראל, אלו הן ז' ימים : ימה של טבריה, וימה של חילת, וימה של סדום, וימה של עכו, וימה של פמיאס, וימה של סיבכי, וים הגדול. אלו הן ד' נהרות : ירדן, וירמוך, קרמיון, ופוגה. והנה סדר אלו הימים בנוסחא אחת אינו כסדר נוסחא האחרת.⁽³³⁾

ולתשלום אלו הנוסחאות אביא ד' ימים מהם שחוזרו בירושלמי דשקלים פ"ו על המקרא : ויאמר אלי המים האלה יוצאים

⁽³²⁾ וצעל כפתור ופרה צפ"ז הציח הגמרא צזו הנוסחא חלו הן ז' ימים וימה של טבריה וימה של סדום וימה של טחלית וימה של חוסלח וימה של סיבכח וימה של פמיא וים הגדול ואלו הן ד' נהרות ירדן וירמוך קרמיון ופיגה.

⁽³³⁾ ובצר הציח צעל דקדוקי סופרים הרצה שנוי נוסחאות בגמרא צקדרן של הימים, חונס נוסח הבת"י של צעל דקדוקי סופרים ומה שחלי' וימה של חולתי וימה של סבכי וימה של פמיאס והעיר שם צההותיו על זה שצרוצ הדפוסים הקדמונים הנוסחא ימה של טחלת וימה של חולתא חלא שצחיה דפוקים כשנקה וזלת ש ל מן ש ל טחלת וע"כ הגיה הנהרש"ל של חלת ואחר כן הדפיסו של חילת, וצענין סבכי ואפמיא העיר שצקלת הדפוסים הנוסחא סיבכי ואפמיא ונוסחת אפמיא היא בכל הדפוסים הישנים חלא הנהרש"ל הגיה אפמיא, וכן צשנות הנהרות העיר שחלא צבת"י ידעון או ידעון וקדרון ופיגה.

אל הגלילה הקדמונה וירדו על הערבה ובאו הימה אל הימה המוצאים ונרפאו המים (יחזקאל מ"ז). יוצאים אל הגלילה הקדמונה זה ים של סמכו (ובגליון שם י"ג סיבוכה ובילקוט יחזקאל סובכי). וירדו אל הערבה זה ים של טבריא, ובאו הימה זה ים המלח, אל הימה המוצאים זה ים הגדול וכו' נחא ימא רבה ימא דמילחא בשביל למתקן, ימה דטיבריא ימה דסמכו? לרבות דגתם.

ובענין אלו ה' ימים האחרונים גרסינן בפפרי ברכה, ים ודרום ירשה ים זה ים של סופני רבי אומר זה ימה של טבריא (כ"ה כפי מה שהגהתי בהוצאתי עפ"י הפסיקתא זוורתא), ובנוסחת הילקוט ים זה ים של סופני ודרום זה ימה של טבריא, (ובנוסחת כת"י הבאתי במ"ע שם זה ים של סבני) ואונקלוס תרגמו "מעדב ים גנוסר ודרומא ירת", אמנם היונתן תרגמו "ימא דסופני וימא דטבריא ירת", וכדי לעמוד על אלו הענינים נבאר תחלה הנהרות שהזכרו כאן ואח"כ ה' ימים.

ונדבר תחלה בענין הירדן, אמנם צריך אני להקדים שמה שאמרו שהירדן מקיף את ארץ ישראל הוא לפי שזה השם ארץ ישראל יאמר בכלל וביחוד, יאמר בכלל ארץ ישראל על כל מה שכבשו עם בני ישראל וכיון שהיה כיבוש רבים נוהגין בו כל המצות התלויות בארץ, ומצד זה עבר הירדן המזרחי בכלל ארץ ישראל, אמנם ביחוד לא יאמר ארץ ישראל רק מעבר הירדן המערבי, וכשידבר על ארץ ישראל ביחוד יקרא צד המזרחי לירדן "גלעד" או "ארץ הגלעד" ויחזקאל (מ"ב) בדברו על הגבולים אמר "ופאת קדים מבין חורן ומבין דמשק ומבין הגלעד ומבין ארץ ישראל הירדן מגבול על הים הקדמוני", הנה אמרו כאן ארץ ישראל הוא ביחוד לעבר הירדן המערבי, (34)

(34) והוצדק עבר הירדן המזרחי טחין וציחין צבורים ומס וכנוו טחמרו צפפרי דצריס פי' רל"ג כי צחתי אל הארץ אשר כשצט ה' וגו' רי טווען חומר פרט לטעצער הירדן טעטלו ומעלום, וכן דעת חז"ל בזה הענין טס פי' ט"ח (ועיין צו"ע אות י"ל וט"ו)

ולא נמנעו חכמים לקרות עבר המורחזי כלפי ארץ ישראל
ביחוד בשם חוצה לארץ שהרי היא חוצה לארץ
ישראל הטיוחה, וזה השם ר"ל חו"ל יאמר ג"כ בכלל
וביחוד, ביחוד יאמר על הארץ שאין המצות נהגות
שם שלא כבשוה ישראל, ובכלל יאמר גם על מה שכבשו
ישראל והמצות נהגות שם אמנם היא חוצה לארץ הטיוחה
שהיא ארץ ישראל ביחוד, וכשאמר שהירחן מקיף
את א"י היינו הארץ אשר נשבע ה' לאבות.

ירדן.

גרסינן בב"ב (ע"ד ע"ב) אר"י אמר רב ירדן יוצא ממערת
פמיים, תניא נמי הכי ירדן יוצא ממערת פמיים ומהלך בימה של
סיבכי ובימה של טבריה ומתגלגל ויורד לים הגדול וכו', ובבכורות
(נ"ה ע"א) גרסינן אמר רבב"ח א"ר יוחנן אין ירדן אלא מבית ירחו
ולמטה, למאי הילכתא אי ליטא לנודה, הלך אחר לשון בני אדם
וכל היכא דקרי ליה ירדן איתסר ליה, (דלמעלה מבית ירחו יש
מקומות שאינו קרוי בלשון בני אדם ירדן כיון שעובר בימה של סיבכי
ובימה של טבריה),³⁵ אלא למעשר בהמה (דמשם ואילך מפסיק).
תניא נמי הכי ירדן יוצא ממערת פמיים ומהלך בימה של סיבכי

וצוכלתא צא פ"ו (ועיין צו"ע עס חות ח') ונגעו דדבר דקפרי
צודד פ"י קי"ט (ועיין צו"ע חות ו"ג) ופי' קי"ט (עיין צו"ע
חות ג') וקפרי דברים פ"י קס"ד (ועיין צו"ע חות ח'), ורמזתי
עס על הרמזין שבאר זה הענין. וצעל תצולות הארץ צפ"ח וצעל
ערך ויילין חות ארץ ישראל האריכו דדברים אלו לבאר הדברים
הנראים כקותרים אלו חת אלו, ובאר קדווס רבנן צציאורו של דבר
צוקוונות שרמזתי.

³⁵ ובעין זה פירש רש"י דצט"ל חסיצותו צעיני צני אדם
ואין קוראים אותו ירדן עיין עס וקושית התוספות עס לא קשה
וידי.

ובימה של טבריה ובימה של סדום והולך ונופל לים הגדול ואין ירדן אלא מבית ירחו ולמטה (וע"כ דלמעשר בהמה קאמר שהרי קרי ליה ירדן כשהוא יוצא ממערת פמייס), א"ר חייא בר אבא א"ר יונתן למה נקרא שמו ירדן ש י ו ר ד מ ד ן , א"ל ר' אבא לר' אשי אתון מהתם מתניתו לה אנן מהכא מתנינן לה ויקראו לו ללשם דן וגו' וא"ר יצחק לשם זו פמייס ותניא ירדן יוצא ממערת פמייס, אמר ר' כהנא זכרותיה דירדנא ממערת פמייס היכא דאמר לא שתניא מיא ממערת פמייס איתסר ליה בכוליה ירדנא.

ולפי זה השם ירדן הוא ג"כ שם הנאמר בכלל וביחוד, בכלל יקרא ירדן ממערת פמייס עד ימה של סדום וביחוד יקרא ירדן מבית ירחו ולמטה, ונחלקו בכבורות שם ריב"ב ורשב"י אם הירדן עצמו נכלל בשם ארץ ישראל ביחוד, דגרסינן התם כי אתם עוברים את הירדן ארצה כנען ארצה רשבי אומר הרי הוא אומר מעבר לירדן ירחו קדמה מזרחה מה ירחו ארץ כנען אף ירדן ארץ כנען³⁶.

ולמדנו מגמרא זו דכבורות שהברייתא דב"ב קטועה היא וצ"ל ובימה של טבריה ובימה של סדום ומתגלגל ויורד לים הגדול וכו', ופירש ומתגלגל וכו' שבקרקע ימה של סדום מחילות עד ים הגדול ודרך שם המים מתגלגלין³⁷, שלדעתם ימה של סדום מחובר מתחת לקרקע עם ים הגדול, (ומה שסיימו שם ומתגלגל

³⁶ ונחלוקה זו היא בתוספתא דצ"ק סוף פ"ח הל"א דהתם ונחליף נר"י לד"ש וד"ש לד"י ונוסיף עליהם ר' אליעזר צרי יוסי אומר תחומי ארץ ישראל שבכחוצים כידונין בארץ ישראל, וצירושלנוי דהלה פ"ד ה"ס תני לה סתמא. תני הירדן נוארץ ישראל, אית תני הירדן נוחלה לארץ, אית תני הירדן גבול צפני עלמנו ונפרש להו סתם.

³⁷ וכלשון הזה איתא צפיקתא רבתי פרק ח' לענין

ויוֹרֵד עַד שְׁמַנִּיעַ לַפִּיּוֹ שֶׁל לוֹיֹתָן לַפְּרוּשֵׁי קָרָא אִמְרוּ כֵן דַּכְתִּיב
בִּיה יִבְטַח כִּי יִגִּיחַ יִרְדֵּן אֶל פִּיהוּ וּבִירְדֵּן וּכֵן בִּימֵה שֶׁל סְדוּם לֹא
נִמְצָא לוֹיֹתָן).

ועוד למדנו הזכרותיה דירדן הוא מערת פמייס, והזכרה
במשנה דפרה פ"ה לענין מים חיים באר אחאב ומערת פמייס
כשרה, וכונת אלו החכמים שהשמיעונו ירדן יוצא ממערת פמייס
הוא כדי לתת הארץ ישראל שהירדן הוא גבול מזרח, והוא
לפי שקיבוץ מימיו של הירדן הוא משלשה מקורים, המקור הא' והוא
המזרחי הוא שיוצא ממערת פמייס. המקור הב' הוא האמצעי
והגדול שבהם והוא מושך מברכה אצל "תל אל קאדי" שהיא
עיר דן כמו שסימנוהו תרי הארץ. והמקור היותר מערבי הוא בהר
חרמון שנקרא בפי התרים נהר השבני ובפי קצתם
סוית הסביא (ולקצתם הוא היותר גדול, עיין לעקסיקון
של וויענער ומאיער), ובמימרום הוא מתערב עם השנים הקודמים.
וז"ל בעל תבואות הארץ (ל' ע"ב) "הירדן נקרא כן על שם שיורד
מזן והוא ממערת פמייס לדרום עיר באניאס בערך שעה א' וכו'
בצאתו ממערה הנזכרת הוא קטן מאד ואח"כ יתערב עמו נחל
דן שיוצא בערך שעה א' צפונית מזרחית לעיר באניאס גם נחל
חספיא שקוראין בל"ע קורוני והוא הגדול מכולם ושלשה
אלה מתחברים ומתערבים ונקראים בכלל ירדן ונכנס בים סומכי
וכו', והנה כבר היה מקום למעות שזכרותיה דירדנא שיורד מזן
הוא הנחל האמצעי ע"כ הוכרחו להודיע שנבול א"י הוא עד
המקור הא' שהוא מערת פמייס ושפמייס הוא לשם הוא דן, ואותה
העיר נקראת ג"כ ליש⁽⁸⁵⁾.

סחיית הונתים עושה להם נחילות צארץ והם נמגלגלין כנאלות
וצאין לא"י.

⁽⁸⁸⁾ ולפי שאומה העיר שמה ליש שהוא שם כדף עם אריה
כאמר דין דן גור אריה יזק מן הצטן (פרטס ברכה) ומרגמו אונקלוס
ארביס סתיא מן כחליא דנגדן מן נמקן, ופירש רש"י שהיה

וּכְתַב בְּעַל תְּכוּאוֹת הָאָרֶץ (ק"ז ע"ב) לְמִזְרַח צִוֵּר בְּעֶרְךָ מִי
שְׁעוֹת נוֹשָׁה מֵעַמּוֹ דְרוּמֵי תְּכֻפֵּר בִּיאָנִי אֶס וּסְמוּךְ לְהַמְעָרָה
א' וּמִשֵּׁם יוֹצֵא הַיַּרְדֵּן וְהוּא מֵעֵרַת סְמִיּוֹם אֲשֶׁר זָכַרְתִּי כְּבָר לְעִיל
בְּשֵׁם יִרְדֵּן וְלִמְעַרְבוֹ ד' מִיֵּל בְּעֶרְךָ שְׁעָה וְחֲצִי הֵיחָה עִיר דָּן, כֵּן
כְּתַב הַיּוֹסֵפּוֹן שֶׁדָּן לִמְעַרְבֵי בְּאֲנִיָּא ד' מִיֵּל, וְדָן נִקְרָא בִּימֵי קִדְּם
קִיסָרִיא פִּילִיפּוֹס פִּא (לְפִי שְׁפִילִיפּוֹס הַיּוֹרְדוֹס בְּנֵה
אוֹתָהּ לְעִיר גְּדוּלָה וְקִרְאָהּ קִיסָרִיא עַל שֵׁם מֶלֶךְ רוֹמִי) וְהוֹסִיף וְקִרְאָהּ
פִּילִיפּוֹס לְחִפְרִישָׁה מִן קִיסְרִין הַנִּקְרָאֹת קִיסָרִיא פִּלִּיפּוֹסִינָא וְזֶה
הוּא שְׁתַּרְגָּם הַירוּשְׁלַמִּי בִּפ' לָךְ וְיִרְדָּם עַד דָּן, עַד דָּן
דְּקִיסְרִין ר"ל קִיסָרִיא פִּילִיפּוֹס, וְלְפִי דַעְתִּי הֵיא הַנּוֹכַרְתַּת בְּמִם
סוֹכָה (כ"ז ע"ב) קִיסְרִי בְּגַלִּיל הָעֵלְיוֹן וְכַעַת לֹא נֹודַע דָּן קִיסָרִיא
אֲכֵן בְּאֲנִיָּא וְהַמְעָרָה אֲשֶׁר בּוֹ יָדוּעַ כְּמוֹ שִׁכְתַּבְתִּי עַד כֹּאֵן לְשׁוֹנוֹ.
אֲמַנָּם הַגְּמֵרָא שְׁלַנּוּ חוֹלְקַת עַל זֶה שְׂאֲמָרוּ יִשְׁלָשָׁם הוּא דָּן הוּא
סְמִיּוֹם³⁹, וּפְמִיּוֹם הוּא בְּאֲנִיָּא וְעִיקְרוֹ פְּנִיּוֹם אֶלֶּא שֶׁהַחֲלִיפוּ הַנְּגוֹן
בְּמ"ם*.)

הַיַּרְדֵּן יוֹלָא וְהַלְקוּ וְנוֹעַרְתָּ פְּנִיּוֹם וְהוּא לְעַס וְכוּ' וְזִיכּוֹרוֹ וְקִינּוֹסוֹ
וְזֶה הַצֵּן.

³⁹ יֵשׁ לְהַקְשׁוֹת אֶחָד דְּח"ר חֵי"ח צֶה אֶחָד ח"ר יוֹנָתָן
לְנוֹה נִקְרָא שְׁמוֹ יִרְדֵּן שְׁיִוְרֵד וְדָן הָיָה נִקְרָא יִרְדֵּן וְעוֹלָם קוֹדֵם
סְכַצְצוּ בְּנֵי דָן אֶת לְעַס, וְעוֹד דְּקִיסְרִין הָיָה ח"ל ר' אֶחָד לְר' אֶשִׁי
חֲתוּן וְהָיָה חֲתוּמָתוֹ לֵה וְכוּ' (הַעֲתַקְתִּיו לְעֵינַי), וּפְרַשְׁיָה חֲתוּן וְדִיּוּקָה
דְּשִׁמְשׁ וְיִרְדֵּן וְחֲתוּמָתוֹ לֵה וְנוֹעַרְתָּ וְפִיּוֹם אֶלְנוּחַ וְדָן אֶתִּי ע"כ, וְאִין
לְסַגְנוֹן זֶה דְּוַחֵה צְט"ס עֲצִי עֲבִיכִים עוֹבִים הַס דְּר"י מַעֲסֵס הָסֵס יִרְדֵּן
קִדְרִישׁ וְצִרְיִיתָהּ לֹא אֶחָדָה אֶלֶּא שְׁיִוְרֵד יוֹלָא וְנוֹעַרְתָּ פְּנִיּוֹם, וְר' יִצְחָק
לֹא אֶחָדָה אֶלֶּא שְׁלָטָה הוּא פְּנִיּוֹם, אֶלֶּא וְדָחִי דְתִרִי דָּן הוּא, וְדָן

* הַמַּחְבֵּר הָאֲרוּךְ דְּבָרָה פֶּה עַל אֲנֻדוֹת עִיר קִיסְרִיא. אֵךְ לְבַלִּי הַפְּרִיעַ אֶת הַקְּרָא
מֵעֵינַי הַנְּכִיחֹת שְׁעֵלְיוֹ אֲנִי דְּנִין דְּלַנְנִי עֲלֵיהֶם וְאוֹתָם נִיתָן לְקִרְוָנִי בְּמֵאֵר מִיּוֹחֵד.

הַעֲוֹךְ

ירמוך.

במסכת פרה (פ"ח מ"י) תנן מי קרמיון ומי פיגה פסולין מפני שהם מי בצים מי הירדן ומי ירמוך פסולין מפני שהם מי תערובות, (פי" ואינם מיים חיים) והיא הנקרא ירמוך או "שריאת אל מאנדהור" יוצא מהרי גולן והוא נהר גדול וגופלים בתוכו נחלים רבים והוא גופל בירדן ומתערב עמו כערך שעה וחצי לדרום ים כנרת ומימי שניהם מי תערובות הם, ולקמן אפשר היאך הוא אומר שהוא מקיף את א"י והלא מהלכו הוא במזרח של ארץ ישראל מעבר לירדן מצפון לדרום ואחר כן מתעקם ממזרח למערב וגופל בירדן, והירדן הוא המקיף את ארץ ישראל ולא הירמוך.

קרמיון ופיגה.

(ח) הערוך ערך קרמיון כתב, קרמיון נהר הוא בדרך דמשק והוא אמנה פיגה⁴⁰ הוא פרפר, מי בצים מלשון בצותיו, ירמוך

שכמוצ באצרהס הוא שם נוקוס שנקרא כך על שם עצודה זרה כו"ש בצ"ר פרשה נ"ג וירדף עד דן שם ע"ז היא וכו' ולא פירשוהו שם שנקרא כך על שם העמיד בדרך שאמרו שם ויכו את כל שדי העונלקי עדיין לא כולד עמלק וכו' חלל נוגיד מלשנית אחרית, וצטיעה זו תרגם הירושלמי שהוא דן דקיסריון כלומר שאינו דן דלשם שהוא פנייט, חונס הסדר"ח שהבאתיו לעיל שפי" עד דן הוא פנייט חולק על הצ"ר וס"ל שנקרא כך על שם העתיד, ולפ"ז כ"ל דר"י שאמר למה נקרא שמו ירדן שירד מן ס"ל שעיקרו של ירדן הנקור הצי שהוא נחל דן וע"ז אמר ר' אבא בר' אשי אתם שניתם מהתם כלומר שהירדן יורד מן שהוא מן דקיסריון ואנו שכינו מהכא שהוא יולא מן לשם שהוא פנייט וא"כ ע"כ אינו נקרא ע"ש דן שכבר היה שמו כך קודם שקראוהו דן.

⁴⁰ ומואל חני לצאר ענין הונטה דונס' פרה שהזכרתיא לפרש מהו מי בצים. הנופרטים פירשוהו מלשון היגה גמא צלא

נהר הוא בדרך דמשק, ובשמה זו תפס בעל תבואות הארץ (ד' ל"ג ערך אמנה) וכתב שמבאניאם הוא פמיים לדמשק בדרך כפר מגדל כפר אחד בעמק בין הרים גבוהים ומצפון לאותו הכפר

צלה דחייז ח' (הר"ט) או מלשון צלחתי ובצחיו דיחזקאל וי"ז (הר"ט), ולפ"ז קריאת הצי"ת צחיר"ק, וע"ז הפירוש קשה דגרסינן צסנהדרין הי' ע"צ יורה יורה, אי גזיר רשותא למה ליה לניסקל? משום מעשה שהיה דתניא פ"א הלך רבי לנקוס אחד וראה צו צני אדם שנגזלין עיקותיהן צטומאה, אמר להם ופני מה אחס מגזלין עיקותיכם צטומאה, אמרו לו תלמיד אחד צא לבאן והורה לנו ווי צלעים אין וכוסירין, והוא וי צלים דריש להו ואיכהו סצור ווי צלעים קאמר, וטעי כמי צהא ווי קרווין ווי פיגה פסולין ופני שהם ווי צלעים ואיכהו סצור ודלגצי חטאת פסולי אכשורי כוי לא וכוסרי, ולא היא לבעין חטאת צעיין ווי חיים, הכא אכשורי כל דהוא וכוסרי וכו', וצלי ספק שולח צלעים צעי"ן אינו אלף ותיקון הוגיהם, וראה לדצר שצכתי"י פ' וצפר"ח ליתא אלף צלים כמו שהעיר צבל דקדוקי סופרים, וכן הערוך הציאו צערך, צץ"ן ולא צערך "צבע", וכן לריך למרש דצרי הר"ח צתוספות שס דמוחק צלעים וגרס צלים, ועוד דצכל הושגיות הגירסה צלים. וצירושלמי דגיטין פ"א קיפרו אותו המאורע צסגנון אחר, וה"ג התם רצי הוה צעכו חמתון אכלון פיתא נקיה אמר לון מה חתון לתיך ח"ל תלמיד אחד צא לבאן והורה לנו על וי צלים שאינן וכוסירין ואנן שלקין ציעין ולחון צויהוון, קצרין ויונר ווי שלק על צלים ולא אמר אלף של צלים עצמן וכו', והיא ג"כ צירושלמי צציעית פ"ו אלף שהלשון משווצ שס קלת, ולפי סגנון זה שפיר גזרו תלמיד אל יורה שלחמת אותו תלמיד הטעה אותם צלשונו צאמרו ווי צלים, שלא היה לו לומר אלף צלים אינן וכוסירין וצאמרו ווי צלים הצינוהו דוי שלק של צלים קאמר, אבל לפי הסיפור צצצלי לריך להצין מה חטא אותו התלמיד שהרי הוא דרש ווי צלים צצר"י הצי"ת ולמה החליפוהו עם צלים צחיר"ק הצי"ת, גם קשה מה שאמרו והוא ווי צלים דרש

כמו תחום שבת מעין גדול ממים זכים ומימים נמשכים
צפוגית מזרחית עד דמשק והוא אמנה ובימי הקדם היו קוראין
אותו קריזא האאם והוא קרמיון הנזכר וקצתו עובר על פני העיר

להוא וכו' דנשנע דשפיר דרש, וצאנת לאו שפיר דרש דלח היה
לו לוור לחל צלים קתם שולת ווי היא מטעה שאין החלצון
והחלצון ויס לחל צלה חקרי, על כן חני אומר שטיקר קריאת
הנלה צונטה דפרה ווי צלים צליר"י הציל"ת, ולשון וקרח לחוד
ולשון וננה לחוד, ושרש הנלה היא צוץ ונכ"ו וננחו השם צץ צלים
צליר"י דוגנת שרש מות את ונחיס, ונזה השרש השתמשו חז"ל
צפיעבל צירושלמי דפקחים ריש פ"ז כל העלים צולצין וטקיס חוץ
משל רנון אינו צולץ וכו', וכן צתוספות דמקואות הצילה הר"ש שם
(פ"א וננה וי) חלו הם ווי תנולת כל זמן שהגשמים יורדין וההרים
צולצין וכו', ושם איתא כווי לולת צלים, החופר צלד היס צלד
הנהר צמקום הצצין ה"ה כווי תנוליות, ונולת ונצצץ היא ונזה השרש
ע"ד המרוצעים ולפ"ז ווי צלים הם הנוים שאינן כיצעין צקילוח
ונוקורן לחל ונצצצין ונקרקע עד שנעשים בצרכה ונשם ונשכין
והולכין וחלו הנוים אינן נקראים ויס חיים. וננה אותו התלמיד
חטא שלח אור צלים קתם ולפי שהוקיף ונלת ווי טעבו צהא דתכן
וי קרמיון וכו', וכל"ל צהגמרא והוא ווי צלים דרש להו (כלומר
שלח אור צלים קתם לחל ווי צלים) ואינהו קצור ווי צלים קאמר
וטעבו צהא ווי קרמיון ווי פיגה וכו', ונלת כווי יש למחוק והיא
מתוספת הנוגיהים וצערוד ליתא וכן צכת"י צעל דקדוקי סופרים
ליתא וצהגהותיו שם הערה דליתא גם כן צפי' ר"ח, וצנוכה"ו דפוס
קושט' וציד רנ"ה, ולפי שהגיהו צלעים ואם כן היה הטעות צין
צלעים לצלים הוכרחו להוסיף ונלת כווי, ולפי דרכנו לנודנו שקרמיון
ופיגה אינם מקלחין ונצצצין ונוקורן לחל צולצין ונקווין בצרכה
ונשם נמשכים והולכין וגדלים לנהר והם פסולים שאין נקראים
ויס חיים ודלח כווי שדחקו התוספות צקנהדרין וצא צתרא
עיין שם.

דמשק ומשקה את סביבותיה וקצתו עובר תוך העיר ויוצא משם מזרחה וכו', ושם בערך פרפר כתב, בדרך דמשק סמוך לעיר דיר ענון כפר אחד ומצפון לאותו הכפר מעיין אחד הנקרא פיגי על שם הכפר הנזכר ונמשך דרומית מזרחית ג"כ ע"פ עיר דמשק ואח"כ נופל בנהר אמנה וכו' ע"כ, ואני עומד ומתמיה הלא אמנה ופרפר נהרות דמשק הם ולא מנהרות ארץ ישראל ומקרא מפורש בפי נעמן הלא טוב אמנה ופרפר נהרות דמשק מכל מימי ישראל (מלכים ב' ה') וא"כ איך דרש ר' יוחנן אלו ז' ימים וד' נהרות שמקיפין את ארץ ישראל והלא אמנה ופרפר אינם נוגעים בנחלת ישראל והם הולכים כלפי מזרח ואינם בהקף כלל לארץ ישראל וכן יש לתמוה אמשנה דמסכתא פרה מאי ראו לשנות באמנה ופרפר שאינם מנהרות ארץ ישראל שמימיהם פסולין למי חטאת אם באו ללמד שמי בצים פסולין האם לא מצאו להם דוגמא בארץ ישראל.

וראיתי בערוך ערך פיגה אחר שהעתיק מי קרמיון ומי פיגה כתב ח"ל פירוש קרמיון ופיגה וירמוך ופניים שם נהרות הם דקאמר בב"ב (ע"ד) כי הוא על ימים וגו' אלו ד' נהרות וז' ימים שמקיפים ארץ ישראל, כו' עכ"ל, וגירסה זו תמיהה דפניים מאן דכר שמייה, ואם כיון למאי שישנו במס' פרה באר אחאב ומערת פמיים כשרה, הנה אדרבה מלשון המשנה משמע שאינו נהר, אלא על כרחנו מסגנון לשונו אנו למדין שהיה גורם בב"ב בד' נהרות פנייים ולא גרם ירדן וזה ודאי נראה שתמיה שמי יכחוש את הירדן לומר שאינו מנהרות המקיפין את ארץ ישראל, ובאמת אין לך נהר שמקיף את ארץ ישראל אלא הירדן שהוא הוא שמקיף כל צד מזרח הארץ מה שהוא ארץ ישראל ביחוד.

על כן אני אומר שד' נהרות שהזכירו חז"ל אינם אלא הירדן (41)

(41) ומה שהכריחם לכלול בהירדן הג' נהרות הנז' הוא כי הם דרשו פסוק להי הארץ ונלוואה וגו' על ארץ ישראל ולאמרו כי

וקרמיון ופיגה הם שאר שני המקורים דהיינו האמצעי שמושך
מברכה אצל יתל אל קאדי, והג' היותר מערבי בהר חרמון שהיא
מ ו י ת ה ס ב י א, ואלו הב' מקורים קראום חזיל קרמיון
ופיגה ואמרו עליהם שהם מי בצים, (ולפ' זג' הערוך ופניים עולה
יפה שהוא זכרותיה דירדן וכמו שכתבתי לעיל) ולא מנה ר' יוחנן
בעל המאמר אלא ד' נהרות דהיינו ג' מקורי הירדן והירמוך שנופל
בו לפי שיסד את מאמרו על המשנה דמס' פרה שלא הזכירו שם
אלא אלו, אבל לא מנה שאר הנחלים שנופלים בירדן דלא בעי
ר"י ליזול ברוכלא ולמיחשב לכולהו, ומשנה נמי לא הזכירו אלא
הירמוך שנופל בירדן לפי שהוא נהר גדול וחשוב וע"כ הזכירוהו
עם הירדן שאעפ"כ מימיהם פסולים משום מי תערובות, אמנם
למה נקראו אלו ב' מקורי הירדן קרמיון ופיגה (או קורמיון או
קירמיון) וכן פגה (או פוגה כמו שהם בנוסחאות שונות דבר זה
נעלם לי), ועכ"פ לפי השערת הענין נראה לי שדברים אלו כנים
ואמיתים.

הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה ציונים ונהרות שנוקפין
חותם, וכיון שאין לך נהר שנוקף את הארץ חוץ מלזיה כחלים
כמו נחל וזרים צדוונה חלל הירדן והכתוב חיוור על נהרות בלשון
רבים על כן חוורו שהירדן נקראה נהרות לפי שהוא נדי נהרות
וכמו שאמרו (צוודרש תהלים) הקוה הקצ"ה את הנהרות ועשאה
עליהן שכחור ועל נהרות יכוננה ונארצע נהרות ירדנה ופיגה
וירמוך ותרמיון, ואין לנוחוק ולהגיה כמו שעשה הרמ"ו שהזכרתי
לעיל חלל שלריך להגיה תחת תרמיון קרמיון ולהקדימו לירמוך
והכי לריך לוור ירדנה ופיגה וקרמיון וירמוך, או ירדנה וקרמיון
ופיגה וירמוך, או כמו שסידרו בתלמוד ירדן וירמוך וקרמיון ופיגה
והוא עפ"י מה שנזכרו צושנה דפרה חלל דתתם כיול צרישא קרמיון
ופיגה שהם נוי צלים והזר כיול נוי הירדן ונוי הירמוך שהם נוי
התערובות והכא הקדימו הירדן והירמוך לפי השיבות.

(ט) אחר שבארתי ענין הנהרות אשוב לבאר ענין הימים, והנה שלשה מהם שהוזכרו היו ג"כ במזרחא של א"י וע"כ אבאר תחלה אלו השלשה.

ים של סמכו: (42)

היוסיפון בקדמוניות ובמלחמות היהודים כתב על מי מרום שהוזכרו ביהושע י"א שנקראים סימיכונימים או סמכונימים ושהירדן עובר בתוכם, ובלי ספק שמי מרום הם הם שדברו בו הז"ל שאין לך ים שנפל בחלקו של נפתלי חוץ מים כנרת שהוא ימא של טבריה אלא מי מרום והם הם שקראום ים, ובעל תבואות הארץ (כ"ז ע"ב) כתב וז"ל: יוסיפון לרומיים (מלחמת היהודים ג' ז' י') בדברו ממחוז מי מרום (יהושע י' א) קראו ים סמכי (ובלשון ארמי וערבי סמוך הוא גבוה במס' חולין נטלו הכליות וכו' אבל בסומכיה טרפה) והוא פירוש ותרגום מי מרום ר"ל הגבוה ובאמת תכונת הים הזה היא על מחוז גבוה והוא הר נפתלי עכ"ד. ושם כ"א ע"א כתב והמין עם קוראין לים סמכי הנ"ל ים חו"ל ה ע"ש חולי הנזכר (ר"ל שכתב קודם לכן) וכעת קוראין כל חבל הארץ ההוא בל"ע "בלד אל חולי" עכ"ד, אמנם באמת שמו כמו שהזכירוהו תרי הארצות בשם "באראת אל חולי", ושם ברף ל' ע"א כתב עוד: ים סומכי הוא מי מרום, בלשון העם קוראים ים חוילה ולפי דעתי אינו נכון כי ים חוילה הנזכר בבבלי ובירושלמי

(42) לעיל הצאתי הנוחורים שנודרים צזה הם צכלל האחרים, קיכוי השמות והנוסחאות שהוזכר צזה הם צפרע והם קצבי או קיכבי, סיכסי, כוצצו, קצכני, קופכני, ולוסיף עוד השם קוככי שהוזכר בתוספתא דצ"ק (פ"ח) דגרסינן התם אין השצטיס לדין דביס עיננה על עצריה מפני שהוא על נפתלי, ולא עוד אלא שנותנין לו נולא חצל על חרס לדרומו על ים שנאמר ים ודרום ירשה רע"א זה יננה על קוככני, דרום זה יננה על עצריא, ירשה זה ים הגדול (כלומר שהולך צוערצ עד ים הגדול).

הוא ברכת פיילא (בירקאת אל ראם) כמו שכתבתי לעיל ובל"ע
 נקרא ג"כ "באר חולי" גם קוראין לו "באר חים" (לפי שסביבו זורעים
 חמים הרבה) גם קוראים "באר באניאם" ע"ש עיר באניאם שהיא
 סמוך לו וכו', בימות הגשמים נמצאו בו מים עכורים שאינם
 טובים לשתייה ונמצאו בו דגים, אכן בימות החמה מתיבש ולא
 ישארו בו כי אם בצי מים ומרורה והערביים יבואו ויחנו שם עם
 מקניהם כל ימות החמה גם יגדלו שם קנים וישכנו אז שם חיתו
 יער ובפרט חזיר היער ונחשים הרבה, הירדן יכנס לתוכו סמוך
 לכפר מאלחא שהיא על שפתו הצפונית ויושביה זורעים שם
 אורז וכו' עכ"ד, (ובדף כ"ז ע"ב הזכיר את הילקום על הכתוב ים
 ודרום ירשה וכתב עליו כי שם סופני הוא מ"ם)⁽⁴⁸⁾.

⁽⁴⁸⁾ חולם לדעתי כעס עזה היא נקרא צלשון הערביים
 צמנות הרבה כך קראוהו היהודים צמנות הרבה ונאמן דתני הכי
 לח ושתצטע ונאמן דתני הכל לח ושתצטע, העס סופני הזכר צמקומות
 עונים וע"כ אי אפשר לוותר שהוא שיצוט זמ"ס, ויש נוקם לפרשו
 מלשון ושפוני עמוכי חול, וכן חלקת נחקק ספון שהוא כרדף עם
 לפן צחילוק סו"ך צל"י (עיין ספרי וחתחק פי ל"ג צו"ע עם
 חות צ'), והנה יש נוקם לוותר שקראוהו כן צמנות החמה אינו
 כראה צו מים כלל וצמנות הגשמים הוא לפן צקה וגווא,
 חונס יותר כראה דסופני וכן סצני ענין אחד להם חלל שהם
 צחילוק פ"ח צצ"ת וחילוק שתיהם הם צו"ו (וחילופים כאלה נמלחים
 הרצה ד"ו נקליצט נקלווס, הפקר הצקרן וכן רצים) ועיקר שמו
 הוא ון סוון (עיין צברוך ערך סוון כטיט חולות כסוון סוקין) ולפי
 שונימו מלחים רפע וטיט נקרא ים סופני או סצני, והעם סצני
 חולי הוא שיצוט מן סצני, גם היה נוקם לפרשו מלשון סצך
 שנסצך צקנים וקוליס וזה היה נוקם לפרש כוצצו מלשון כוציא
 שהוא קוץ חלל יותר כראה שהוא שיצוט, וצטס סצני או סיצני
 יותר כראה שהוא אחד עם סווכי ושעיקרו סווככי ויש שהפילו
 המ"ס ויש שהפילו הצ"ת, דוגמת סווכטיון וסצטיון, חונס וזה שפי'

ים של טבריא :

הוא ים כנרת (או כנרת או ים גניסר או גנוסר), ובמקרא במדבר (ל"ד י"א) ומחה על כתף ים כנרת, וביהושע (י"ב ג') והערבה עד ים כנרת מזרחה ועד ים הערבה ים המלח, ושם (י"ג כ"ז) בנחלת בני גד הירדן וגבול עד קצה ים כנרת עבר הירדן מזרחה, ובירושלמי דריש מגילה פירשו את המקרא וערי המבצר הצדים צר, וחמת, רקת, וכנרת (יהושע י"ט ל"ה) הצידים כפר חיטיא, צר דסמיכה לה (כלו) אותו המחוז הסמוך לכפר חיטיא היה נקרא צר, חמת חמתה, רקת טבריא, כנרת גניסר. ⁴⁴ ובבבלי מגילה (ו' ע"א) מסקי' נמי דרקת הוא טבריא, וכנרת הוא גניסר, ומלשון והערבה עד ים כנרות וגו' למדנו שכל מרוצת הירדן נקרא הערבה ולכן דרשו וירדו אל הערבה זה ים של טבריא שממנו מתחלת הערבה ומשם יבאו הימה בימה של סדום, והנה נקרא הים במקרא על שם עיר כנרת (שהוא גניסר), ובתלמוד ובמדרשים כבר היא נקראת על שם עיר כנרת (שהוא רקת שבמקרא), וכנרת היה נקרא בזמנם גניסר ⁴⁵ וע"כ תרגמו אונקלוס ויונתן ים כנרת ים

צעל תצואות הארץ צסם קווכי הוא רחוק שהא דחולין צסומכיה טרפה אינו מלשון גזזה אלא מלשון עוצי תרגום ועציו טפה וקווכיה, — עיין צערוך ומתורגמן, ואומר אני שהוא מלשון תערוצות שניינו מעורצים ועבורים כונו ואת כל הערב דירמיה כ"ה ב' תהגונו קווכתיה וכתב הרד"ק שם עם מקוצץ ועניים כתעברו יחד ות"י קווכתיה לשון ערצוציא.

⁴⁴ ועלה התיב ר"ל והכתיב והערצה עד ים כנרות מעתה שני גויסקריות היו ? (צתמיה דלא חשיב צין ערי הנוצלר רק אחת) או לא היו אלא צ' אצטוכיות כגון בית ירח וליקצריי שהן מגדלות כנרים, פי' דצי מחוזים הם צנוצלר אחד, ונקראים כך על שם הכנרים שנגדלים שם, (פירש כנרים מין אילן עיין צערוך ערך כנר.

⁴⁵ צצרכות (מ"ל ע"ה) שיצחו פירות גניסר ואונרו צספרי

גי'ניסר. ובוה הים דגים הרבה וספינות עוברות בו (עיין ב"ק ס"א ע"ב), והירדן עובר בתוכו ואמרו בב"ר פ"ב הדין ירדנא עבר בימא דמבריא ולא מתערב ביה מעשה נסים יש בדבר.

ים המלח:

או ים הערבח או ים סדום, וביחזקאל (מ"ז י"ח) ובזכריה (י"ד) נקרא הים הקדמוני (שהוא במזרח) וכנגדו נקרא הים הגדול (שהוא במערב) הים האחרון, והירדן נופל בתוכו כמו שהוזכר לעיל, והוא מקיף כל מזרח ארץ יהודה.

והנה מן הז' ימים שמקיפין את א"י ג' הם במזרח⁴⁶) והירדן עובר בתוכם (ולפי שהם על גבול הארץ אמרו עליהם שהם מקיפין את ארץ ישראל), והד' ימים הנשארים הם במערב, ובאמת כל הד' ימים הם רק חלק הים אשר מנחל מצרים עד הר אמנה והז' חלקוהו לד' ימים וקראוהו בד' שמות כמו שאבאר בראיות, ואתחיל מדרום לצפון.

ים הגדול:

או ימא רבא (ונקרא ג"כ ים האחרון בדברים וביחזקאל

וולל צרכת ה' זו בקעת גינוסר שהוא בחלקו של נפתלי (צ"ג ק סס), וללל כונו שכתב הרנו"ל שהערה לערוך ערך גנסר שהוא בחלקו של זבולון (והנוסחאות צזה השם הס גנסר, גניסר, גניסר, גוניסר, או גינוסר, ונוודרש היולונדנו שהצילו צערוך ערך גנסר שדרשו בני ערים נראה שביקר השם גניסר).

⁴⁶) וצזה יוצן ונה ששאלו חז"ל והאיכא ינא דחונץ (ונראה שכל"ל) ששאלתם היתה כשם שאתה נוונה צנוזרח ג', ים קוונכי וים ככרת וכי' יש לך לחשוב צנוזרח עוד ים של חונץ והיא חונת דיחזקאל וי"ז צין גדול דנושק והגבול שגבל בחלקם של ישראל, והשיבו שאין זה ים ון הטבע אלל דקלטינות עשאו.

ובזכריה, ונקרא ג"כ ים פלשתים שמות (כ"ג) (לפי שמחזו מערבית דרומית של א"י היה לפלשתים) ובעזרא ג' ודהי"ב ב' נקרא ים יפו, והוא מקיף חלקו של יהודה ודן מצד מערב והוא בניגוד אל הים הקדמוני (שהוא ים המלח) הים האחרון.

ימה של חילת :

(או של שחלית כנוסחת בעל דקדוקי סופרים, או דשליות או דשילחת כנוס' הירושלמי, או דשריית כנוסחת מדרש תהילים, או של עכו כנוסחת הילקוט). בעל תבואות הארץ (כ"ז ע"ב) כתב ודקדקתי מה הוא חילת ומה היא חילתא הלא אהר הוא ועוד שאמר שמקיפין א"י וידענו שלא נמצא ים בצד דרום א"י כי שם הר שעיר ומדבר הגדול והנורא וכו', ואח"כ הביא נוסחת הירושלמי וסוף דבריו שם (כ"ח ע"א) וימא דשליית ג"ל או שהוא טעות המעתיק וצ"ל דאילת או שהיו קוראים בזמן ההוא לים אילת בשם שליית והוא ים סוף אצל עציזון גבר (דברים ב' ח' מאילת ומעציזון גבר) והוא סובב א"י בצד הדרום כנודע, והוסיף שם בהערה וא"י הנזכר כאן הכונה תחום העתיד כמו שנאמר ושתי את גבולך מים סוף ועד ים פלשתים וממדבר עד הנהר כי הימים הנזכרים הם חוץ גבולי התורה בפ' מסעי והוא ים סוף וים אסמאי עכ"ד.

ודברים אלו רחוקים שלא מצאנו בשום מקום השם ים אילת ולמה לא אמרו ים סוף כמו שהוא במקרא? גם מה שהקשה שלא נמצא ים בצד דרום לא קשה שלא באו לומר מקיפין מכל צד, שעל הקפת מזרח ומערב שפיר קאמר שמקיפין א"י שההרים שבצפון הארץ והמימות מב' רוחות ממזרח וממערב מקיפין אותה (וכהא דתנן המקיף את חבירו מג' רוחות ב"ב ד' ע"ב), וסוף סוף מה יעשה בשאר הנוסאות שאינם דומים כלל למלת אילת, ונוסחת בעל הילקוט תוכיח על הכל שהוא גורם ים של עכו, על כן אומר אני שבעל הילקוט הלך עפ"י דרכו לשנות מלות סתומות במלות מפורשות וכל הנהו שמות אינן אלא השם של ים עכו, וענינו

של דבר הוא שהכרמל נמשך הוא לתוך הים כמ"ש וככרמל בים
(ירמיה מ"ו) ומצפון לכרמל מתרחב ומתפשט הים יותר כלפי מזרח
ועל כן סימנוהו בשם מיוחד על שם עיר עכו, וקראו את הים
מדרום לכרמל סתם בשם ים הגדול או ימא רבא, ומצפון לכרמל
קראוהו על שם עיר עכו או בשאר אלו השמות הנזכרים⁽⁴⁷⁾.

ימא של חילתא :

או ימא דחילתא או דחולת או של חילת כג"י הילקומי,
בעל תבואות הארץ (כ"ח ע"א) כתב "וג"ל שים חילתא הנזכר בבבלי

(47) ולבו השונות יש לפרסם על צ' דרכים, ח) ידענו ששעכו
ולצפון אינו כח"י (גיטין צ') ח"כ הים שבין עכו לכרמל היא שלהית
הים של ח"י ר"ל סוף וקץ (עיין ערוך ערך שלהת) ונדרום לצפון,
או הוא שריית הים ר"ל תחלת הים של ח"י וראשיתו ונצפון לדרום
(עיין ערך שרוי) ושליית אינו חלץ חילוף לנ"ד צרי"ש כונו בוונר
גוונץ ושליית בונו שריית, והשם תחלת על שם שונשחיל ומונך
בלפי ונזרח יותד. צ) עפ"י ויה שהזכרתי לביב ויה שדרשו עד
עכו תצא ועד יפו שנתהווה הים צדור חנוש והנה נשחל הים
וואוקיינוס עד עכו ויפו ונשם נתרצז לצ' לדיו לצפון ולדרום ועל
שם הנאורע קראוהו תחלת וכן שלהית ששם רופו שעד עכו תצא
ושריית ושליית אינם חלץ ונשוצש ונלת שלהית⁽⁴⁸⁾.

* חנוס ויה שאמר ושהי את גבולך וים סוף ועד ים פלשתיס
ונונדצר ועד הנהר, כ"ל כי וים סוף עד ים פלשתיס הוא גבול הנערצ
ולצפון לדרום, ונונדצר ועד הנהר הוא גבול הנזרח ונדרום לצפון, וים סוף
שצכאן אינו הים לדרוונה של ח"י חלץ לשון ים איסוס וכל ים שנונדצר
וכנס לחוף היבשה נקרא ים סוף ונלשון קץ וסוף שהרי הנאל שכל אחד
נוצ' לשונות הים שקוראים ים אדום הם נקראים צנקרא ים סוף, ועל כרחי
חני ונפרש כך שלא דבר הכתוב שם צנחידות וגבול ונאנדצר עד הנהר יוקיא,
שהים סוף הנשורקס הוא לדרום הנדצר.

ובירושלמי היא ברכת פיאלא" וכו' (הזכרתיה לעיל בענין הירדן), אמנם אמת הדבר שחילת או חילתא וחולתא הם ב ק ע ה ו ע מ ק (כמו שכתבתי לעיל), והנה העתקתי לעיל (בענין כעלאסיריא) מ"ש בעל תבואות הארץ (י"ד ע"א) שבקיעא אל תחתאני ר"ל הבקעה התחתית מגעת עד צור, והנה בלי ספק שזה השם הוא על שם חילת סוריא ר"ל בקעת סוריא ועל שם אותה הבקעה נקרא הים של צור "ים של חילת" או ימא החילתא.

ים אספמיא :

או ימא דאספמיא או איספמיא או ימא של פמיים או פמיאם, בעל תבואות הארץ כתב שם ים אספמיא הוא מ"ס כי ידוע שאספמיא אינו בתחום א"י והוא רהוק מא"י מהלך רב כמו שנזכר במס' גיטין שהוא מהלך י"ב חודש, ובתוספתא דבתרא פ"ב נזכר שהוא מהלך ג' שנים (וי"א שהוא אי ספניא היספניא שפניא) וצריך להיות אפמיא כמו שגרס הירושלמי ועד היום נמצא לצפון עיר פאמיא עמק קמץ הנקרא בל"ע "באכערעא" ר"ל ים קמץ (איין זעע) וכעת אין בו מים אכן נראה שהיה בימי קדם קיבוץ מים רבים והנחל אל עזי יורד בעמק זה ויוצא ממנו ואין ספק אצלי שעל זה כוונתם מ"ש ים אפמיא עכ"ל⁴⁸.

ובעל ערך מילין כתב (בערך אפמיא) "והנה יש ערים קדמוניות בשם אפמיא אך היותר קרובה לארץ ישראל היא זאת אשר במחוז סילייקוס על שפת נהר אראנטיס למזרחו וכו' ובאמת היא בכ"ז רחוקה עוד כ"כ מגבולי א"י עד שלא יתכן לפרש כזה פשוטו של מקרא וירד הגבול משפס וגו' (שתרגמוהו מאפמיאה)

⁴⁸ ובצר הזכרתי לעיל צענין קני וקניזי וקדמוני ספירט חסיא ואספוניא ודעסק סצנוסחה צעל דקדוקי סופרים עסיסה ואפוניסה וסצעל ערך ויילין והרד"ל הגיהו "ודעתם ואפונייה, ובצר האריכו החוקרים צזה השם.

אולם זה לפי דרכם של הקדמונים שתרגמו ובלה דפני וכו' והרחיבו גבולי א"י כ"כ עד אמצע סוריא וכו' וחשבו בשם עיר שפם העיקר "פם" כמו בשם אפמיא ביוונית וכו' ואות ש"ן נוספת לרוב בעברית גם בשמות וכבר השכו כן רז"ל בין ז' ימים חמקפים א"י ימא דאפמיא וכו' (וט"ס בבבלי שם ימא של אספמיה וצ"ל כמו בירושלמי אפמיא) וכן בכפתור ופרה פ"ז בנוסחת הבבלי וקושית הירושלמי שם והאיכא ימא דחמין מורה גם כן שהרחיבו גבולי א"י כי חמין היא עמעזא (העמעססא על נהר אראנטיס) ונחשבת מקדם למחוז אפמיא, ויש שם ים אצל אפמיא ונמצא כבר אצל שטרבו והוא רושמו לים גדול וכו' עכ"ד, ואין צורך עלי להעיר במה שאני חולק עליו בענין גבולי א"י, עלי רק להעיר בענין הרחקת אספמיא מא"י שהזכירה בעל תבואות הארץ עפ"י התוספתא שהיא ג' שנים, והרב בעל ערך מילין (בערך אספמיא) כתב "וחשבוה מהלך שנה מא"י" (כ"ב פ"ג מ"ב) עכ"ד, והנה זה לשון התוספתא שם אר"י לא אמרו ג' שנים אלא כדי שיהא בא באספמיא אבל אם היה עמו במדינה כיון שאכלה שנה אחת ה"ז חזקה, והנה טעה בתרתי שהרי הוא משנה שלמה בחזקת הבתים ל"ח ע"א ג' ארצות לחזקה יהודה ועבר הירדן והגליל וכו' עד שיהא עמו במדינה אחת א"ר יהודה לא אמרו ג' שנים אלא כדי שיהא באספמיא יחזיק שנה ילכו ויודיעוהו שנה ויבא לשנה אחרת, ואמרינן שם בגמרא דמשנתנו בשעת חירום שנו ומאי שנא יהודה וגליל דנקיט הא קמ"ל דסתם יהודה וגליל כשעת חירום דמי, ופירשה הר"מ בפירוש המשנה שלו מה שהתנה עד שיהא עמו הוא בשעת חירום לפי שהיו הדרכים משוכשים בשעת חיבור המשנה וכו' ור"י סבר שאפילו בשעת חירום הויא חזקה בשלשה שנים וכו', נמצאת אומר שמעולם לא אמרו שמרחק הדרך מא"י לאספמיא ג' שנים או שנה אלא שבאו חכמים לקבוע זמן חזקה וקבעו ג' שנים ואמר ר"י שלכך קבעו ג' שנים שלא בלבד על יהודה ועבר הירדן וגליל אלא אפילו באספמיה שהיא רחוקה מהם שהיא בסוריא ובשעת חירום שאינם הולכים אלא

בארחות עקלקלות קבעו לזה ג' שנים ושיעור חכמים כך הוא אפילו אם יהיה בארץ רחוקה באמת כמו שכתבו התוספות שם בד"ה אלא כדי שיהא באספמיא דעד שם יש מהלך שנה (פירש דנתנו לו חכמים שיעור להלך שנה) ויותר מכאן אין דרך להרחיק יותר מקרקעו ואם הרחיק יותר לא פלוג, ובאמת אין אספמיא זו אלא בסוריא, וכיון שתפסו אספמיא לסימן המרחק כנגד שאר ג' ארצות שהם יהודה ועבר הירדן וגליל בדין חוקה שמשו החכמים בלשונם כשבאו לסמן מקום רחוק ונקטו אספמיא⁽⁴⁹⁾.

⁽⁴⁹⁾ צברות ק"צ ע"ח שכל היוצא ונושט אפילו עושין כשפים באספמיא צריך עליו, צדה לי ע"צ ואל תתנה שהרי אדם ישן כאן ורואה הלום באספמיא, צתוספתא דתרונוות פ"ט וצירושלנוי שם פ"ח שאם עיטר על התנורים אפילו באספמיא דצטן נוותר, וצויקרא רצה פ"ג הרי שהציא ונחתו ונגולה וואספמיא וראה את הכהן שהקניץ ואוכל את השאר ואמר אזוי לי כל הלעבר הזה שכלטערתתי וכו', וצוודרש תהלים כ"צ גרים לה הכי וועשה צחסיד אחד שהציא קרצו ונגליא וואספמיא וכו' ונוסחא זו ודאי משוצעת הוא שאיך אירע צהיש אחד שהציא קרצו וצ' ארצות טובות (וצפרט כונו שחצו הוופרשים שהם לרפת וספרד), אלא איזה דרשן שינה ענינו של ויקרא רצה ועשה ון וואמר שהוא על דרך היכי תוול, וואמר שהוא סיפור וואורע ולשון הגמרא דיצנות ק"ג ע"א (שהזכרתית לעיל צהערה) אפילו קפיכות הצאות ונגליא לאספמיא. איבן ונתצרכות אלא צעציל ישראל הטעתו וכתב תוורת ווגו לה ווג לי א, אונס עכ"פ כלווד וולשון זה להביא צויקרא רצה ונגולה וואספמיא כלווד יש ונליאות סיציא אחד קרצן ונגולה או וואספמיא, ופירש ונגולה כהא שטינו צר"ה כ"צ ע"צ עד שהיה רואה כל הגולה לפניו כוודורת אש וצגמרא שם פירש וואי גולה א"ר יוסף זו פווצדיתא, ופי' וואספמיא כלווד וואוקוס רחוק*).

(* ואמת שחרגס הוואחרגס ונגלה ירושלים אשר צספרד (עובדיא א' צ')

והנה ידענו עפ"י התרגום שישפם היא אפאמ'אה ושנינו בסוף חלה אריסטון הביא בכוריו מאפמ'יא וקיבלו ממנו מפני שאמרו הקונה בסוריא בקונה בפרוור ירושלם, ובירושלמי דשביעית (פ"ו הלכה ו') הביאו תמן תנינן אריסטון הביא בכורים מאיספמ'יא וכו', הרי שאיספמ'יא ואפמ'יה אחת היא ואין צורך להגיה אלא שלשון חכמים כך היא כשדברו מהעיר עצמה קראוה אפמ'יא או פמ'יים אבל כשדברו מכל מחו הארץ קראוה אספמ'יא וכל המחוז הצפוני עד ים של איסוס קראו כך, ועל שם המחוז קראו את הים ים אספמ'יא, וראיה לדבר ששנינו בב"ר ולמקוה המים קרא ימים אר"י בר חלפתא והלא ים אחד הוא ומת"ל ימים אלא אינו דומה מעם דג העולה מעכו לעולה מצידון ולעולה מאספמ'יה⁵⁰). והנה

⁵⁰ ועקרו צפמ'רי עקצ ושם הוא צפס ר' יוקי המושלם, ונין אתה אומר שכסם סנותן ונטעונים צארץ כך כותן ונטעונים צים ת"ל ולמקוה הונים קרא יונים והרי ים א' הוא וכו' ונגיד שלח סוה טעם דג העולה וטעמו לטעם דג העולה ונזר ולא העולה ונזר לעולה ונאספמ'יא, (וגי' הילקוט לעולה ונפמ'יא, אונס גי' רס"י עה"ת צפ' צרה"ת היא ג"כ אספמ'יא)

וגלות ירושלם דצאספמ'יא והצינוהו הכל על ארץ ש פ נ י א סקוראים אותה היהודים עד היום ספרד, אונס לא אל הארץ הזו כוונו צואאורים שהזכרתי וצפמ'יקתא פל"א ואילו ג' גליות אינן צאות לצד אלל כל מקום שיש ישראל ונחכנסים וצאים הנה חלה ונרחוק יצאו והנה חלה ונלפן וונים אילו סנחוכים צנוקוונת הרחוקים צאספמ'יא, נראה שעל זה התרגום כוונו. והנה צעצדיה שם אונר ג"כ וגלות החל הזה לצנ"י אשר כנענים עד לרפת וגו' וכסם שהצינו ספרד על ארץ ש פ נ י א כך הצינו לרפת על ארץ ג ל י א שהוא ארץ פראנקו א' פראנקרייך ואנרו צויקרא רבה פכ"ע וצתנחומא פ' וילל וצפמ'יקתא הולח ר"ש צאצער פ' צחודש השציעי ואת זרעך ונארץ שבים ונגליא ונאספמ'יא ונחצרותיה (וצתנחומא הנוסחא ונאספמ'יא) ונגליון הילקוט פ' וילל פ' לרפת וספרד, וכן פ' צעל הנוסף צערך גליא, וירחא

על כרחנו נאמר שהתפשטותו של הים ורחבו למעלה מעכו צור וצידון קראו ים אספמיא או פמיים, מעתה מה שפירש בעל תבואות הארץ ובעל ערך מילין ים אספמיא או פמיים על איזה בריכה סמוך לעיר אפאמעיא מה יענו לזה המאמר שבא לפרש שאעפ"י שנראה כים אחד קראו הכתוב ימים הרבה, ובאמת על יסוד זה המאמר חיבשו חז"ל הדי' ימים שדברנו בהם, שחוף מים הגדול (שהוא ים פלשתיים) מונה כאן, דג העולה מעכו (שהוא ים של עכו) (או שחלת או שלית) ודג העולה מצור (כנוסחת הספרי, או מצידון כנוסחת הבר"ר) הוא ימא דחילתא, ודג העולה מאספמיה הוא ים של אספמיה⁵¹ .

[המחבר העמיק הרחיק לדבר פה על אודות א ס י א הנזכרת פעמים רבות בדברי חז"ל, אך מאשר כי כבר נתארך המאמר הרבה הנחנו את הקורותיו אלה לאחד מהרכיבים הבאים].

העורך

⁵¹ ולרוסיף כאן ונה שדרשו צובילתא דצחדש פ"ה כשעמד הקצ"ה ואור חכבי ה' חלהיך היו החרים וחרעשים והגזעות ונתנוטעות וצא תצור וצית חלהים (עיין צו"ע ט"ס) וכרוול וחספמיא שנאמר חי חבי כאוס ה' וגו' וכרוול ציס יצא, ובעין זה צ"ר פל"ט, וצונדצל רצה פ"ג דרשו גאות חדס תפילנו זה תצור וכרוול שצאו וסוף העולם ונתגאים לוור שחנו גזוהיס וכו', וצילקוט שופטים רנז ונ"ז צ"ס הילונדכו צ"עה שצא הקצ"ה ליתן תורה שנועו תצור וכרוול והניחו וקוונס וצאו להס וק"ג כרוול ציס והקצ"ה לזה להס וכו' ואף ע"כ פ"כ פל"ב להס הקצ"ה שברס

שצונדורו של ר' אלעזר ציצונות כיון ג"כ לאספמיה זו כיון שהזכיר גליא, אונס כיון שאור ספינות הצאות ור"א ונרא דח"י הוה ושם קאי יראה שז"ך להגיה הצאות ונגליא וואספמיא שלשון הצאות ונגליא לאספמיא חין לו ונבן צפי ר' אלעזר שאין לוור שצאות לאספמיא צקוריא דלמה נקט ונגליא דוקא ולמה לאספמיא דוקא ולא לעכו או ליפו חל"ל זו חף זו נקט שספרד רהוקה היא מלרעה.

ב.

סוריא.

עתה נבוא לדבר בענין סוריא מוצאיה וגבולותיה.
בספרי סוף פרשה עקב (ומפורש בירושלמי דחלה פ"ב ה"ב)
פליגי רבנן ור' יודה רבנן סברי שבכל מקום שייכשו ישראל אפי'
בחול שלהם הוא וחייב במצות כא"י מדכתיב כל מקום אשר
תדרוך כף רגלכם בו לכם יהיה ור"י סבר כלל ופרט הוא ואין
בכלל אלא מה שבפרט דהיינו מן המדבר והלבנון וגו'. ושאלו שם
בין לרבנן ובין לר"י וא"ת מ"מ כבש דוד ארם נהרים וארם צובה

בטירוף שנטרפו וזחו, בתצור נפל קיסרא וכו', וזכרונל נחקדש שנו
של הקצ"ה ונחמר זו הי' הוא האלהים וכו', וצונגילה כ"ט ע"א תכיל
ר"א הקפר אומר עתידין צתי כנסיות וצתי ודרשות שצצבל שיקצבו
צא"י שנחמר כי בתצור צהרים וגו' והלל דצרים קו"ח ונהה תצור
וכרונל וכו' אלל לפי שעה ללמוד תורה נקצעין צא"י וכו', ולפי שטחיות
הדצרים צי שטות הגדיות כאן שטה אחת שצחו אלל ההרים ונא"י
לנדצר סיני, ושטה הצ' שטיקרא חנים ונהרי ח"י אלל שזכו להיות
נקצעין צא"י, ולפ"ז ל"ל דהאי אספמיח ללו ונא"י הוא והוא ספרד
וכו"ש צצמדצר רצה שצח וסוף העולם, ורחימי לצעל ערוך השלם
וצהגהות הרד"ל על צ"ר שהגיה ונאפמיח שהוא צקוריא ואיני יודע
מה הועילו להם צהגהה זו סוף סוף הכרונל הי' צא"י ונהה לי חס
צח וקוריא או חס צח וספרד וכי זו קלה ונזו או זו קשה ונזו,
ובוכת הדורשים נ"ל שהי' כמו שהי' רמוזה צינקוט, ששירת דצורה
המתחלת אנכי להי' אנכי אשירה וגו' הי' צלחתך ונשעיר וגו' הוא על
ונאורע שהיה בתצור, ונאורע אליהו שהודו ישראל ואנרו הי' הוא האלהים
היתה צכרונל, והקמייכוס הדרשנים צדצור אנכי הי' אליהך שנחמר צסיני

ואין מצות נוהגות שם? — אמרו דוד עשה שלא כתורה התורה אמרה
משיכבשו לארץ תהיו רשאים לכבוש חו"ל והוא לא עשה כן אלא
חזר וכיבש ארם נהרים וארם צובה, ואת היבוסי שהיה סמוך לירושלם
לא הוריש א"ל הקב"ה סמוך לפלמורין שלך לא הורשת היאך
אתה חוזר ומכביש ארם נהרים וארם צובה, וזו שכיבש דוד היא
נקראת בדברי חו"ל סוריא, (עיין רש"י גיטין ח' ע"א ומ"ז ע"א) ולא
נמנעו חכמים לקרותה בשם ארץ ישראל ואמרו שכותבין עליו
אונן אפילו בשבת ע"י נכרי משום ישוב ארץ ישראל (גיטין ח'
ע"ב), ובעיקר הענין אין חייב במצות מדאורייתא או רק מדרבנן
פליגי בה תנאי בכמה מקומות אי כבוש יחיד (היינו כיבוש דוד)
שמיה כיבוש אי לא, וברייתא דגיטין (ח' ע"א) דס"ל חייבת ובשביעית
וכן המשנה דסוף חלה ס"ל כיבוש יחיד שמיה כיבוש והיא שיטת

כלומר וזה שנגלה ציני נגלה להם ג"כ ע"י דצורה צתצור וע"י חליהו
צכרוול, ויקדו דרוש זה על סיפור הגדה שהיתה צפי העם שתצור וכרוול
לא וועולם היה שם וקוונס חלל ציניס קדונויס אירע כך ע"י
רעש והתוועטות הארץ שכתגלגלו לשם, חונס יסוד הגדה זו כ"ל
שהוא לפי שנמלח אלון תצור קווד לצית אל שמואל ח' י' ג' והיתה
ההגדה שעיקרו של ההר צצית אל היה ונצקע לשנים ונש קלמו
כלפי לפון עד חלקו של כפתלי, וצענין שנחור צצכריה י"ד ונצקע
הר הזמים וגו' ונש חלי ההר לפונה וחליו נגצה וגו', ויקוד ההגדה
צענין הכרוול הוא לדעתי צהגדה אחרת והיא שהצכרתיה שעלה
חוקיינוס ויניי חכוש ועי"ז נתהווה היס הגדול והיתה ההגדה שהכרוול
היה עיקרו צקפרד גצול לחוקיינוס וכקצור השם להליף הארץ ונש
ע"י הרעש וצא עד ח"י וע"י שנעקר נתהווה היס הגדול, וצעלי
הגדה דרשו לפי שהיו עתידין לצא ללמוד תורה לפי שעה לכך זכו
וואז להיות קצצין צא"י, שכך דרך צעלי ההגדה לתלות זכות אף
צונה שיארע לעתיד, ועל כל פנים אקפוניא שנזכר באן הוא
קפרד.

ר"מ בע"ז כ"א, ור"י יוסי שם ורבי ורשב"ג בגיטין מ"ז ס"ל לא שמיה
כיבוש ואינו חייב במצות אלא מדרבנן.

ועכ"פ אין שם סוריא בדברי ה"ל גוסל על כל מה שקראו
הרומיים "זיריא" אלא הם קוראים סוריא לענין ההלכה מה שכבש
דוד, אמנם מה שלא כבש דוד אף אם החמירו במקומות הסמוכים
לא החמירו אלא מדרבנן וא"כ צריכין אנו לדעת מהו שכבש
דוד, והנה בספרי הזכירו ארם נהרים וארם צובה (ורש"י בגיטין
במקומות שהזכרתי דלא נקט אלא ארם צובה בדיוק אנקיש וכמו

ונעתה הא דפירש רש"י קני קנזי וקדונוני אסיא ואקשעניא
ודמשק הוא נחתו אקשעניא של קוריא (*).

(* ביצמות קט"ז ע"ב גרסינן ילחק ריש גלותא צר אחתיה דרי
ציבי (כך היה שמו ריש גלותא ולא שהיה ראש גולה, סה"ד צ"ס ה"ח"ט)
הוא קאזיל אקורטבא לאקשעניא ושכיב, שלחו ונתת ילחק ריש גלותא צר
אחתיה דרי"ב הוא קאזיל אקורטבא לאקשעניא ושכיב וני חיישינן לתרי ילחק
וכו', והאריכוו ז"ל בעל ערך מילין וערוך השלם להגיה אקשעניא שהוא מעבר
לפרת, אע"פ יראה דהאי שלחו ונתת הוא ככל ונתת שנתלמוד דהיינו ח"י
ואקשעניא היא אקשעניא שבקוריא, אולם קורטבא ג"כ נקרא ל"א נודע וחולי
על שם קטנותה וקראת קורטבא מלשון קורטב עיין ערוך ערך קרטב דוגמת
שם "לער" על שם מלער.

צ"ר צ"ס אשר הלך חשבים שבא אקשעניא ונתפרותיה וכו', והוא
שיבוש ושם צ"ל דרוש בצורהם עד שיהיה נחיר לי אקשעניא ונתפרותיה
וכו' וזהו ג"כ שיבוש ובשתיים ל"ל כוון שהוא צ"י ו"ד החזקתיך ונקלות הארץ
והקשעניא ונתפרותיה וכו', וכו"ה לכונן בערוך ערך אקשעניא, ונתפרותיה ונת
והקשעניא לנתת אקשעניא ונחירי כן מלה אקשעניא לנתת אקשעניא
ע"י ח"יה ונחיר.

בשמות רבה ע"ט כלום ונחירי אקשעניא דגים לעכו וכן
בשזוהר זרה ל"ט ע"א אכרזי ר' אבהו וכו' יראה שהוא יס אקשעניא של
קוריא.

שאפרש) והוא עפ"י סיפור המקראות. ואדבר תחלה בענין ארם נהרים איה הוא ואנה הוא, ואומר: ארם נהרים הוא ארם דמשק וארם בית רחוב והוא המחוז שבין נהר פרת לנהר אראנטיס שהוא חוץ דיחזקאל מ"ז (ולא כמו שחשבו האחרונים שהוא המישר הגדול בין פרת לחדקל וכאשר אבאר).

ה' פעמים נזכר במקרא ארם נהרים, בראשית כ"ד, דברים

כ"ג, שופטים ג', ודהי"א י"ט, ותהלים ס' וכזה האחרון אפתח.

א) בתהלים מזמור ס' למנצח וגו' בהצותו את ארם נהרים ואת ארם צובה וגו' והסיפור על אודות המלחמה הזו הוא בשמואל ב' ח' נאמר שם ויך דוד את הדרעור בן רחב מלך צובה בלכתו להשיב ידו בנהר פרת וגו' ותבא ארם דמשק לעזר להדרעור מלך צובה ויך דוד בארם כ"ב אלף איש וישם דוד נציבים בארם דמשק וגו', ואם כן ארם נהרים דתהלים הוא ארם דמשק דשמואל והוא בין פרת לאראנטיס.

ב) בדהי"א י"ט במלחמת דוד עם בני עמון מספר וישלח חונן ובני עמון אלף ככר כסף לשכור להם מן ארם נהרים ומן ארם מעכה והצובה רכב ופרשים. וזה הענין מסופר בשמואל ב' י' וישלחו בני עמון וישכרו את ארם בית רחוב ואת ארם צובא כ' אלף רגלי ואת מלך מעכה וגו', וא"כ ארם נהרים הוא ארם בית רחוב, ועל כרחק אתה אומר שכל זה אירע ממערב לפרת שהרי אחר כן כשהלכו נאמר שם וירא ארם כי נגף לפני ישראל ויאספו יחד וישלח הדרעור ויצא את ארם אשר מעבר הנהר וגו', וכן הוא אומר בדהי"א שם וירא ארם כי נגף לפני ישראל וישלחו מלאכים ויוציאו את ארם אשר מעבר הנהר וגו', ומכאן אתה למד שארם בעבר הנהר למזרח הוא שם שתנגד לארם נהרים ושכמסמן ארם שבמזרח פרת יאמר ארם אשר מעבר הנהר ושארם בעבר הנהר הזו יושבים ארמים והיו סרים למשמעת ארם שבין פרת לאראנטיס.

ג) בשופטים ג' מספר ויחר אף ה' בישראל וימכרם ביד כושן רשעתים מלך ארם נהרים וגו', ואם אתה אומר שהוא מעבר המערבי לפרת א"כ הוא מצד הצפוני לישראל והוא שכן להם,

אבל אם ארם נהרים בין פרת לחדקל הוא א"כ הרבה אומות היו ביניהם ומזכרין אנו לומר שכל אלו נכבשו תחת יד כושן רשעתים ומזה הענין לא הזכירו הכתובים כלל.

(ד) בדברים כ"ג כתיב ואשר שכר עליך את בלעם בן בעור מפתור ארם נהרים לקללך, ובפרשה בלק הוא אומר וישלח מלאכים אל בלעם בן בעור שתורה אשר על הנהר ארץ בני עמו, ואם ארם נהרים למזרח פרת הוא היה צריך לומר אשר בעבר הנהר, ועוד שבלעם אומר מן ארם ינחני בלק טלך מואב מהררי קדם וגו' וכל הארץ שבין פרת לחדקל היא ארץ מישור, אמנם אם ארם נהרים הוא בין פרת לאראנטים הנה היה בא מהררי חרמון ולבנון המסתעפים שם, שמא תאמר הא"ך הוא אומר מהררי קדם והלא הררי צפון הם? על זאת אשיב שאין קדם כאן על המקום אלא על הזמן שהם מני עד.

(ה) בכראשית כ"ד ויקח העבד וגו' ויקם וילך אל ארם נהרים אל עיר נחור, והוא אמנם התעה את המפורשים לומר שארם נהרים הוא בין פרת לחדקל שנאמר שם עיר נחור על כרחך מעבר לפרת היתה שהרי הכתוב מספר מבריחתו של יעקב מבית לבן ויברח וגו' ויקם ויעבר את הנהר וישם את פניו הר הגלעד וגו' וא"כ מעבר לנהר פרת היה, ולהשיב על זה אומר, הרי הכתוב אומר ויהי יצחק וגו' בקחתו את רבקה בת בתואל הארמי מפקן ארם אחות לבן הארמי וגו', למה לא אמר מארם נהרים כמו שנאמר באליעזר ואמר מפקן ארם שהוא שדה ארם כמו שפירשו המפורשים פדן שדה, והושע יוכיח שאמר ויברח יעקב שדה ארם (הושע י"ב), ועוד מה צורך הכתוב לומר בתואל הארמי לבן הארמי שאם בארם היו על כרחך ארמים היו, על כן אני אומר ודאי שעיר נחור מעבר לפרת היתה בארץ מישור כמו שהיא הארץ בין פרת לחדקל וע"כ נקראת פדן ארם או שדה ארם, שכבר בימים ההם התפשטו הארמים ממושבותם במערב לפרת והתיישבו גם למזרחו של פרת וכמו שאמר בשמואל ודה"י ויצא את ארם אשר מעבר הנהר וגו' שהזכרתי לעיל, ולפי שהיו סרים

למשטעת ממלכת מקום מולדתם היה שם מעבר וגשר על פני פרת לחברם ולאחדם, והודיע לך הכתוב שהלך אליעזר אל ארם נהרים כדי לבא אל עיר נחור, וכן אברהם כשבא מחרן בא תחלה לארם נהרים ומשם ירד מצפון לדרום עד שבא לשכם ולכך נאמר ויעבר אברם בארץ עד מקום שכם וגוי' שעבר על פני כל הארץ מצפון לדרום עד מקום שכם, ולפי שיושבי עבר הגהר לא היו כולם ארמים כ"א קצתם שהתפשטו לשם ממערב של פרת הוכרח הכתוב לומר בתואל הארמי ולכן הארמי לומר לך שנכללו בין תושבי ארץ ארם ולא בין תושבי אומה אחרת.

נמצאת למד שכל מה שכביש דוד הוא למערבו של פרת

והיא הנקראת סודיא בדברי הז"ל⁵², אולם גם

⁵² חולס רש"י קוצר שארס נהרים הוא ונעצר לפרת ולא חשב בכלל קוריא חלל וזה שכלל בחוץ הגבולין ע"כ פירש הוא ז"ל שקוריא הוא ארס לוצה ודימה שלל הזכירו בקפרי ארס נהרים חלל באשגרת לישנא, חלל ארס לוצה ידוע הוא צוערצ לפרת והיתה ככללה בכלל ארץ חוות (עיין צתצואות הארץ י"ח ע"ב) וכתב עס י"ט ע"א שציר חלל (אלעפפח) נקראת עד היום צלשון העס ארס לוצה וכו', וזהפך לרש"י הם דצרי הרנצ"ס שאף הוא היה קצור שארס נהרים ונעצר לפרת הוא וע"כ הרחיב את קוריא לנוצרו של פרת וכתב צהי תרונות פ"א ה"א הארלות שכבש דוד חוץ לארץ כנען כגון ארס נהרים וארס לוצה ואחלצ (אלעפפח) וכיוצא בהן אעפ"י שג"לך הוא וכו', ואח"כ חוזר ופורע עס ה"ט אי זו היא קוריא ונח"י ולנוטה כנגד ארס נהרים וארס לוצה כל יד פרת עד צבל כגון דושק ואחלצ וחרן ונגצז וכיוצא בהן עד שנעבר ללחר הרי הוא כקוריא (עיין צתצואות הארץ י"ט ע"ב צפ"י חלו הנוקונות) והנה הזכיר ג"כ חרן והרחיב את קוריא צנוצרו של פרת עד שנעבר והוא לפי שהיה קצור שארס נהרים הוא ונעצר לפרת, חונס חוות הדצר שאין קוריא חלל וזה שכבש דוד ונועולס לא כבש כלל ונעצר לפרת.

במערכו של פרת לא כבש את הכל מה שנסמן בגבולי פ' מסעי ופרשת ואם ירחיב ה' את גבולך וגו' ועדיין לא נתקיימה ועיכ לא הוסיפו מעולם על שישה ערי מקלט. שהרי תעי מלך חמת היה ולא נלחם אתו ולא כבשו כמו שהוזכר בשמואל ב' ח' וכן לא כבש ארצו של חירם מלך צור שאף היא ודאי נכללת בגבולי פ' פרשת מסעי.

והנה עיקר כיבוש עולי מצרים הוא מדן ועד באר שבע וכמ"ש בענין פלגש בגבעה ותקהל העדה כאיש אחד למדן ועד באר שבע וארץ הגלעד וגו' (שופטים כ'). והוא שהראה הקב"ה למשה כמ"ש ויראהו ה' את כל הארץ את הגלעד עד דן וגו' ואף בימי שלמה נאמר וישב יהודה וישראל לכמח איש תחת גפנו ותחת תאנתו מדן ועד באר שבע (מלכים א' ה'). אמנם באמת התפשטה ממשלתו יותר אחר כיבושו של דוד כמ"ש מלכים א' ה' ושלמה היה משל בכל הממלכות מן הנהר ארץ פלשתים ועד גבול מצרים מגישים מנחה ועבדים את שלמה כל ימי חייו וגו' פירש מן הנהר הוא נהר פרת ואמרו ארץ פלשתים ועד גבול מצרים הוא כמו ארץ פלשתים וארץ פלשתים בכלל וכמו שתרגם יונתן עד ארע פלשתאי ותפס הגבול באלכסון מצפון לדרום, ואמרו מגישים מנחה וגו' כלומר מהם היו שכרת עמם ברית והגישו לו מנחה ומהם היו שנכבשו והיו עובדים אותו, ואמר שם כי הוא רודה בכל עבר הנהר (דהיינו עבר המערבי) מתפסח ועד עזה בכל מלכי עבר הנהר וגו', והנה עזה ידענוה והיא נקודת מערבית דרומית ותפסח שהזכרה בניגוד אל עזה על כרחך היא מזרחית צפונית, ויראה שהיא עיר תאֶסֶאקום על נהר פרת סמוך לעיקומו כלפי מזרח, ואף שכיבושיו של דוד לצד הצפוני הם למעלה יותר מתפסח דהיינו במערבה של סוריא לא בא כאן אלא לתת גבול שבין הנהר ובין הים תפסח על הנהר ועזה על הים בענין שנאמר תשלח קציריה עד ים ואל נהר יונקותיה (תהלים פ') ולפי שהיו אלו ב' העיירות עיירות מפורסמות בימים ההם תפסח אותם לסמן הגבול, אמנם בענין חנוכת הבית הוא אומר ויעש

שלמה וגו' וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים
וגו' (מלכים א' ח') לפי שכבר התפשטו ישראל והתרחקו מעיקר
כיבושם עד שם וספר לך הכתוב שאף הרחוקים באו לחוג את
חנוכת המזבח.

והנה מה שלא כבש דוד אף שהיא בכלל גבולי פ' מסעי
כיון שלא נכבש לא כיבוש יחיד ולא כיבוש רבים אינו בכלל
שם סוריא, ולא קראוהו חז"ל כי אם אסיא סתם, והיה נחלק כל
המחוז הצפוני של א"י לשלושה שמות שהם אסיא ואספמיה ודמשק
או דמשק אסיא ואספמיה כפי סדר הנוסחאות. שהזכרתי, והנה
דמשק הוא הארץ היותר דרומית בסוריא, ואספמיה הוא גמשך
למערכה עד לחוף הים, ואסיא היא לצפון דמשק מקיף את
אספמיה ממזרחה ונמשך כלפי צפון אספמיה, ואולי על שם עיר
איסוס היו קוראין כל המחוז אסיא, (והם הם לשטת רשב"י קני
וקנזי וקדמוני), ועכ"פ עתידה אסיא זו שתפול לישראל שהיא
מנחלת עשר עממין שהבטיח הקב"ה לאבות.

SIR MOSES MONTEFIORE BART.

תמונת השר משה מונטיפיורי זצ"ל בהיותו בן מאה שנה.

משה וירושלם.

י כ ל כ

פרשת מסעות השר משה מונטיפֿיורי זלה"ה
לארה"ק, מפעלי חסד ומוסדי צדקה אשר
ידיו כוננו בה לטובת אחיו חובקי אדמתה.

מי מאחינו בכל קצות תבל ואיים רחוקים לא ידע את שם
האיש הדגול מרבבה סיר משה מונטיפֿיורי זצ"ל, וכל היודע שמו
יודע מה עזה היתה אהבתו לאחיו בני עמו, וכאהבתו לעם ישראל
כן היתה אהבתו לארץ ישראל. אש האהבה הזאת בערה בלבו מעודו
עד יומו האחרון, וכל גלי הזמן הסוער ושטף מימיהם הזדונים לא
יכלו לכבותה, ומעת עמדו רגליו לראשונה על אדמת ארץ אבותינו,
זה כשמונה וחמשים שנה, החלה אהבתו להציץ ציץ ולעשות
פרי, ועיניו ולבו היו תמיד אך להטיב מצב יושביה, ולמענם השליך
פעמים אחדות את נפשו מנגד לעבור ארחות ימים ולבוא אליה
לראות בעיניו פני אחינו היושבים בה, לישמוע באזניו את חפץ
ועצת ראשיהם ומנהליהם למען ידע במה יוכלו להושע תשועה
נצחת, ומוסדות צדקה וחסד רבים כונן לטובת ולאושר העם
בציון יושב. זאת יודע כל איש, אך בכ"ז אין איש מאחינו יודע
אל נכון למנות את עתות מסעותיו לארה"ק, סבת כל אחת מהנה
ותכליתה, מספר מפעלי חסד אשר ידיו יסרו בה, ענינם ומהותם,
סדריהם והנהגתם, איזה מהם עומדים וקיימים עד היום, ואיזה
מהם כבר כלו ואינם, ומה הנה הסיבות אשר חתרו תחתם להפילם
למשואות, ומשך זמן עמדתם; זאת לא רק אחינו יושבי חו"ל לא
ידעו אל נכון כי גם מכל בני הדור החי פה בארה"ק נעלמו

הרבה מהם, ולכן נחשוב למשפט כי לא למותר יהיה אם נתאמץ לתת לפני קוראינו הודעה נאמנה מכל שבע מסעות השר לארה"ק, את כל הכבוד אשר פזרו לו כל יושבי הארץ, כיהודים כאינם יהודים, את פרשת רובי צדקותיו אשר פזר ברוחו הנדיבה לכל יושביה בלי הבדל דת, ואת כל מפעלי חסד ומוסדי צדקה אשר פעל ויסד בעד אחיו בני עמו הכל באר היטב בקו האמת בלי כל משא פנים, כאשר חקרנו ודרשנו כן מפי זקני עירנו אשר בעיניהם ראו עוד מפעלותיו, וכן מפי סופרים וספרים. והיה להמאמר הזה פי שנים בתועלתו; א) כל מוסדות ומפעלות השר, גם אלה אשר כבר נהיו לברות למלתעות הזמן יוחקו לזכרון בספר. ב) נדיבי עמינו בארצות פזוריהם אשר יאבו ללכת בעקבותיו להושיע לבני ציון יראו את אשר לפניהם וידעו להזהר מהמוקשים והמכשולים הפרושים לרגלם, ואז יוכלו עמוד לישועת בני ציון ולתפארת לדור אחרון.

נסיעת השר הראשונה בשנת תקפ"ז (1827).

עוד לפני ששים שנה במרם עלה על לב עשירי ורוזני עמינו לראות בעיניהם את ארץ נחלת אבותינו, בעת אשר מסילות הברזל עוד לא פרצו בארץ, ובעגלת צב גאלץ הנוסע לעבור מעירו עד בואו לחוף היס, וגם האניות לא היו עוד מוכנות וערוכות כבימנו אלה, ובמקום עונג ושעשועים אשר ינחל הנוסע כעת במסעו סבבוהו אז תלאות ופגעים על כל מדרך, כף רגל. בעת אשר בארה"ק לא היתה דרך סלולה ובטוחה והנוסע גאלץ לרכוב על דבשת פרדים וסוסים, בעת הזאת עלה על לב השר ורעייתו ודידת זלחה ללכת לראות בעיניהם את ארץ נחלת אבותינו, לרצות אבניה, לחונן את עפרה, ולבכות על שממותה.

בירח מאי לשנת תקפ"ז (1827) עזב השר ורעייתו את לאנדאן עיר מגורם, וילכו למסעיהם לבוא לארץ הצבי, ואחרי

שבעם תלאת הדרך ארבעה ירחים עמדו רגליהם, ביום 17 לילה אקמאכער, בשערי ירושלים.

לאדי יהודית כתבה בספר⁽¹⁾ את מקרי יום ביומו, וממנו נראה לדעת כי מראה העיר הקדושה העירה בקרבם רגשות נעלות ורעיונות נשגבים מאד, ואיש האהבה האצורה בקרבם התלקחה ותהי ללהב איש אכלה, אישר לא נדעך ולא עומם עד עת בה נדעך נר נשמתם לשוב למקורו, ומהעת הזאת החלו לדאוג לשלום ציון ויושביה וישלחו כפעם בפעם נדבת לבכם המוב לתמיכת ענייה, עד כי שם מונטיפיורי נמנה בין השרידים התומכים ביושבי ארה"ק, ויברכוהו בכל ישת קדש אחר קריאת התורה בברכת מי שברך⁽²⁾.

הב' בשנת תקצ"ט (1839).

שתים עשרה שנה אך עברו מהעת אשר השר ראה את ארץ אבותינו, והנה איש אהבתו החלה להציקו לישום לדרך פעמיו להתבונן שנית על מצב אחיו בארץ הקדושה. הנסיעה הזאת נכבדה ונעלה היא מאד בערכה מכל מסעות הישר, כן מפאת עצמותה וכן מפאת תוצאותיה. מפאת עצמותה : כי בעת הזאת עשתה המגפה שמות בארץ סוריא ופלשת, והנוסעים נעכבו בכל עיר ועיר בבתי הבקורת, ובוה הראה לדעת את עוז אהבתו לאה"ק עד כי גם היו יעלה על מזבחה, ומפאת תוצאותיה : כי בעוד אשר בנסיעתו הראשונה שם הישר את לבו רק על מצב

(1) את הספר הזה הוציאה לאור בדפוס אך לא הפיצתהו על ידי בני מסחר ספרים רק הלקתהו לאחוזיה ומודיעה למנחה. ומאד יכבד להשיגו כעת ולכן לא נוסל לדעת ברור את מספר ימי התגוררם בארה"ק וכך הצדקות אשר חלקו ליושבי העיר. אפס קצתו נדפס בהוארביך של ה' ווערטהימער (נויען 1843) והמו"ל הרבה להפליא במאד את הנשות נפשה ורעיונותיה על אדות ארה"ק.

(2) מכתבו הרב ד"ר לעוו משנת תקצ"ח הנדפסו במ"ע אללנ. צד"י לשנת 1847. בהעתיקה עברית בספר היבר ח"א.

הארץ בעצמה, שרידי חרבותיה וכל המקומות העתיקים אשר זכרונות קדושים ונשגבים שלובים בהם, שם השר בפעם הזאת את מעינו גם ליושבי הארץ להרימם משפל מצבם, כי במשך השנים עשרה שנה גדל ורחב ישוב ארץ ישראל בכלל, וישוב עיה"ק ירושלים בפרט על ידי הרעיש בצפת (תקצ"ו). בפעם הזאת ביקר השר את כל ערי אה"ק ויתיעין את ראשי ורבני העדות לדעת כמה יוכל להטיב מצבן, ומה שמח ורחב לבבו לשמוע מפייהם כי הדבר הראשי אשר יוכל להקימם ממצבם הדל הוא עבודת אדמה, ויבקשם כי יתנו לו בכתב שמות האחויות אשר בסביבות עריהם העומדים להמכר, מדת שטחם, איכותם, ומחירם³ למען יוכל להציע הדבר לפני ועד חברת שלוחי הקהלות בלאנדאן, אשר כבר עמד בראשו, ולפני שאר חובבי ציון אשר בארצו, ומהעת הזאת החל לפעול מפעלותיו לטובת יושבי אה"ק ביתר שאת בכמות ובאיכות, וליסד בירושלים מוסדות צדקה ומפעלי חסד אשר יהיו למקור ברכה ומעין ישע ליושביה.

ביום ה' נאוועמבער שנת 1838 עזב השר בלוית רעיתו את עיר מגורו ללכת לאה"ק, ויעברו בעגלת צב כל ארץ צרפת ואיטאליא עד בואם לעיר Civita vecchia, משם נסעו באניה צרפתית למאלטא, בה התמחהו כעשרים יום לחכות על אנית מלחמה אנגלית אשר תובילם לאחד מחופי ארץ הקדושה.

במשך ימי מגורם במאלטא האזינו אונם שמועות מעציבות כן על דבר המגפה השולמת בירושלים והמלחמה העומדת לפרוץ בין שולטן תוגרמה ופחת מצרים, וכן ממצב אחיהם יושבי ירושלים הסובלים חרפת רעב תלאות ורדיפות מרבה להכיל⁴, לשמע

³ הדבה מהמכתבים האלה נדפסו בסוף ספר "יהודית" הרגום ספר היומי מנסיעתם

זאת ע"י אחד מאוהבי שפת עבר (לנדאן בלי שנת הדפוס).

⁴ השמועות האלו עצבו ומררו את לב השר מאד ובגללן השיב אחר בקשת

א הו ב ה ש ר ר א ב ע ר ט והנבחר L אשר בקשהו לבוא אל המשתה אשר הכיל

בערו (יהודית צד 142).

השמועות המאדיבות האלה חלה השר את פני רעיתו כי הוא בעצמו יסע לאה"ק לחלץ את אחיו מעניים והיא תשאר במאלטא עד שובו. אך היא באהבתה העזה לעמה וארצה, השיבה לו כדברי רות לחמותה לאמר: אל תפגע בי לעזובך לשוב מאחריך, כי אל אשר תלך אלך ובאשר תלין אלין.

ביום ו' 3 מאי עלו על האניה Megara ללכת לאה"ק, חפץ השר היה לרדת בחוף יפו ולבוא מיד לירושלם, אך חוקי הבקורת לא נתנו להאניות עמוד בהחוף הזה ויאלצו לעבור את חוף יפו וללכת לבארות (בעירוטה).

ביום 11 מאי באו בארותה, שם הבהילום בכל יום עוד יותר שמועות מדאיבות ומעציבות מפחד המלחמה והשודדים, בכל זאת אמצו רוחם וישימו מבטחם בה', ואחרי אשר התמהמהו בה שלשת ימים עזבוה ללכת צפתה.

מושל בארות נתן בידם מכתבים לפקידי הערים הסרים למשמעתו כי ישמרו אותם מכל משמר, אך שאלתם כי יתן על דם גם מחיל הצבא אשר ת"י לא מלא. שלשה ימים התענו בדרך הכבוד הזה אשר פחד מות רחפה על כל מדרך כף רגלם, ובאחד הלילות נאלצו ללון על הארץ תחת כיפת השמים מבלי אוהל ומחסה כי היו עיפים ויגיעים ולא יכלו ללכת לכפר קאסמיא אשר שם עברו לפניהם החמרים עם הכבודה אשר להם. וביום ו' 17 מאי באו בשלום לעה"ק צפת.

יושבי עה"ק צפת אשר כבר ידעו את צדקת השר וטוב לבבו בשמעם כי הוא הולך ונסוע עליהם התעתדו להראות לו רגשי לבכם ואהבתם אליו. הספרדים והאשכנזים שלחו שנים מנכבדיהם עד וואדי-ג'יש לקדם פניו במכתב ברכה ושלום, וכמעט כל יושבי העיר יצאו לקראתם דרך מהלך שתי שעות ויפוזו ויריעו וימחאו כף, וכה הלכו הלוך ונסוע עד בואם לפני שערי העיר. ואלה אשר לא יכלו לעזוב את העיר עלו על הגנות לראות את פני האיש הדגול מרבבה אשר כל מקרה וכל פגע לא עצרוהו מלבוא אליהם לחושיעם

מהמקרים הרעים, המה : רעש הארץ, ומלחמת הדרוזים אשר פגעה בהם לרעה.

עשרה ימים התמהמו בהעיר הזאת וככל משך הזמן הזה לא חדלו מלחקור ולדרוש במה יוכלו להושיע ליושביה, ויתנו לכל איש ואשה שקל שפאניא אחד (ערך 5 פראנק), ולילדים, פחותים מי"ג שנה, חצי שקל, ולהרבנים החכמים וראשי העדה העניקו מכספם ביד נדיבה. וכן תמכו בידי יושבי הכפר פקיעין אשר באו ללמוד תורה בצפת. ובמסרם עזבו את העיר צוה השר על אחד מסופרי סת"ם לכתוב בעדו ספר תורה. (5)

ביום 27 מאי באו לטבריא וגם שם נחלו בכוד גדול, לא רק מכל מקהלות אחינו, כי אם גם ממושל העיר ופקידיה במדה נפרזה. כששה ימים התגוררו בה ויתבוננו על כל עתיקותיה, ויבקרו גם את כל קברי חכמינו וגדולנו אשר בסביבותיה, וכמעשיהם בצפת כן עשו גם פה, כן בדבר התמיכה וכן בדבר ההתחקות להטבת מצבם. וגם לעניי הערבים נתנו נדבות ביד נדיבה. שמועת המגפה ומחיתת הדרוזים הפושטים על הדרך גדלה פה על אחת שבע, וישלחו מכתב לציר אנגלי היושב בירושלם כי יודיעם מצב הדבר כמו, והוא השיב למו לאמר : "אמת נכון הדבר לא הפריזה השמועה על המדה אך אחיהם הם במצור וכמצוק ובכליון עינים יחכו כי יבואו להושיעם בצר להם", ויגמרו אומר ללכת ירושלימה ויהי מה.

ביום 2 יוני עזבו את טבריא, וביום 4 יוני לנו בסביבות עיר שכם ויהלקו גם שם לעניי אחינו כמכסת הכסף אשר חלקו בצפת וטבריא. וביום 7 יוני עמדו רגליהם לפני שערי ירושלם, ומפחד המגפה תקעו אהליהם בראש הר הזיתים אשר על פני ירושלם מקדם אשר משם יראה הרואה את העיר כולה. הכבוד והיקר אשר נחלו מאת יושבי צפת וטבריא, פקידיהם ומושליהם, נחלו גם פה, ביחוד הרבה להראות למו אותות אהבה וכבוד מושל

העיר אשר אליו הביא השר מכתב מליצה מיוחד מאת מחמד עלי פהת מצרים. כשמונת ימים התמהמהו פה, ויבקרו את כל המקומות הקדושים וכל הקברים אשר מסביב העיר. וביום הרביעי 12 יוני באו לעיר פנימה ויבקרו את כותל המערבי ואת בתי הכנסיות לעדת האשכנזים והספרדים, ויחלקו נדבות לאשר אין נכון לו ביד נדיבה, ולהת"ח נתנו מנה אחת אפים. אך הרבה יתר שמחו אסירי התקוה האלו, על דברי הנוחם אשר הזילו על לבותם מעל הכסף אשר חלקו למו, המה באו כשמן בעצמותיהם ויפיתו בקרבם רוח תקוה כי בשוב השר לעיר מגורו לא ישקוט ולא ינוח עד אשר יעלה בידו לראותם מתפרנסים מיגיע כפיהם. ⁽⁶⁾ ולאות על רגשי כבוד ותודה אשר לבכם ירחש לו נתנו חכמי וראשי עדת הספרדים והאשכנזים בידו מכתב תודה וברכה על כל תגמולוהי עליהם. ⁽⁷⁾

בימין צדקו תמך השר גם בידי עניי המחמדים והנוצרים ולרגלי פזרון צדקותיו כלה לו עוד בראשית ימי בואו הנה, כל הכסף אשר הביא עמו, ומאשר כי בעת הזאת לא היה פה בתי מסחר שטרות, (וגם ציר בריטניא לא יכל למלאות את שאלתו בזה) נאלץ לשלוח שליח מיוחד לבארות להביא משם מכסת הכסף הדרוש לו.

ביום הששי בבוקר נסעו חברונה ובשתי שעות באו אל קבורת רחל אמנו, ויהי בראותם כי שני הזמן החלו להראות אותותם בהבית הבנוי על הקבר ויפקוד על עושי דברו לתקנו עכ הוצאותיו ⁽⁸⁾. ובבואם לכפר ברק (כשלשה שעות מחברון) מצאו כי

(6) שם צד 187.

(7) המכתב הזה נכתב ביום ד' תמוז תקצ"ט ועל החתום כל הו"ד שתי המקהלות

ונדפס בסוף ספר "יהודית".

(8) יהודית צד 188. רבים מוקני ירושלים יספרו כי השר בנה את הבית הזה.

וכן כתוב בתולדות השר אשר בראש ספר "משה וירושלם" לאמר: "כי בנה בית על קבר רעייתו יהודית בתבנית הבנין אשר בנה על קבורת רחל אמנו". אולם הדבר הזה ללא אמת

הרכה מראשי וחכמי העדה מחכים על בואם לקדם פניהם,
ובתשואות המון חוגג הלכו לפניהם עד בואם העירה.

מושל העיר הזאת גם הוא הראה לו אותות כבוד ויקר,
וגם גאות לחפצו ללכת בלוי'ת אנשי חיל לפניו ולהביאו להבית
אשר על מערת המכפלה, ובהגיעם אצל המערה קם שאון ההמון
נגדם בתגרת אחד מנזירי הישמעאלים ויחלו לחרף את היהודים
הנאספים שם ולידות אבן בם, אז ראה השר כי אין טוב לו רק
לבלום את תשוקתו ולסגת אהור מחפצו, וישב הביתה.

ראשי חברות "ביקור חולים" והכנסת כלה" כבדוהו להיות
חבר ונשיא מפני הכבוד בחברתם.

כארבעה ימים התמהמהו בחברון ויחלקו כסף לענייה ואחרי
כן עברו דרך מחוז פלשת ליפו אשר בה התמהמהו אך יום אחד
ומשם שבו דרך יבשה לבארות לחכות על בוא האניה ההולכת
לאלכסאנדריה ומשם לאירופא.

גם בעזבו את ארה"ק לא חדל מלדאוג עבור שלום ואושר
אחיו היושבים בה ובהיותו בבארות שלח עוד הפעם כסף לתמיכת
עניי ירושלם, ובעברו דרך אלכסאנדריה התיצב לפני מחמד עלי
פחת מצרים ויחל פניו "כי יראה להוציא לפעולת אדם דבר
עבודת אדמה על ידי יהודים בארץ ישראל וסוריא", ובפני רצון
ענהו "כי שאלתו מצא חן בעיניי, וכי יתן צו לכתוב הדברים
בספר וינתן דת גלוי על הדבר הטוב הזה", ובראותו כי בקשתו
הפיקה רצון הרחיב עוז בנפשו לחלות את פני הפחה בישם כל
יושבי טבריא: "כי יותן להם הרשיום לבנות ולתקן את החומה
אשר מסביב עירם, אשר נפרצו בה פרצים והובקעה על ידי הרעש" (9)

הוא - כי הבית אשר על הקבר נבנה עוד לפני מאתיים וחמשים שנה מאת מחמוד פאשא.
ונזכר במכתב מסע של הקראי שמואל ב"ר דוד משנת הת"א-ה"ב (ננוי ישראל בסי' 17)
פ"ב חוברת א' - וגם הרה"ח ד"ר אליעזר הלוי אשר תר את אה"ק בשנת תקצ"ה וזכיר
במכתבו את הבית הבנוי על קבר אמנו רחל כתבניתו וציוניו הנזכרים.

וגם לזה נשא הפחה את פניה, ויבטיחהו למלאות שאלתו.
 כאשר אמרנו נכבדה ונעלה הנסיעה הזאת בעינינו גם מצד
 תוצאותיה, כי בראות השר כי ישוב ירושלם הולך הלוך וגדול,
 הבין לדעת כי בתמיכת כסף לחלק לעניים כפעם בפעם לא
 יושעו בני ציון ואף אם כל עשירי ורוזני עמינו יאהבו את ארצינו
 הקדושה כמנהגו, גם אז אך לחם צר ומים לחץ יוכלו לרות את
 אחיהם היושבים לפני ה' בקדש, ולכן גמר אומר ליסד מפעלי
 הסד בירושלם אשר צדקתם תעמוד לדור דורים ומטובם יהנו
 יושביה בעת אשר אזלת ידם להושיע את עצמם, כמו: חולים,
 יולדות, וכדומה, וגם בתי מלאכה ומקום לעבודת אדמה אשר
 במו רויחו היושבים חית ידם מעמל כפם בכבוד, ומה גם אחרי
 אשר ראו עיניו ואזניו שמעו כי כל העם מקצה חפצים
 בעבודת אדמה ומלאכה. אולם דעת לנכון נקל כי להוציא ענין
 גדול ונכבד כזה למענהו לא יוכל איש אחד אף אם עשרו יעלה
 עשר פעמים מעושר השר, ויקוה כי בהציעו את כל מערכי
 לבבו לפני אוהבי ארה"ק בארצו ימהרו לתת ידיהם אליו ויחד
 עמו ישאו במשא עבודת הקודש הזאת, אך לדאבון לבבנו לא
 גלוח איש מעשירי בריטאניה להשר כדבר הזה, וישאר בודד
 במועדו, ובעדנו חושב מחשבות הנה והנה למונת אחיו היושבים
 בארה"ק ותקם שואה על אחיו היושבים בדמשק, וקול צעקת אחיו
 הנדכאים בארץ רוסיא, רומעניען, מאראקקע, הגיע לאזניו
 ובכל פעם מהר לנסוע אליהם לראות אולי יוכל להושיע להם,
 אך בכ"ז לא שכח גם רגע את ארה"ק, ובמשך חמש ושלשים
 שנה יסד בארה"ק ש ש ה ע ש ר מוסדי צדקה, אשר באמת
 היה בכחם להפיח רוח חיים חדשים בלב יושבי הארץ הזאת, אך
 לדאבון לבב כל אוהב עמו וארצו לא נשארו לנו לברכה כעת
 רק ארבעה, וגם הם אך באושים יביאו ליושבי ארץ הקדושה
 תחת הענבים אשר קוו לקטוף מהם, ולכן בטרם נבוא לבאר את
 פרשת כל מפעלי הסד האלו בפרט, ואת הסיבות הפרטיות אשר
 חתרו מתחת כל אחד מהם לרוצצם ולהערותם עד היסוד, עלינו

להקדים דברים אחדים על אודות תכונת השר בנוגע לאהבתו את הצדקה והחסד, כי ממדת טובו וחסדו תוצאות למל הסיבות אשר הסבו הריסותם.

לב השר היה מלא אהבה וחמלה לכל איש עני ונדחה ועוד הרבה יתר לאחיו היושבים לפני ה' בארה"ק, ובמשכו חסד להם לא כתור איש חונן וטרחם המושך חסד לבני עמו נגלה עליהם, כי אם כתור אברהם הדואג לכלכלת בניו גם אחרי אשר גדלו והיו לאנשים, בתור אב רך הלבב אשר גם כראותו כי בניו לא יצלחו לכלכל את עניניהם ולא ידאגו לתקן ולהטיב אחריתם לא ימנע מתמוך בידם כל עוד רוחו בו.

השר במדת טובו הנפרזה נתן אומן בהפקידים אשר הפקיד על מוסדותיו, מבלי הביא בחשבון את עניניהם, הנהגתם וסדריהם, אם כי ידע נאמנה כי רובם אך תורתם אומנתם, ונאלצים המה למסור את ההנהגה המעשית בידי אחרים, והאחרונים כהראשונים לא ידעו את הנחונן לדעת לכלכלת מוסדות כאלו והנהגתם.

השר כראותו כי איזה ממפעליו לא יעשו פרי, לא שם אל לבו לחקור ולדרוש אחרי הסבות אשר הסבו ברעתם ולשרשן לחזקם ולסעדם. מחדש למען יוכלו עמוד, רק חשב מחשבות ליסד מוסדות צדקה חדשים, בתקוותו כי יאריפו ימים יותר מההולכים לפניהם, ולכן לא טוב היה גורלם מהראשונים וימיהם לא ארכו. ומש לשל הסיבות הראשיות האלו תוצאות לכל יתר הסיבות השונות והנפרדות אשר חתרו תחת כל אחת ואחת ממוסדות השר כאשר נבארן במקומם.

אולם בכל זאת לא יוכל איש לשום אשם בנפש השר בדבר הזה אחרי כי בכל כחו ומאדו חפץ כי מוסדותיו יקומו לדור אחרון ועל ידם יורמו בני ציון משפל מצבם, ואם טוב לבבו ומדת חסדו עזרו לסבב חורבנם אין מי ירשיענו, ועלינו להוקיר את כל מפעלותיו כאלו עמדו עמנו עד היום, ולהעלותם לזכרון בספר אחד לאחד על פי סדר זמן התיסדותן, ואת הנכון לעשות

לשובת זקיום ארבע המוסדות אשר נשארנו לנו לפלימה.

✽

רופא ובית מרקחת.

כאשר נודע להשר כי חברת המיסיאן הכרישית תקעה יתדה גם בעיה"ק ירושלם, ורשת פרשה לרגלי קלי הדעת מאחינו, ביסדה בעדם בית חולים הערוך על מחרת ההכשר ככל כתי החולים ליהודים, נגע הדבר עד לבנו⁽¹⁰⁾, וימהר לדרוש אחרי רופא אשר יאבה ללכת ירושלימה. ובשנת תר"ג (1843) שלח את הרופא המובהק ה' פֶּר עֵנָר ל כלות בית מרקחת כלול בהדרו ויפקוד עליו כי ישב בבית המרקחת ג' פעמים בשבוע לתת סמי מרפא לכל החולים אשר יבואו לדרוש בעצתו חנם, וכן יבקר את כל החולים העניים בכתיהם בעד שכר מצער.

מפעל חסד הזה התקים כחמש עשר שנים, אך אחרי ראות השר כי שרי בית ראטהשילד יסדו בית חולים מפואר ושעריו פתוחים לכל איש נגוע וידוע חולי והביה"ח הולך הלוך ונדול, ועוז בידו לגרע את זרוע המיסיאן חדל מתמוך עוד בידי הרופא, אך כלי בית המרקחת עומדים עד היום בבית המרקחת אשר "בהביקור חולים" לעדת אישכנזים פרושים.

נסיעתו השלישית בשנת תר"ט (1849).

ביום ז' מנחם אב שנת תר"ט בא השר עוד הפעם לראות את שלום אחיו חוכקי אדמת ארה"ק, כל יושבי ירושלם הראו לו גם הפעם אותות אהבה וכבוד, ואחינו היהודים יצאו לקראתו

(10) לפנינו היה מכתב כתוב על קלף לראשי ורבני עיה"ק מיום ג' ראש חדש אדר תר"ג אשר מסר השר בידי הרופא בעת הפרדו ממנו ללכת לאה"ק. אשר ממנו נראה לדעת כי השמועה הזאת דכאה לארץ חיתו ורחץ לא נחה ולא שקטה עדי עליה בידו למצוא רופא אשר יאות ללכת ירושלימה.

הרחק מחוץ לעיר, ובקול המון חוגג ובכבוד נעלה הובא העירה, ובכואו אל תוך העיר פנימה לא הלך לבית המלון אשר הוכן בעדו לנוח מעמל הדרך, כי אם הלך ראשונה לביהכ"נ להודות לה' על חסדו ולברך "ברכת הגומל", וכן עשה בכל פעם כואו ירושלימה.

גם בפעם הזאת חלק הישר כסף לכל אחד מאחינו כמכסת הכסף אשר חלק בפעם החולפות, ובחלקו את הכסף הודיע למו כי התמיכה הזאת רק תמיכה לשעה היא, וכי עוד יוסיף ליסד בעיר אלהים מוסדי צדקה אשר תהינה למו למקור ישע ובשוכו לביתו החל להוציא לפעולה את מחשבותיו הטובות.

ב.

תמיכת יולדות.

בשנת תרי"ב (בערך) יסד קופת תמיכה ליולדות עניות — על פי תקנות נאותות ודרושות להחפץ — לתמכן בכגרים הדרושות לה ולחילד, ובכלכלת ביתה משך ששה שבועות⁽¹¹⁾.

ג.

בית הלואה.

בעת הזאת כונן הישר גם בית הלואה להלות כסף לכל איש על בטוחות, לשלם מעט מעט, ובלי נשך⁽¹²⁾.

ד.

חברת מחזיקי ידי עושי מלאכת התפירה והכביסה. כשנתים אחרי כן (בסוף שנת תרי"ד) הואיל להיות בעזר

(11) שיר גיא חזיון להר"י ספיר.

(12) שם.

העושים במלאכה אשר בכל ערי אה"ק, וישלח שמלות ומצעות בלתי תפורות לתפרם ולכבסם פה למען המציא עבודה ומלאכה לנשי חיל אלמנות ויתומות אשר יאבו להתפרנס מיגיע כפיהן¹⁹). שלש המוסדות האחרונות נכבדות מאד היו, ובכחן היה להביא רב טוב למצב אחינו פה. אך לדאבון לבב כל איש בעודן באיבן בא קיצן מבלי כל סיבה פרטית לזה, ואך הסיבות הראשיות אשר הזכרנו היו בעוכרן.

ה

בית דפוס.

למען הרחיב עוד יותר את המלאכה פה שלח השר מלאנדאן מכונת יד עם אותיות לעזר לה"ר ישראל ב"ק ז"ל המדפיס הראשון באה"ק, אשר עד העת הזאת נאלץ לעבוד עבודתו במכש עץ, למען יוכל להוציא לאור את מלאכתו בשלימות, ולתת עבודה בדפוסו לאיזה משפחות מאחינו. בית דפוס זה עמד על תילו כל ימי חייו הר"י ב"ק, וגם כשנתים אחרי כן עד שנת תרל"ז (בערך).

ו.

בית חרושת לאריגה.

המפעל הזה הוא היותר גדול ונכבד בין כל מפעלות הישר ז"ל, בידו היה להעלות את בני ציון ממצולת שפלותם ודלותם ולהעלותם מעלה עד כי גם המה מעמל כפיהם ישבעו לחם ולא יאמר עוד עליהם חרפה בין אחיהם וכלימה בין מגדיהם, כי לוא התקים בית חרושת המעשה הזה אז מהרו שאר גדיבי ורוזני עמנו אשר הטבת מצב יושבי ירושלם יקר בעיניהם, ליסד בתי חרושת

¹⁹ שם. וכפי מכתב השר מיום כ"ח תמוז שנת תר"ד הנמצא ת"י.

המעשה למלאכות שונות, ובאמת נמצא פה מקום רחב ידים להתגדר
 בו, כאשר בארנו במאמרינו "הצעות נאמנות להמכתב מצב אה"ק
 ויושביה" (ירושלים ש"א), ולכן החוכה עלינו לבאר את דברי ימיו
 המעטים ולחקור אחרי הסיבות אשר הפילוהו למשואות לפרמיהן,
 בשנת תרי"ד (1854) עלה על לב השר לכוונן בירושלם
 בית חרושת לאריגת צמר גפן, וישלח ירושלימה עשרה מנור
 אורגים ויתר הכלים והמכשירים הדרושים להבית, וגם צמר גפן
 בכמות רב, ויפקוד על פקידי וראשי עירנו כי יפתחו פעה"ק בית
 חרושת המעשה וכל הכסף הדרוש יתן הוא מאוצרו, ולמען תצא
 המלאכה בשלימות האפשרי שלח השר מבריטאניא אומן במלאכת
 האריגה להורות להעובדים את המלאכה לפרמיה. ולא עברו
 ימים מעטים ובית המלאכה קם על תילו וכחמש עשר משפחות
 מאחינו מצאו בה חית ידם בעבודתם. אך אחרי עבור כשנה תמימה
 נסגר הבית על מסגרו, כי העובדים לא יכלו -- או לא אבו --
 לשבת יחד את מורם האומן האנגלי (על דברתם לא אבה האומן
 ללמדם המלאכה אל גכון אשר באמת כבד להאמין הדבר), ואחרי
 עבור שנה ויותר¹⁴ שלח השר אומן אחר במקומו איש יהודי יליד
 האמבורג ור"ש עלבא שמו, אשר עפ"י מליצת רבני וראשי עדתו
 כי הגהו יהודי נאמן בכל לבבו ונפשו, קבלהו השר לעמוד על
 משמרת בית המלאכה בירושלם, ובו היו אמנם העובדים שבעים
 רצון, אך בית המלאכה לא שכע ממנו רצון מאומה כי
 מלבד אשר לא הבין עד מה במלאכת אריגת צמר גפן לגולמי
 בגדים, כי רק גודל גדילים (פאזאמענטירער) היה בעירו, עוד חסר
 אונים ורפה כח היה, ותלמידיו המהו לחסצם ועל ידי זה היה מצב
 הבית הולך הלוך ורע, בכ"ז החזיק השר עוד בידי הבית כשנה
 וחצי, אך נסיכה חדשה קם אז ולרגלה נסגרה על מסגרו מבלי

¹⁴ (14) הי' ד"ר ל. פראנקל אשר היה בירושלם בשנת תרמ"ז לא יזכור בספרו

"ירושלימה" אף שמין דבר מכית מלאכת האריגה וזוה נראה כי הוא ככל יושבי ירושלם
 חשבו אז כי כבר בא קיצו.

הפתח עוד, והכלים יתגלגלו עד היום באחד מנתי האוצר אשר בבתי משכנות שאננים.

הסיבות היסודיות למפלתו גם הן מהמקור הראשי להריסות רוב מוסדות הצדקה של השר תוצאן. כל העופדים בהבית ידעו היטב את תכונת נפש השר, עיניהם ראו ואזניהם הקשיבו את נועם צלצלי שקלי הזהב אשר השר שלח כפעם בפעם, או חלק בעצמו בעת בואו לכל העם בציון יושב, וגם זאת ידעו כי אף אם תעדיף הוצאת הבית על הכנסתו לא ירגו השר על זה ומכספו ישחד למלאות החסרון, ולכן לא עבדו עבודתן בזרזות יתרה ובחריצת כפים כנחוץ בכל בית מלאכה, ומה גם בבית הנוסד מחדש על ידי אנשים אשר לא חונכו בהעבודה הזאת, וע"ז עלה מחיר בד וכדומה אשר יצא מתחת ידם כמעט פי שלש ממחיר מלאכת ענגלאנד וצרפת פה, נוסף לזה היה דבר הריב אשר רבו את האומן האנגלי עוד בראשית ימי הוסד הבית, ודבר פזה בכחו להפיל למשוואות גם בית מלאכה העומד נמן זה שנים לפירות, וכאשר בא השר בשנת תרמ"ו ליסד מפעלי הסד חדשים מעזבון ה' יהודה טורא, באו העושים במלאכה לפניו בקובלנא על האומן אשר שלח, אך תחת אשר היה לו להשקיט את המית רוחם הסוער ולהבינם בינה כי טוב יהיה להם ולבית המלאכה אם לא יקשו ערפם ויכנעו תחת ידי המורה, עוד זמן לא כביר עד אשר אחד מהם אשר לו יתרון הכשר ילמוד את מלאכת האריגה על בוריה, נתן צדק לדבריהם וימלא שאלתם להסיר את האומן מפקודתו ויעניק לו את שכרו בעד שלש השנים אשר עשה עמו חוזה, וגם כאשר נפתח הבית עוד הפעם אחרי שנה זה' עלבא כהן בכהונת ראש האומנים התנהג הבית גם כן באותו המצב שהתנהג בראשונה בדבר זרזות העושים במלאכה וחריצותם, ומי יודע עד כמה ארכו לה חיים של צער כאלו כי השר מלא באמת מאוצרו את מותר ההוצאה על ההכנסה, לולא קם סיבה אחרת לשטן לו אשר היא הצידתהו לבאר שחת, הנסיבה הזאת לא במערכת ומלכלת בית המלאכה פנימה וחוצה יסודה, ואף לא היתה

לא לידה להביא כל נזק למצב הבית וגם נקל היה בידו להסירה, אך הוא לא כן עשה לא את הסיבה הסיר כי אם סגר את בית המלאכה לבלי יהי מקום להסיבה לחול, למרות חפץ דורשי שלום ירושלם פנימה וחוצה אשר חזו בו עתידות טובות לעיר קדשנו, וכאל מלקוש חכו על פרי תוצאות בית חרושת המעשה הזה.

הנסיעה הרביעית בשנת תרמ"ו (1855).

אהבת השר לאה"ק ומפעלות החסד אשר יסד בה יצאו כבר לשם בכל הארץ. בימים ההם עזב את ארץ החיים איש מתושבי נוי-ארלאנס באמריקא וי הודה טורא שמו, והאיש נודע בעשרו, באהבתו לעשות טוב וחסד, ויפקוד לפני מותו לתת מהונו ששים אלף דאללאר להמכת מצב אחנו יושבי ירושלם, ולאפטרופסי' על כסף העזבון הפקיד את השר מונטי פֵיורי ואת ה' גרשון קורסעט, ורשות בידם לעשות כהכסף את כל אשר ימצאו לטוב לכונן וליסד בירושלם. השר בחפצו כי בכסף העזבון יעשה באמת מפעל טוב באה"ק, גמר אומר לנסוע עוד הפעם לאה"ק ולהתכונן במועצות ודעת על המוסדה היותר נחוצה ומעילה ובחברתו נלווה גם האפטרופוס השני ה' קורסעט, ה' סעבאג, וה' גדליה. ובירח מנחם אב שנה זאת באו לארץ הקדושה. כל יושבי עה"ק ונכבדיה הלכו לקראתם עד גבעת בנימין (אבוגאז) רחוק ג' שעות מירושלם לקבל פניהם, ויחכו כל היום על בואם, ולעת ערב הביאום בכבוד ובהמון חוגג העירה. ואחרי התכוננות גמרו אומר לכונן מעזבון ה' מורא בית חולים לעניי אחינו, ולתכלית זאת קנה כר נרחב מחוץ לעיר אשר בו נמועים עצי פרי רבים (רחוק כעשרה רגעים משער יפו לפני הדרך ההולך חברונה).

החלקה תכיל בקרבה 38,250 מעטער, או 66,225 אמות מרובעות, ומחירה שקל השר אלף לירא שמערלינג¹⁵ ועליה נמו

15 ירושלימה לה' ד"ר פראנקל .

השר ובני לויתו את אהליהם משך הימים אשר התגוררו בירושלם.
וביום ב' אלול תרט"ו ירה את אבן היסוד למבנה שני בתים
במזרחית דרומית של החלקה אשר משם תחל הבניה.

חג הנחת אבן היסוד חגגו כל תושבי העיר בכבוד והדר,
כל בני העיר מקצה נקבצו ובאו על החלקה לשמוח בשמחת החג,
מנגני הצבא השמיעו את הוד מנגינותם. ה' ד"ר לעו"י אשר הוא
היה המוציא והמביא בכל מפעלות השר, דרש דרוש נחמד לכבוד
היום, ואחרי כן שרו במקהלות שירי המעלות והללריה, והנאספים
ששו ושמחו כביום מועד. השר הניח באבן היסוד העתק שמו
המקנה, וה' קורסעמ הניח בו את טבעת יהודה טורא. ועוד בטרם
נסע השר מירושלם פקד לבנות גדר אבנים גבוה מסביב כל החלקה
ושני בתים (במקום הנחת אבן היסוד) להיות למעון בעדו בכל עת
בואו לירושלם. ועל עושי דברו במלאכת הבנין פקד כי יקחו
לעבודתם רק יהודים, וכארבעים איש מאחינו הרויחו בה חית ידם.
מלבד בית החולים אשר עלה בדעת השר לכונן מעוזו ה'
טורא לא שכח מלעשות גם מהונו להטבת מצב יושבי ירושלם,
וישם על לבו בפעם הזאת לדאוג גם להטבת מצב חנוך
הבנים, ולנסות דבר עבודת אדמה. שני הענינים האלו
הם באמת הצירים אשר הצלחת כל עיר ומדינה תסוב עליהם,
וגם למצב עה"ק ירושלם יכלו להביא ישע רב, אך לדאבון לבב
כל איש לא עשו פרי ישוה למו כאשר נבאר.

בדבר החינוך ראה השר כי לנערים כבר עומדים הכן בתי
תלמוד תורה, ולימודי ראשי הידיעות היסודיות ושפת המדינה בכללן
חשב גם השר בעת הזאת למותר, כאשר כן לחשו באזניו חכמי
וראשי העדה, ולכן החליט ליסד :

ז.

בית ספר לנערוֹת.

באחד מחלקי העיר היותר גבוהים בחר השר בית גדול ורחב

ידים וישכרהו לבית ספר לנערות בשכר 1120 פראנק לשנה. כל כלי הבית פנימה נעשו ונערכו על צד היותר טוב ויפה, ובחדש אלול שנת תרט"ו נתחנך הבית בפאר והדר. ויהי מספר התלמידות אשד כתבו ידן להקשיב לקח בביה"ס ארבע ושמונים, ועליהן חמש מורות מנשי ירושלם אשר תלמדנה אותן אך קרוא וכתוב עברית ומלאכת נשים. אולם בעיני רבים מהמון העם מבני אשכנזים היה גם ביה"ס הזה כנגע, באמרם: כי ממנו תפתח הרעה לפתוח בתי סופר אשר בהם ילמדו התלמידים מלבד תורה"ק גם לימודי חול, ועוד בו ביום גמרו הקנאים שבהם אומר לתת את ברכת החרם על ראש השר, אך כטרם בצעו את מזמת לבכם נודע הדבר להרב ר"י בארדאקי, ראש העדה הזאת, וימהר לשלוח אחריהם וירגיע את רוחם באמרו: כי יודע הוא נאמנה כי לב השר שלם עם ה' ותורתו וחלילה למו מעשות כדבר הרע הזה אשר יתן את שם ירושלם לשמצה. כאשר נודע הדבר להשר לא קצף ולא רעם פנים, וישמח מאד לשמוע עוז יראת שדי הנמועה בלבותם, ולמחרת בעלותו לתורה צוה לברכם בברכת "מי שברך", ולמען השקיש את המית רוחם הסוער פקד השר על ה' ד"ר לעזי להראות למו את הכתוב על שער פנקס בית הספר לאמר: "בית הספר ללמוד "את בנות אהב" היושבים באה"ק להתפלל מתוך הספר ולדעת "את אלקי אבותינו בלב ונפש", ואז נחה שככה חמתם⁽¹⁶⁾.

ימי בית הספר הזה ספורים היו, וגם במשך קיומו לא ראו התלמידות סימן ברכה בלימודן,⁽¹⁷⁾ ואחרי עבור שנה וחצי בא קיצו לרגלי הסיבות הראשיות הנזכרות.

(16) אל.ל. צד"י לשנת 1855.

(17) ה' ד"ר פראנקל אשר ביקר את ירושלם כתשעה חדשים אחרי הוסד המוסדה הזאת (אייר תרט"ו) יכתוב על אדות בית הספר לנערות לאמר: "בחדר אחד מצאתי ילדים "אחד ועשרים למספרן. אחדים מהם תפרו ורובם סגורי עפעפים בתרדמה. אולי לעשות "כמעשה המלמדת השוכנת בחדר השני מלוא קומתה על הרצפה והיא ישנה בין ששה "עלמות מסביב לה. . . ."

ח.

הפרדס ביפו.

בסביבות עיר יפו קנה השר פרדס גדול במחיר 300 ל"ש. בו נמצאו מלבד חלקה גדולה למזרע תבואות שדה וירק גינה, 1407 עצי פרי, והם : תפוחי זהב 721, לימונעס מתוקים 129, לימונעס חמוצים 60, אתרוגים 24, רמונים 279, תפוחים 42, שזיפים 29, שקדים 41, תמרים 11, אפריקאוזן 6, תותים 9, אגסים 13, תאנים 6, תאני באנאס 2, עצי סרק 12, עצי גפנים 22.¹⁸

במחשבת הישר בקנית הפרדס היתה רצופה טובה כפולה :
"א" כי יעסקו בעבודתו אלה מאחינו החפצים להוציא לחמם מן "הארץ. (ב) שכר הפרדס יהיה לטובת הת"ח ההוגים בתורה "בירושלם".¹⁹ ולוא לא פנתה ההצלחה עורף אליו גם בדבר הזה כי אז בלי ספק לא נח ולא שקט עד אשר עלה בידו לקנות עוד גנות ופרדסים בסביבות העיר הזאת, ועל ידו התעוררו עוד רבים מחובבי ציון לעשות כמעשהו, ורעיון עבודת אה"ק כבר יצא אז לפעולה. אך לדאבון לבבינו טוב לבב השר, אשר היא אחת "מהסיבות הראשיות", היתה גם בעוכרי המפעל היקר הזה, כי בכוא אחד מיושבי יפו ומליצת אחד החכמים בידו לבקש ממנו למסור בידו את הפרדס לא חקר ודרש עליו אם באמת ימצאו בו כל הכשרונות בחומרי ומוסרי הדרושות ונחוצות למקבל הפרדס, רק מסרהו מיד אליו, והמקבל אמנם ידע נאמנה כי עצי הפרדס לא יביאו לו כל פרי יען ידיו לא חונכו לעבודה הזאת מעודו ואינו יודע אף פרק אחד מהלכות נטיעות עצים ושמירתם, אך זאת ידע

"בחר אחד מצאתי כשבע מאות אנדרות חומר מצמר עץ למען יתפרוס הילדים לתתם אחרי כן לעניים" (ירושלמה צד 223).

18) משה ירושלם לה' אמשיעוויין צד 31.

19) שם.

והבין כי תמורתם יביאו לו גלוסקאות וכלי מילת כי בהודיעו לה אב הרחמן אשר הוצאת הפרדס עלתה על הכנסתו אז ימלא השר את החסר לכלכלת ביתו מאוצרו, ולכן הלך הפרדס הלך ודל, עצים חדשים לא נוסעו בו, והישנים מהם יבשו, מהם נגדעו עד כי יחסר כעת יותר מהחלק הרביעי⁽²⁰⁾ וגם הבית, הבור, והגדר אשר מסביבו נתרועעו ואין מחזק בדקיהם, וגם כאשר נודע להשר מפי נוסעים וספרים כי מצב הפרדס ברע מאד: הגן הרב ושמש ולא ימצא בו אילנות אף החצי מהמספר אשר היה בו בעת קנייתו, והבית והבאר גם הם חריבים, וכל זאת מהעדר כשרון מחזיקו ועצלותו, לא הוציאו השר מהפרדס, ועוד שלח לו סך ארבעים לירא שמערלינג תמיכה לשנה.

בהיות השר פה בשנת תרל"ה נסע בעצמו לראות את הפרדס וישבע רצון ממנו, "כי מצא בו קימים לא פחות מן 900 "עצים, הבית והבור אשר בו והחומה אשר מסביבו דורשים רק "תיקון", והבטיח למחזיקו למלאות את כל ההצעות אשר הציע לפניו בדבר הפרדס מיד בשובו לביתו, אך עד היום עוד לא נעשה בו דבר, ומחשבת השר עלתה בתהו.

תקות הפרדס עוד לא תם כלה, ועוד לפני שלש שנים נמצא איש מאחינו (לפי הודעת ה' בריל בספרו "יסוד המעלה") ביפו, בעל גנות ופרדסים אשר אבה לתת להשר ז"ל בעד החזקת הפרדס 200 פראנק לשנה (ואם השר יאבה להקדיש את הכנסת הפרדס על הת"ת ביפו יתן שכרו כפלים), ואחרי כלות עשר שנים יתן להשר — אם יאבה להניח את הפרדס בידו — סך שני אלפים פראנק לשנה, מוכן כי השר בטוב לבבו לא הוציא את הפרדס מידי מחזיקו ולא שעה לבקשת האיש הנז', והפרדס נשאר במצבו השומם, עתה חוב קדוש מוטל על ממלאו צואת השר ז"ל ויורשיו כי יתעוררו להרמת קרן הפרדס, ולדעתנו הדרך היותר קל ונכון להשבת מצבו הוא: כי ימסרוהו לידי ראשי חברת "חובבי ציון"

(20) משה וירושלים צד 82.

אשר ברוסיא, והמה יבחרו איש ראוי ומוכשר לעבודתו, אשר יתנוהו על ידו, ומאוצרם יוציאו עוד את הכסף הנחוץ לתיקונו ואז יוכל הפרדס בימים מעטים לשגשג ולעשות פרי הילולים לכבוד ולתפארת להשר, ולשמחת לב כל מוקירו ומכבדי שמו.

ז.

תמיכה לעוסקים בעבודת אדמה.

בעת הזאת (תרמ"ו) באו אליו שלוחים מאחינו יושבי צפת אשר אמרו עם הספר "כי אם יעלה בידם לתת להפלחים שכניהם תבואה ושורים לחרישה אז ישיגו תמורתם חלק גדול מיכול השדות אשר יהיה די למכולת ביתם וגם לזרע השנה הבאה". השר שמח מאד על בקשתם זאת וימלא שאלתם כמסת ידו הנדיבה למען ירגילו את עצמם מעט מעט בעבודת אדמה.

בטרם הפרדו מאת ראשי עדת ירושלם מסר על ידם לחלק לעניי העיר — מלבד הכסף אשר חלק בעצמו לדופקי דלתותיו — סך שבע מאות ל"שי, ולראשי ורבני עה"ק חברון סך שלש מאות ל"שי לחלקם לכל עניי המקהלות, ולהת"ח יתנו מנה אחת אפים.

ח.

רחים של רוח.

בשוב השר לביתו עלה על לבבו לכונן בהחלקה אשר קנה מעוזבון ה' טורא רחים של רוח, וישלח ירושלימה איש אנגלי היודע במיב המלאכה ועל ידו מסר כל הכלים הדרושים, ואחרי עבור זמן מצער נבנה הרחים בהחלקה הנז' סמוך לשני הבתים אשר כבר נבנו, ואת הרחים והבתים מסר השר לאיש אחד מעדת האשכנזים והאומן האנגלי היה המנצח על המלאכה.

דעת השר בבנין הרחים היתה: "א) להקל על אלה אשר י"שבו בהבתים לבלי יאלצו לשלוח חמיהם העירה למחון. ב) להויל

"מחיר המחינה להעניים, וכן התנה עם האיש אשר הפקיד בידו
"הרחים כי יזיל לעניים אשר יביאו לו חטים למחון בסך ב' פרוטות
"מכל האטל מהסך אשר ישלמו בעיר, ואם יבוא עני ועשיר יחד
"למחון יתן הקדימה לעני"⁽²¹⁾. והרעיון הזה אמנם טוב ומועיל היה
בעתו, כי בעת הזאת לא הרהיב כל איש עוז בנפשו להתישב
מחוץ לעיר ומה גם ללכת יחידי לעת נטות צללי ערב, ובוה יקל
להם ישיבתן שם. אך גם המפעל הזה לא האריך ימים הרבה כי
אחרי עבוד שנים אחדות נתקלקלו איזה כלים מכלי הרחים, ומחזיקו
לא אבה להוציא כסף על תיקון דבר שאינו שלו לצמיתות, ומה
גם אחרי כי בנתים נוספו גם איזה בתי רחיים ערוכים לפי הסדרים
החדשים וגם בתי רחים של קיטור אשר בידם לעשות מלאכתם
בתמידות בעוד אשר בית הרחיים הזה תלוי ברוח ולא יוכל להתחרות
עמם. והשר גם הוא לא אבה להוציא ההוצאה הנחוצה, כי גם
הוא הראה לדעת כי רחים של רוח לא יוכל לעמוד בכל מקום⁽²²⁾
רק אצל חוף הים במקום שהרוח מצוי תמיד, ונוסף לזה לא
שבע רצון ממחזיק הרחים כי יושבי הכתים התאוננו באזניו כי
לא ימלא אחרי חפץ ומטרת השר, ולכן לא ישמע עוד קול רחים
בבתי משכנות שאננים והבית סגור על מסגרו.

נסיעתו החמישית בשנת תרי"ז (1857).

בשנת תרי"ז עלה השר עוד הפעם ירושלימה להחל בבנין
בית החולים, מכסף עזבון ה' טורא אשר ירה אבן פנתו לפני
שנתים, הפעם הזאת ששו יושבי ירושלם את השר משנה ששון
כי בעברו דרך בירת ארצינו נתנו ראשי הממשלה על ידו את
מאמר המלך (פירמאן) המרשה לבנות בית הכנסת לעדת אישכנזים

(21) שם.

(22) לבניסת היונים היה ג"כ מחוץ לעיר רחים של רוח זה זמן כביר וכעת
מכרהו וזכינו למר רחים העובדים במח סוסים וגם בני "עדת ההיכל" הרסו את הרחים של
רוח אשר עשו ועל חורבנה הקיטור רחים של קיטור.

כחורבת ר"י חסיד למסרו לידי ראשי העדה הזאת, ותרב שמחת בני העדה הזאת אשר בכליון עינים חבו ליום בו יוכלו להחל לבנות את בית מקדש מעט הזה.

כאשר התמהמה השר בעיר ראה ויתבונן כי בית החולים אשר לשרי בית ראטהשילד יוכל לכלכל את כל החולים מבני עמנו (לפי מצב יושבי העיר אז) ולכן שב אחר מדעתו לבנות מעזבון ה' שורא בית חולים, ויגמר אומר לבנות במקומו בתי מעון לעניים, ומיד כאשר שב השר לביתו שלח אדרכל ירושלימה לבנות עשרים בתים, ובשנת תר"כ כלתה מלאכת בנינם ונקראו בשם :

לא.

בתי משכנות שאננים.

הבתים בנוים בשורה אחת איש אחי אחיו בסדר ומשטר ישר, ובמעם בניני אירופא, עד כי יענגו את עיני הרואה. ככל בית שני חדרים גדול וקמץ, בית תכשיל ובית האוצר, ושני בתי כנסיות (אחד לאשכנזים ואחד לספרדים), ומקוה מים ותנור לאפיה.

הוצאות בנין הבתים עלה לסך 6000 לירע שטערלינג²³. בהסך הזה יכול היה השר לבנות למצער מאה בתים בהחלקה הזאת, לוא מסר את דבר הבניה בידי אחד מתושבי הארץ. אך כאשר אמרנו שלח השר אדרכל מלאנדן ושם התוה את תו הבנין מבלי אשר ידע את תכונת שטח החלקה לדעת באיזה מקום יוכשר יותר לחצוב באר ובאיזה מקום יבנה הבתים, והאדרכל היה איש עומד על דעתו אשר לא יסור מהחלטתו הראשונה גם אם יראה בעיניו כי שנה במשפטו, ועל פי תו הבניה אשר הביא עמו חצב את הבאר בגובה החלקה בסלע החר בעוד אשר יכול היה

(23) הלבנון שנת תרכ"ז ע" 9.

לחצבהו, בשליש המורה וההוצאה, בהעומק הסמוך. את האבנים אשר הסיע מאדמה נתן לחלקים קמנים במרם שם אותם בשורת הבנין וכן כל עניני הבנין עשה הכל על פי דעתו מכלי שאול ושמוע לעצת האדרכלים בני הארץ, ולכן עלה הוצאות בנינם פי חמש.

כאשר הגיע הבנין עד מרום קיצו לא אבו הרבה מיושבי העיר להאחו כמו מפרדם פן יכולע למו מגנבים ושודדי ליל, כי הבתים האלו היו הראשונים אשר נבנו מחוץ לעיר, וגם ביום פחדו הרבה מיושבי העיר ללכת הרחק מקיר העיר וחוצה, ורק כשמונים משפחות (ספרדים ואשכנזים) נמצאו אשר הרחיבו עוז בנפשם להאחו במו ועשרים מהם (עשרה אשכנזים ועשרה ספרדים) אשר זכו עפ"י הגורל נאחזו עוד בהשנה הזאת בהבתים, על פי האופנים והתקנות אשר ממלאי מקום השר מסרו לידי כל אחד מהם.

דעת השר בראשונה היתה כי כל עניי ירושלם יהנו מפרי מפעל החסד הזה והיושבים ידורו זמן קצוב חליפות, וכן כתב מפורש בספר התקנות⁽²⁴⁾ אשר נמסר לידי כל אחד מיושבי הבתים

⁽²⁴⁾ העתק תקנות בתי משכנות שאננים אות באות :

- (א) לא יפתה השוער את דלתו הבית לאנשים כי אם ברשות הנכאים או בכתב רשום אשר יתנו בידי השוער .
- (ב) לעת ערב כבא השמש יסגר השוער את דלתות שערי משכנות שאננים ולא תפתחה עד הבוקר בצאת השמש כי לא לעת ההכרח .
- (ג) כל האורחים הבאים לראות את משכנות שאננים יכתבו את שמם בספר .
- (ד) לא ילין איש זר בתוך הבתים האלו וגם הקרובים ליושבי משכנות שאננים לא ילינו כי אם לעת ההכרח .
- (ה) כל איש ואיש מיושבי משכנות שאננים יצוה על עושי רצונו לטהר את ביתו בכל יום ויום מכל אשפה ומכל דבר אשר איננו טהור . גם להוות מים טהורים על פני רצפת חדרו ביתו לכל הפחות פעם אחת ביום .
- (ו) כל איש ואיש מיושבי משכנות שאננים יצוה על אנשי ביתו לבלתי השליך כל אשפה לפני הבית חוצה ויטהרו את כל המקומות סביב למשכנותם וישליכו האשפה למקום המוכן לו ויבסו אותו תכף ומיד .

(תקנה י"ג), אולם טוב לבב השר לא נתנהו להוציא את העניים אשר נאחזו בהבתים בראשונה ולהושיב אחרים במקומם. ביחוד מצא חן בעיניו אומץ לבם ועוז רוחם לצאת לשכון מחוץ לעיר, והמה יושבים בהבתים עד היום הזה ויורי שום גם לבניהם אחרים, והשר עוד תמך בידם בתמיכת כסף כפעם בפעם בתור עזר לצורך טהרת ונקיון הבתים. ⁽²⁵⁾

(ז) כל הבורות והבריכות שיש בהן מים סגורות תהינה לא תפתחה כ"א בעת אשר יבואו אנשי הבית לשאוב מים והמפתחות תהינה תחת ידי הנכאים ולא יבא איש זר מחוץ לבית לשאוב מים מתוך הבורות והבריכות.

(ח) בכל יום ויום אחר לימוד פרק משניות יאמר אחד קדיש דרבנן עבור נשמת הנביר המנוח ר' יהודה טורא ע"ה ולעת תקופת יום מיתתו ללמוד משניות לזכות נשמתו ולהזכיר אותו בתפלת "אדון העולמים" ויאמרו קדיש.

(ט) צריך לטהר פעמים בכל יום את בית הנכנסת ובית המדרש ויורקו מים על פני הרצפה לכל הפחות פעם אחת ביום בשרם יתאספו שם הבאים להתפלל.

(י) כל הנדבות אשר יתנדבו יושבי השאננים או האורחים הבאים לראות הבתים שמורות תהינה תחת ידי הנבאים לצרכי בית הנכנסת וביהמ"ד ולכל צרכי תיקון הבתים.

(יא) ארון אחד עם חור צד ישימו מימין לפתח בהכניס לתת שמה את כל כסף הצדקות אשר יעלה על לב איש להביא למשכנות שאננים והיה בראותם כי רב הכסף ויציאום הנבאים לצרכי הנו'.

(יב) בית המבילה ומקוה המים צריך להיות נקי מכל לכלוך ולא יראה שם שום דבר לכלוך וטיט.

(יג) אין ליושבי משכנות שאננים שום מענת חוקה על בתי המשכנות הנו' אעפ"י שישבו שם שלש שנים מיום ליום כי לא יש חוקה על המשכנות הנו'.

השמרו לכם לבלתי הפר ברית אחים לבל יצאו ריב ומדון ביניכם. דרשו שלום אחיכם בכל מדרך כף רגליכם ובכל מעשי ידיכם וישבתם לבטח במשכנותיכם.

(25) סך התמיכה וסדר חלוקתה לא היה שווה בכל ימי חיי השר. בראשונה אחר האחוז בהבתים שלח שלש ל"ש לכל משפחה פעמים בשנה. והכסף הגיע במכתב מיוחד לידי כה"א. ובאחרונה החל לשלוח את תמיכתו אך פעם אחת בשנה. והכסף בא לידי

יב.

עזר בכסף וסמי מרפא בעת החלי-רע.

בקיץ שנת תרכ"ה כאשר הרבתה מחלת החלי-רע לבלע ולהשחית בלי חמלה באה"ק, נגלה השר כמלאך מושיע וימהר לשלוח ירושלימה עוד הפעם סמי מרפא רבים למען יהיה למצער ביד בני ציון כלי נשק ללחום מלחמת תנופה את המחלה האיומה, ובעזרתו נצולו רבים מרדת שחת⁽²⁶⁾.

בית המרקחת הזה התקים כל הזמן אשר החלי-רע שרר בארץ וגם כשנתים אחרי כן, וסמי מרפא הנשארים נחלק החצי לעדת הספרדים לצורך חוליהם והחצי לבתי הביקור חולים לעדת אשכנזים.

מלבד הסמי מרפא שלח עוד השר בעת הזאת סך מאה לירא שמערלינג להוציא על נקיון בתים, חצירות, וחוצות העיר למען תאלץ המחלה למהר לעזוב את העיר, וסך שלש מאות לירא שמערלינג לתמוך בידי העניים והחלכאים אשר מלבד מחלת החלי-רע בא גם הרעב לענותם ולדכאם עד דכא⁽²⁷⁾.

נסיעתו הששית בשנת תרכ"ו (1866).

בשנת תרכ"ו עלה השר בפעם הששית לראות את שלום אחיו יושבי עיה"ק, אחרי אשר הרבתה מחלת החלי-רע לעשות כהם שמות, וביום אחד עשר לחדש ניסן שנה זאת עמדו רגליו בשערי ירושלים, ויקובל בכבוד געלה ברוב פאר והדר מאת כל יושבי העיר כבכל פעם בואו. ביום ט"ב ניסן שלח השר לקרוא לביתו כל רבני וראשי מקהלות הספרדים והאשכנזים, ושאל את פיהם

הרבנים הראשים למקהלות הספרדים והאשכנזים והמה חלקו את הכסף ליושבי הבתים

בערך עשרים פראנק לכל נפש .

(26) המניד שנה זאת .

(27) המניד שנה הג' .

כי יגידו לו חות דעתם במה יוכל להטיב מצב עיר קדשנו. ראש
 עדת הספרדים הרב חזן זצ"ל אשר הוא נשאל לראשונה להגיד
 את חות דעתו, ענה ואמר: "בעיני היה טוב שיקנה השר שדות
 "ואחזות ויושב בהם עניים אשר בעבודתם יוציאו לחמם מן הארץ".
 "הרה"ג כמהר"מ אוירבאך וכמהרש"ס אשר אליהם פנה השר אחרי
 "כן לשמוע דעתם, לא אבו לנלות דעתם מאומה, באמרם: כי עשו
 "למו לחוק לבלי התערב בעניני הכלל, והשר כרוחב בינתו יעשה²⁸).
 כאשר שמע השר את דעת ראשי רבני המקהלות,
 פנה בשאלתו אל ראשי ומנהלי העדות, והנה דעת ראשי
 הספרדים וראשי האשכנזים היתה דעת אחת: כי השר יקנה או
 יבנה בתים רבים למושב עניים²⁹). השר אחרי אשר הביע למו
 תודתו על אשר כבדוהו לבוא לביתו ולהשמיעו את דעתם כתב את
 כל דבריהם והצעותיהם בספר להציעם לפני אוהביו חובבי אה"ק
 בבריטניא.

יג.

ארבעה בתים חדשים בבתי משכנות שאננים.

בקשת ראשי עדת אשכנזים והספרדים לבנות בתים למעון
 העניים הפיקה רצון במאד מאת פני השר, ולכן עוד במרם שב
 לביתו ולארצו ובמרם יכול להציע את ההצעה הזאת לפני חובבי
 אה"ק אשר בבריטניא, גמר אומר לבנות עוד ארבעה בתים בחלקת
 ה' שורא ז"ל, וביום כ"ה ניסן הונחה אבן הפנה לארבעה בתים

²⁸ הלבנון לשנת תרכ"ז גליון ו'—ז. הר"מ אויערבאך זצ"ל הציע אחרי כן לפני

השר כי יבקש את פני פחת עירונו לתת לו הרשיום לבנות תקרה על פני החצר אשר אצל
 כותל המערבי למען תהי למחסה להבאים להתפלל בקיץ מתום השמש ובחורף
 מפני הנשמים. וישב לו השר כי כבר נסה לחלות את פני הפחה על הדבר הזה ובקשתו
 שבה ריקם.

²⁹ הלבנון שם.

בכבוד והדר נעלה כסדר חגיגת אבן היסוד להבתים הראשונים. רבני העיר ונכבדיה, כיהודים כאינם יהודים, לקחו חבל בהשמחה הזאת, ותגדל עוד שמחת עניי העיר, כי בו ביום שלח השר לראשי עדת אשכנזים והספרדים סך 4000 פראנק לחלק לעניים. אולם בישוב השר לביתו לא מיהר להחל במלאכת בנין הבתים ורק אחרי עבור שלש שנים (תרכ"ט) פקד השר על פקידו בירושלם ה' יצחק פ"ח ז"ל להחל בבנינם, והפעם השכיל השר לעשות לבלי שלוח אדרכל ואומן מלאנדאן לבנין הבתים, רק מסרם לאחד הבונים פה ועי"ז עלה מחיר כל בית פחות הרבה ממחיר כל בית מהבתים הראשונים. אחרי עבור שנה ויותר עמדו הבתים כלולים בהדרם על תילם. ובכ"ז מסיבה לא ידענו שחרה, עמדו הבתים עזובים מאין אדם משך חמש שנים. פעמים רבות כתבו לו יושבי ירושלם מכתבי בקשה כי חפצים המה להאחוז בהבתים, כי בעת הזאת כבר סר הפחד מלגור מחוץ לחומת העיר, בכל זאת לא השיב השר דבר בנידון זה, וגם שאלת הרבנים הגדולים למקהלות אשכנזים וספרדים הי"ו מדוע יעמדו הבתים ריקם? לא שנתה דעת השר בזה, ויהיו סגורים על מסגר עד אשר בא השר בעצמו בפעם השביעית ירושלימה בשנת תרל"ה, אז השיב במו ארבעה משפחות מאחינו (ג' ספרדים ואשכנזי אחד) והמה יושבים בהם עד היום.

כבר מלתנו אמורה למעלה כי מסביב הבתים ימצא עוד בהחלקה אשר השר קנה מכסף עזבון ה' טורא כר נרחב המכיל 26,250 מעמער או 45,545 אמות הבנין, והכר הזה עומד חרב ושטם זה יותר מחמשה ועשרים שנה-עד כי עלה כולו קמשונים. והנה לשמחת לבבנו כמעט בא בקיץ החולף קץ לשממותו, כי יורשי השר ז"ל וממלאי דבר ציואתו באו בעצה אחת לתת את החלקה הזאת, בשכירות קלת הערך אשר תאצר להחזקת בדקי הבתים הבנוים בו, למנהל ביה"ס לחברת כ"ח פה, אשר חדריו צרים מהכיל את תלמידי שתי המחלוקות (התלמוד והמלאכה) יחד, ומחזיקי ביה"ס ותומכיו אבו להלות אלפים לירא שטערלינג למען יוכל לכונן בהחלקה בית גדול ומפואר כנאות

לבית ספר בירושלם, ואליו ינתן גם הרחים של רוח אשר שאיה יוכת שערי זה כמה כאשר הזכרנו, ופריו יהיה קדש להחזקת בית הספר. והי כאשר הגיעה השמועה הזאת ירושלימה התעוררו איזה מיושביה היותר עניים בלי שאלת פי ראשי העיר ורבניה ויאמרו להחזיק בהחלקה הזאת, ויצאו הם ונשיהם וישבו שם ימים מספר, אך לאחרונה נלאו לשבת שם מחום השמש הבוהר, והממשלה לא הרשתה למו לבנות בתים במקום הזה, אז גמרו אומר לעזוב את החלקה, רק יתאחדו כולם לאגודה אחת, וישלחו מכתבים ליורשי השר וממלאי דבר צואתו כי החלקה הזאת תנתן למו לאחזה והמה ישתדלו למצוא כסף לבנות למו בתי מעון; בקשתם לא נמלאה אך עיז נתעכבה ההחלטה הראשונה מלצאת אל הפועל.

והנה אין את נפשנו לחות דעה בדבר הזה יען כי יש לצרר ולמצוא זכות לכל אחד משניהם, והדבר תלוי אך בשקול הדעת, ומלבד זאת קוה נקוה כי יורשי השר וממלאי דבר צואתו אשר לא נעלם מהם תועלת מהירת הסכמתם לא יחמיצו את הדבר ויטהרו להחליט דעתם, עוד במרס צאת ספרנו מביה"ד ואז הלא תהי עצתנו אך למותר.

יד.

עזר להבאת מי מעין ברק העירה.

במספר נכבדי העיר, מאינם יהודים, אשר ביקרו את השר בביתו, נמנה גם כבוד פחת עירנו, והי כאשר סיפר הפחה להשר מהתיקון החדש אשר בית מועצות העיר החליט לעשות, והוא: להביא את מי "מעין ברק" העירה למען לא יצמאו יושביה למים אחרי כלות מי הגשמים מהבורות, שמח השר עד מאד על הדבר הזה וישקול על ידו 300 לירא שמערלינג⁸¹) לעזר הוצאות התיקון

הזה בתנאי כי יובאו המים גם לרחוב היהודים. אולם לדאבון לבבנו לא נהנו יושבי העיר זמן רב משוב המפעל הזה, כי הפלחים יושבי כפר סילוואן המביאים תמיד מי נחל השילוח ובור איוב העירה למכור, סתמו את התעלות, ואת הצינורות שברו, עד כי נפסק ונחרב המפעל הטוב הזה באביב ימיו.

כבכל פעם בואו הראה גם הפעם את פזרון צדקתו, ויחלק כסף רב לעניים. ביום י"ג ניסן נתן לראשי העדות סך 50 לירע שמערלינג לקנות בשר לחלק לעניים על חג הפסח. וסך 50 לירע נתן בידי הרב לדעת אישכנזים לחלק לעניי אישכנזים ומערכים, וכסך הזה חלק בעצמו לעניי הספרדים ביום ערב פסח לכל משפחה ערך שמונה פראנק וחצי (מלבד מה שנדרכ לבתי הכנסיות והישיבות כידו הרחבה), וכן חלק בעצמו לאלמנות ויתומים שנשאר מהחלי-רע משישה עד שמונה פראנק לנפש. וביום א' ח' אייר עזב את עיר הקודש שבע רצון.

נסיעתו השביעית בשנת תרל"ה.

הנסיעה הזאת נעלה ונכבדה היא מאד בעינינו כהנסיעה הראשונה של השר בשנת תקפ"ז, כי בשתיהן הראה לדעת את עוצם אהבתו לארץ נחלת אבותינו עד כי גם נפשו וחייו יקריב כליל על מזבחה. לראשונה נסע בעת אשר על כל מדרך קף רגל מסעו ארכו סבות ומכשולים, ובנסיעתו האחרונה אחרי עבור קרוב לשמונה וארבעים שנה אשר כבר הושם העקוב למישור ועוברי ארחות לאה"ק ילכו במח, אך בעת הזאת כבר נמלאו לו תשעים שנה, ימים אשר כבד לכל איש לצאת אף צעדים אחדים מביתו החוצה. לעת שיבתו זאת חרף את נפשו ללכת דרך רחוקה כזאת בים וכיבשה למען ראות בעיניו את שלום יושבי אה"ק. והסיבה אשר הסבה נסיעתו זאת תגדל עוד את ערך ומעלת השר ביחסו לאהבתו את אחינו יושבי ארה"ק. ידוע ידע השר כי כחותיו עזבוהו וכי אין אונים הוא עוד לצאת ולכוא לפניהם ליסד בעדם מוסדי צדקה ומפעלי חסד חדשים, ולא למענם עינה בדרך

כחו הפעם רק למען הסיר חרפה ולזות שפתיים מעל ראש אחיו חובקי אדמת ציון ולהראות לכל באי עולם כי לא כצעקתה הבאה עליהם, מאת תרי הארץ (וביחוד בהראפארט של הג' ה' שמואל מאנטאגו)⁸¹ עשו. ולכן יקרה לנו במאד נסיעת השר האחרונה הזאת גם מפאת סיבתה.

ביום ג' י"ב סיון עזב השר ובני לויתו את עיר מגורו ראטסנאטע. בבואו למאלטע נודע לו כי כל האניות הבאות מאירופא לחופי סוריא ופלשת תעצרנה ימים מספר בבתי הבקורת ויאיצו בו אוהביו כי ישוב לביתו, אך הוא באחת כי עליו לראות עוד הפעם את ארה"ק ויושביה ויעבר עליו מה. וביום א' כ"ב לחדש תמוז עמדו רגליו בשערי ירושלם, ויתמהמה בה כארבעה ועשרים יום. במשך העת הזאת אך יום או יומים היה אשר רופאו הרשהו לעזוב את חדרו וללכת בעצמו אל העיר, עד כי הוא בעצמו ביקר רק את כותל המערבי, ובתי הכנסיות, פחת עירנו, וראשי הרבנים לעדת האשכנזים והספרדים, ואת הר"ר ד"ר לעווי בלוית הופא ה' ד"ר אייקין שלח לראות ולהתבונן על כל המוסדות הטובות אשר ידיו יסדו, ואשר נדיבים אחרים כוננו בה, והמה הודיעו לו כי כולן הופיקו מאתם רצון. וביום י"ז אב עזב את עיה"ק שבע רצון, ובשובו לביתו כתב את הכל בספר⁸².

81) הגביר הנכבד הזה עלה לראות את שלום אחיו חובקי אדמת הקודש בשנת

תרל"ד. ועמו נלוו כמסעו זה החכם המפואר וכו' כמוהר"ר (ד"ר) א ש ר. ויתמהמה בה כארבעה עשר יום. ובשובו לביתו הוציא לאור ספר מסעותיו ובו כתב על יושבי ירושלם לאמר: כי רק עצלותם והרגלם לאכול לחם חסד יסכב בדלותם ומצבם הרע. וראשי העיר ורבניה אשמים בדבר. . . .

ספרו זה נדפס בלאנדון בשנה הנו' ונעתק לעברית עם הערות רבות ע"י מו"ל

החבצלת בשם "להטבת מצב ירושלם ויושביה" (ירושלם תרל"ה).

82) ספרו זה נדפס בלאנדון איוה חדשים אחרי שוב השר לביתו. ובו מנה וחשב

מספר בעלי המלאכה מאחינו, החברות השונות ומפעלי חסד. בתי ת"ת וספר אשר בה וכו'. ובסופו נלוו מכתב מאת ראשו ורבני עדת האשכנזים אשר ישיבו תשובות על דברו

כאשר אמרנו לא עלה על לב השר ליסד בנסיעתו זאת מוסדות צדקה חדשים רק שני דברים טובים אשר יצאו מנסיעתו האחרונה הזאת נעלה פה לזכרון, והמה יענדו עמרה לראש מפעלותיו.

זו .

תיקון ויפוי בתי משכנות שאננים.

במשך ימי התממה פה בקרוהו יושבי בתי משכנות שאננים והמה חילו פניו כי יתקן תיקונים בבתיהם והם :

(א) המפתח של בית המבילה יהיה תחת ידי אחד מהם.
(ב) האיש אשר יהזיק את הרחים יהא מחוייב למחוק דגנם לבלי יאלצו לשאת דגנם העירה.

(ג) בעת אשר הבאר שלהם יהיה ריק או יהיה להם רשות לקחת מים מהבור אשר אצל הרחים.

(ד) לעשות דלתות להחלונות למען יהיו בטוחים מגנבים ושוודרי ליל.

(ה) לרצוף את החצר אשר לפני הבתים באבנים ישרים וחלקים ואז יוכלו מי הגשמים היורדים עליהם לרדת אל הבאר.

(ו) לעשות מחסה מעל פתח הבתים והחלונות להנין מקרני השמש הנוערים.

השר שמע דבריהם בפני רצון ויבטיח למו למלא שאלותיהם

ה' מאנטאנע בספרו הנ"י . אך לא בטענות נוצחות ובאמרי נועם כי אם בדברים בוטים כמדקרות חרב אשר לא יאית לאנשים רמי המעלה כמוהם . ואת ספרו זה הפיץ בין כל אוהבי אר"ק . ונעתק אחרי כן לעברית בשם "משה וירושלם" ע"י ה"ר אמשיעונון (ווארשא תל"ט) .

והנה אין פה המקום לשפוט מי משניהם יצדק . כל איש מאתנו יודע נאמנה כי גם ה"י מאנטאנע אוהב את עמו וארצו אוהב נצחת . והקורא הנבין יבין מדברי שניהם את האמת לאמתה .

והבטחתו זאת הוציא לפעולה בשנת תרל"ט. ומלבד התיקונים אשר דרשו מאתו עוד הגדיל לעשות כי כנה בור גדול אשר יספיק מים די על כל השנה. ויתקן את גדר האכנים המקיף את כל החלקה, אשר כבר נתקלקל מרוב ימים, ובאמצע הוקם שער גדול ובית קטן למעון השומר, ואצל חלונות כל בית עשה גן קטן למזרע ירק, וגם איזה עצי פרי נטע כמו. ותקות השר שמחתהו כי הדבר הזה ירגיל את יושביהם מעט מעט לעבודת אדמה. אך לא כמחשבת השר היתה מחשבות יושבי הבתים בזה, ולכן לא שמו עין על גנותיהם לעדרם ולזרעם עד כי גם העצים אשר נטע לראשונה יבשו ואינם.

כסף רב הוציא השר על התיקונים הנז' ולא לריק הוציא הכסף כי באמת שונה פני החלקה הזאת לטוב הרבה. והשר פקד על האדרכל הנוצרי אשר בידו הפקיד את דבר המלאכה כי יקח לעבודתו רק יהודים.

מז.

שכר מורים ללמוד לשון ערבי.

המפעל הזה הוא האחרון ממפעלות השר להטבת מצב אחינו יושבי ארה"ק, ונעלה הוא מאד בערכו לו יצא לפעולה. אך לדאבון לבבנו ההצלחה לא האירה את פניה אליו גם במפעלו האחרון. בהיות השר פה בפעם האחרונה הראה לדעת כי מצב העיר ומצב יושביה נשתנה הרבה במשך הזמן וכי בעת הזאת יוכל ידיעת שפת הארץ להיות לעזר ולתועלת גדול לבני הנעורים, ויעל הדבר הזה על לבו ובשנת תרל"ט שלח מאתים לידע שמערלינג לראשי ומנהלי הת"ת אשר לעדת אשכנזים, כי ישלמו מהכסף הזה שכר מורה אשר ילמוד את הנערים שעה או שתים ביום שפת ערבית תחת פקודתם, והחצי מהסך הזה שלח להרה"ג כמוהר"י פראג ראש בית הספר "דורש ציון" כי גם הוא יקח מורה ללמד את תלמידיו לשון ערבי, וסך 70 ל"ש שלח להרב הנז' לשלם

שכר המורה אשר יבקר שעה ביום את החדרים אשר לבנות האשכנזים ללמד גם עמהן את השפה הזאת. ויהי כאשר הגיע הכסף ירושלימה וראשי ומנהלי הת"ת אבו למלא אחרי משאלות השר' וכבר מצאו מורה אשר נאות לזה, איש יהודי נאמן לדתו, נועצו הקנאים לב יחדיו להפר את מחשבת הישר, ויסבו בעיר לאמר: כי הדבר הזה הוא אבן פנה ליסד בתי ספר בירושלים ויעשוה כמדקחה, אספו אספות ויאיצו בראשי הת"ת כי ישיבו אחר ממחשבתם וישלחו את הכסף בחזרה לידי השר לאמר: "לא מעוקצך ולא מדובשך", ראשי הת"ת כחכמים הרואים את הנולד לא מהרו למלאות את שאלת הקנאים האחרונה רק הודיעו להשר כי אין רוח העם נוחה בהדבר החדש הזה, והוא כדרכו להרכיב תמיד ראשו לעצת רבני ירושלם ומנהליה לא קצף גם הפעם עליהם ויכתוב להם כי הרשות בידם לקחת את הכסף לצורך הת"ת, ובכן לא הוקמה גם מחשבת הישר האחרונה הזאת, אך בישע ה' גם נכלי הקנאים ועלילותיהם לא הוקמו ולמרות כל עמלם שני בתי ספר נכונים כעת בעירו אשר בהם ילמדו ילדי ישורן תורה ודעת למען יהיו זרע ברך ה' אשר בהם ישראל יתפאר.

מלבד הישיבה אשר מוסדי צדקה וכסף התמיכה אשר השר חלק להעניים כאשר הזכרנו, לא שכח מלפקוד כפעם בפעם גם את בתי החסד ומוסדות הצדקה אשר יושבי ירושלם בעצמם כוננו כמו "ביקור חולים" "תלמוד תורה" "הכנסת אורחים" וכו' כידו הנדיבה.

ומעת היותו פה בפעם האחרונה שלח בכל שנה 2 לירע שמערלינג לכל אחת מהנשים אשר עסקו בעת היותו פה בלמוד קרוא עברית לבנות עמנו, גם שלח תמיכה קלה לכל המלמדים לעדת אשכנזים אשר בעירו אשר הציעו לפניו במכתב את מצבם המר. וכן לא הושיב דיקם מעולם את פני כל איש מיושבי ירושלם אשר שפך לפניו מרי שיחו במכתבו, ויושבי ירושלם כיתר ערי ארץ הצבי ידעו להוקיר שם השר וזכרו לא יסוף מלבבם כל הימים.

בתי מזכרת משה ואהל משה.

המפעל הזה אם כי לא ידי השר כוננוהו. בכל זאת יוכל גם הוא להמנות על דגל מוסדות הצדקה אשר ידיו יסדו בארץ הצבי, כי אך מידו היתה שומה כי המזכרת הזאת תוסד בעיר הפצו בו היא ירושלים עיר קדשנו. וזה דבר המזכרת:

כאשר נמלאו להשר זצ"ל תשעים שנה התעוררו גדולי ונכבדי עמנו אשר בבריטאניא ויגמרו אומר להקים שם וזכר עולם להשר על כל עבודתו אשר עבד למוכת אחינו הנאנקים והנאנחים. ויהי כאשר שאלו את פי השר על אודות המזכרת אשר בדעתם לכונן, וישיב להם כי אך אז תעלה המזכרת לרצון לפניו ויקרא את שמו עליה, אם על אדמת ארץ נחלת אבותינו תוסד. מעוררי דבר הרעיון הזה נאותו לחפצו ויחליטו להוציא את הכסף הנאסף על שלש אלה: עזר לעוסקים בעבודת האדמה, להמכת מצב המלאכה וחרושת המעשה, ולכונן בתי מעון. ויכוננו ועד אשר יקרא בשם "הקמת שם וזכר עולם להשר משה מאנטי פיורי".

(*Sir Moses Montefiore Testimonial fund*)

ויוציאו קול קורא לכל אוהבי השר והחפצים ביקרו כי ישלחו כסף למוכת הדבר הזה. ובמשך זמן לא כביר נאסף בידי ראשי הועד כארבעה עשר אלף לירע שמעירלינג.

כשנתים עבר על הועד במרם החלו לגשת אל המלאכה מפאת המלחמה אשר שררה אז בין רוסיא ותוגרמא. ואחרי כן בחר בידידינו הרב החכם וכו' כמוהר"ר יחיאל מיכל פינס להיות לסוכן ובא כחו פה, ובשנת תרל"ט בא ירושלימה. והנה בארבעת השנים הראשונות לבואו לא עשה הועד כמעט מאומה מפאת סיבות קלות ומניעות צדדיות אשר אין פה המקום לדבר עליהם. אך בשנת תרמ"ג גמר הועד להחל בבנין בתים, ולתכלית זאת התאחד את חברת משכנות ישראל לבנין בתים אשר לעדת אשכנזים (אשר מפאת עוני הכריה לא יכלה לגמור את מספר הבתים אשר קבלה עליה) על פי האופנים האלו:

הועד יתן 3100 ותחברה תתן גם היא 1300 לירע שמערלינג, ובהסך הזה יבנו שמונים בתים, ויושביהם ישלמו את מחירם במשך חמש עשרה שנה בלא נשך.

בשנה החולפת כלתה מלאכת בנין הבתים, והמה יקראו בשם "מזכרת משה".

כסך הנז' הלזה הועד גם לאיזה מעדת הספרדים לבנות בתים כמספר האמור, ועפ"י אופנים הנז', ובקיץ הבע"ל יכלה גם מלאכת בנינם, והמה יקראו בשם "אהל משה".

על שער הנחלה הוקם אבן מזכרת אשר עליו חרות בשפת עברית, ערבית ובריטאנית כדברים האלו:

<p>مذكرة موسى مونتيڤوري — Sir MOSES MONTEFIORE TESTIMONIAL.</p>		<p>מזכרת משה אשר לחברת משכנות ישראל לזכרון השר סיר משה מונטיִפִּוֹרִי — נולד ד' חשון שנת התקמ"ה ונפטר בשם טוב ביום ט"ו מנחם אב שנת התרמ"ה •</p>
---	--	---

דוּבב שפתי יְשָׁנִים.

א.

אגרות ר' שמשון בק משנות שמ"ב שמ"ד.

הוציא מהשיטה אורה

דוד ב"ר יהודה המכונה ליב קויפמאנן.

המכתבים אשר הנני גותן לפני הקורא מצאתים בכ"י הכולל לקזטים ודינים מגדולי ארץ אשכנז אשר נרשם במספר 14 ברשימת הח' ר"ג ראבינאוויטץ הנחתמת בי"ב אלול תרמ"ג. ומאשר יקרו בעיני נכבדו. העתקתים ונתתי עין פקוחה על כל מלה ומלה המסופקת כי האותיות כבר אספו את נגהן ודבר בעתו היה להוציא ממסגר אסיר ולפדות המכתבים השבויים האלה בטרם תמחה הכתיבה עד בלתי הכיר את מקומה איו. ויותר שעמלתי להעתיק את המכתבים עוד עשיתי חסד של אמת עם מחברם כי לא נגעתי בדבריו והנחתים כצורתם וכהיותם כאשר יצאו מעמו או מעמ כותבם. לא שניתי ולא החלפתי וגם לא אמרתי לתקן במקום מעות כי הכותב לא הרבה לדקדק בלשונו על טהרת הקדש ואם שגה אתנו תלין משוגתו והלא רק בזאת יצא המוציא לאור דברי חכמה ידי חובתו אם יתן לפנינו את אשר מצא ולא למשפט עיניו יוכיח.

ברור הוא עמדי כי המחבר הוא ר' שמשון ב"ק הנודע לנו למקובל ממקום אחר הוא ואין שני כי בס' תעלומות חכמה אשר איננו תחת ידי נקרא, כאשר הודיעני ידידי שזח"ה, ברף נ"ה: אמר המגיה מצאתי בתוך כתבי מהר"י יש"ר סדר האצילות בקצור מופלג

ישלח האלוף טהר"ר שמשון ב"ק מירושלים והוא מקבלת האר"י רבי זצ"ל. ואם גם לא למד ר' שמשון אצל האר"י כי אם אצל תלמידו כאשר נודע מאגרותיו בכל זאת נכון לבי בטוח כי הוא הוא ולא אחר כי קבלת האר"י היתה משוש לבו ובלי ספק לא השיב ידו מלכתוב את אשר קבל בקצרה כדרכו ולשלוח את מעשה אצבעותיו לעיר מולדתו לאחיו או לקרוביו אשר ראם נאחזים ברשת קבלה אחרת אשר לא ישרה בעיניו. ואם גם יחסרו בכ"י סימני הקצור על שם ב"ק אשר יודיעו כי זרע קודש מצבתו וכי בעלי השם הזה כלם בני קדושים בכל זאת לא נסוג אחר מחוות דעתנו ולהרוץ משפט כי בעל סדר האצילות וכותב המכתבים אינם שונים זה מזה ואיש אחד המה.

מאדנו וממולדתו של הכותב לא נדע דבר ברור אבל אומר לי לבי כי מארץ איטאליא או אשכנז בא לארץ ישראל ומשם הריץ את אגרותיו למקום מגורי אבותיו ואולי לא שגיתי ברואה אם אומר כי משפחת באקי בארץ איטאליא אשר שם שמשון נסרץ בתוכה קרובה היא לר' שמשון ב"ק הירושלמי. ומלבד זה נלך עוד בטר מעטא ונאמר כי גם אהבת הקבלה אשר מצאה קן לה בלב בני המשפחה הזאת תורה על אפשרות יחוס מה בין האיש המצוין הזה ונושאי שמו האחרונים כמו מחבר ספר רפואה למכה אשר הנהו לפני בכ"י זכך כתוב על מצחו: "סר"ל" שחבר איש מהור הרב האלהי בתם לבב שמו נודע בשערים חסידא ופרישא כמוהר"ר שמשון באקי זצוק"ל תנצב"ה מ"ץ בק"ק קסאלי יע"א ירבו כמותו בישראל ויורו המורים". ובהיות כי גם הכ"י אשר מאליו יקראו המכתבים נמצא באיטאליא דעתנו נוטה כי משם* נסע הכותב לארץ הקדושה.

(* בין חכמי ורבני האשכנזים בעיהיק ירושלים ההתומים על הסכמת פסוק הת"ח ממסים משנת ש"ד הנדפס בהקדמת ספר "כתרת תורה" להר"ש די אבילה (אמשטרדם תפ"ה) נמצא השם משה מאיר ב"ר שמואל ב"ק ז"ל אשכנזי. ואם כן נראה מזה כי משפחת "ב"ק" מארץ אשכנז מוצאה. אמ"ל.

ועל הדברים אשר יצפנו בקרבם האגרות האלה לא אכביר
מלין כי הקורא ימצאם במקומם וכל אשר היה אצלי להעיר ולהאיר
אמתי בהערותי ואקוה שיודו כי לא דבר ריק היה להוציא מתעלומה
העלים האלה אשר יספרו לנו כמה דברים ראויים להודע על הי
אחינו בצפת ובירושלים בשנות ש"מ"ב עד שנ"ד ובפרט על תלמידי
האר"י ומנהגייהם הלא כל דבר ודבר המרחיב את ידיעתינו על קורות
אחינו בני ישראל דור דור וחכמיו דור דור ומנהיגיו כדאי הוא
לבא בקהל ולהגלות בקרבנו.

א.

נכתב מירושלי עיר הקודש תוב"כ אמן, ע"י הגאון כמהר"ר
שמשון בק י"צ בחדש . . . שנת שין מס דלת לפ"ק.

כבר בשרתי אתכם כמה מעלות טובות למקום עלי שהוציאני
מצפת והכניסני לירושלים הקדושה אשר לא יחסר כל בה אפי"
בזמן החורבן בעו"ה, הברכה מצויה בה ת"ל כן ירבה וכן יפרץ ומאז
יצאתי מצפת בעונותינו הרבים הם שרויים בכל כך צער שמאז
הוסדה ועדתה לא נשמע כדבר הזה ולא נהיה כמוהו ר ע ב ו צ מ א
עד שיצאו יותר מאלף נפשות והחכם כמהר"ר יונה כתב אלי
שאם תמשך היוקר ח"ו עוד ג' חדישים תשחת הארץ ברעב והגליל
תחרב⁽¹⁾ ח"ו בלי ספק כי אין לחם ואין מים ואין עלה ירק כי השדות
והגנות יבשו מקודם באשר מטר לא נתך ארצה כל החורף העבר.
ופה ת"ל הכל בזול זולתי החטה אצטרך שנה הע"ל לפי
דעתי י"ח ציקיני⁽²⁾ לקנות עתה בזמן הקציר סוף סיון ומי שאינו
קונה בזמן הקציר מוציא כפלים ומה ששזה עתה חצי שקל זה ג'
שנים היה בערך א' מוציניג ופחות וקרוב הדבר שתחזור עטרה

(1) עיין סיטה מ"ט :

(2) zechino

ליושנה בעה"י. תכלית הדברי" אני וזוגתי שתי' מודי' ומשבחי'
להש"י שזיכנו לעבוד ה' בארצות החיים יש לי בית רחבת ידים
ת"ל פה אינני פורע שום מס רק י' טרוני כסף הגולגולת וא' ריינש
לשנה להשומרי'. פה ת"ל אין חשש לסמים וגנבים כלל ועקר.
אם באתי לכתוב שבח העיר הקדושה הזאת אפי' בחורבנה
וכותל מערבי של בית המקדש ובית הקברות בעמק יהושפט ומי
השלוח שעולה ויורד בכל יום ומגדל דוד ויד אבשלום וקבר זכריה
הנביא ומערות חגי הנביא וחולדה הנביאה וישעיה וע' סנהדרין
ומגדל דוד וציון והר המשחה כל זה בתחום ירושלים תקצר היריעה
מהכיל ראו עיני ושמה לכבי.

אנחנו דרים בציון וגם הערלים להכדיל והישמעאלים דרים
בירושלים ויופי החומה שסביב ציון וירושלים אין כדומה לה בלי
ספק יהי רצון שנוכח ונחיה ונראה בנחמות ציון עם כל ישראל אמן

(תחת הארת נכתבו)

אין בו נפתל כי הכל אמת ויציב וישר הוא
כי בעל מהימן הוא והיה מנעוריו ועד עתה.

ב.

ג"ז כתב מאריך הצבי מהגאון הנ"ל.

אחי קבלתי כתבך ועתה לא אאריך. כבר כתבתי ממה
שנתחדש אלי בתעלומות הקבלה כפי דרך הראשונים ולא בידיעת'
ועכשיו שראיתי יקבל ספר הפרדס י"שר כחך. אכן ישמע לעצתי
לא יוציא שו' מעו' בספרי קבלה מהקורדוואר¹ ע"ה כי לא תדע
דבר על אמתתו. ואלו הייתי מוצא לקנות כל הספרי וכ"י בעד
י' ציקיני לא הייתי קונה אותם לעצמי. ידעתי דברי אלו יבהלוך
מאוד אכן האמת הוא אמת. וברוך שמו הגדול שזיכני לידע שלא

¹ הוא הרב מהר"ר משה קורדובירו בעל ס' הפרדס.

להוציאם יחליפם לי ואח"כ דחני ורצה להכריחני שאקח כי"כ לחם ממנו וע"ז געירתי בו ואמרתי לו שהוא רשע ובליעל וחצוף והודתי לפני החכם ולא בושתי והנה הוא יודע ומכיר עונות שאדם עובר עליה' ח"ו בחדרי חררי' ד' יאריך ימיו וירבו כמותו בישראל. זה כתבתי לכם שתקחו מוסר.

י"ג תמו ש"ב.

ג.

אם באתי לספר בשבח הארץ וקדושתה ואנשי מעשה וחסיד' שנמצאו בה תקצר היריעה מהכיל וגם לספר בגנות הרשעי' היושבי' עליה ומטמאי' אותה דיו' אלו ימי¹) וכו' אכן ידע ויאמין נאמנה שמי שלא ראה בחוש הארץ הקדושה לא יוכל לצייר מעלתה וטובה ומחרתה ואשרי מי שיזכה לזה כי היא שער השמים. וכדי להודיע קצת חדוש אשר כל שומעיו יתמהו הוא: זה ח' שני' בעו"ה נפטר²) מקובל וחסיד איש האלהי' כמהר"ר יצחק לוריא ז"י³) אשכנזי והוא היה מבין שיח אילנין וצפצוף עופות ובהמות ומרוצת המים וכאשר היה מסתכל בצל האדם היינו האויר החצון שחוץ לגוף האדם היה מכיר ביצר טוב ויצר הרע המלוין את האדם תמיד והיה יודע כל העונות שעשה האיש ההוא והיה אומר לו מה שעשה בחדרי חררי' והיה מכיר גלגול הנשמו' של כל אדם בפרט ולרוב קדושתו בשגם שכל רצונו היה מדבר עם נשמו' הקדושי' אשר בארץ המה. באופן נתגלו לו בסתרי הקבלה וסודתיה דברי' נפלאי' והניח שני תלמיד' א' הוא פה צפת אשר אני מקבל ממנו שמו החכם כמהר"ר יוסף מוכרכי והב' בירושלים נקרא כמהר"ר

(1) עיין שבת י"א. והרשות אקדמות מלין של שבועות לר' מאיר ב"ר יצחק ועיין

מה שכתב על התפשותיו של המאמר הזה הח' Köhler במע' 2,546 Orient und Occident

(2) לפי זה נפטר הארץ בשנת של"ד ולפי דברי ר"ח ויטאל מת בשנת של"ב

ואולי לא דייק כותב האגרת או טעה בזכרונו.

(3) ובתו יתן לעיניו.

חיים י"צ¹) והנה בחכמת הקבלה נבדל מכל שארי המקובלי' ויתרונם עליהם כיתרון אור מהחשך וכולם מסכימי' עם הזוהר אפס שארי ספרי קבלה וכו' לא מחשבותיה מחשבותיו ומי שזכה לשמוע ולהבין הדרושי' והקדמות ההם מהתלמידי' מהחכם הנז' הדברי' מאירי' לפניו ברורים כשמש אינם מוסרי' רק על פה ובשבוע' שלא לגלות בלתי רשות ובטבילה לקרי ולא לכעסני'. ומכיר ג"כ מורי מי שראוי לגלות לו או מי שאינו ראוי לו. והעונות שאדם עושה כל יום הוא מכיר. והוא אומר דרושי' שאין להאמין יקר תפארת גדולתם אלא מי שזכה לשמוע אותם ובפרט בשבת שנתוסס' בו נשמה יתרה הוא כמעין המתגבר ה' יזכנו להיות מתלמידיו ושאלמד ואישמור ואקיים וכו'.

י"ט תמוז ש"מ"ב.

ב.

איסור לעשות פירוד בהקהלה משנת שפ"ג.

הסכמה קדומה שנמצאת חתומה מחו"ר

עיה"ק ירושלם ת"ו²).

להיות שיש הסכמה קדומה חתומה מחכמי רבני ירושלם עיה"ק ת"ו ישנים גם חדשים ומחכמי רבני צפת ת"ו שלא יהיה רשאי שום אדם יחיד או רבים לעשות שום פירוד בק"ק יצ"ו לא לענין הבעלי תורה ולא לענין הקופה זולת ק"ק אשכנזים ושלא לכתוב דבר

(1) הוא ר' חיים ויטאל.

(2) הסכמה הזאת לא נדפסה לא בהקדמת ספר כתר תורה וגם לא בספר תקנות ירושלם (תרי"א) אשר בשניהם באו תקנות רבות מחו"ר ירושלם הקדמונים. ואנכי מצאתיה בסנקס ישן נושן אשר בידו הרב המוסלא וכבוד ה' מלא ראב"ד מקודש כמהר"ר יעקב שאול אלישר יצ"ו. והוא צטובו הואיל לתתה ע"י לקבעה בדפוס.

שמנה על כולל־צו הק"ק יצ"ו ולא על הפרנסים המטפלים בצרכי העיר וכל זה בחומר וחזק כל אלות הברית. עתה אנחנו ח"ט חזרנו לאשר ולקיים ולחזק ההסכמה הנ"ז ומעתה ומעכשיו בגזירת עירין ומאמר קדישין ברשות ב"ד של מעלה וברשות ב"ד של מטה אנן מחרימין ומנדין ומקללין ומארחין לכל איש ואשה קטן או גדול יחיד או רבים שיעשה שום סירוד וכתות בכוללות הק"ק, או להפרנסים הנטפלים בצרכי העיר לא על ידם ולא על יד זולתם לא בארץ ולא בחורל ושלא לדבר לשום אורח שום שמנה נגד הק"ק יצ"ו והפרנסים כנוי, ואם באולי יודע שכתבו שום שמנה בין יחיד בין רבים מלבד שהם מוחרמים ומנודים לשמים ולבריות, אלה גם כן מוטל על כל בר ישראל לרודפו עד חרמה וליסרו בכל מיני אופני יסורין בכל הבא מידו יען כי חשב לבלע ולהשחית את נחלת ד' שהם גוי אחד בארץ וימשך זמן הסכמה זו עד יבוא גואל צדק ושומע לנו ישכון במח ושאנן ובצל שדי יתלונן והיה זה ביום חמישי ח"י לח' אייר שנת השפ"ג ליצירה פעה"ק ירושלם.

שם טוב לוזיו	משה י' שושן	שלמה הדידה	ישראל בנימין
משה טריפקין	יהודא פריץ	יוסף טטרין	יצחק רומאנו
יצחק דיני	הנניה י' ברקין	משה לוזיו	

ג.

שלשה מכתבים מראשי קהל אשכנזים¹.

א.

(על נב המכתב)

מקרתא קדישא ירושלם תוב"ב. אל אנשי כנסת הגדולה ה"ה רוזנים וקציני המפורסמי פ"ו דק"ק מ יץ יע"א.
ב"ה. ירושלם עה"ק תוב"ב. ר"ח אייר תקי"ז לפ"ק.

¹ המכתבים האלה נמצאו באוצר כת"י של החכם המנוח כמחבר אליקים

השורידים אשר ה' קורא להם אילי הצדק נמעי נעמני, מחזיקי בדק רודפי צדק אוהזים מעשיהם אבותיהם, רחמנים בני רחמנים, מנשרים קלו מאריות גברו לעשות רצון קונם טרוב אוני, ה"ה אחינו בני ישראל נדיבי עם אלקי אברהם זרע יצחק עדת יעקב יחידי סגולה אשר בק"ק מ"ץ הצרפתי יע"א, ה' עליהם יחיו יאריכו ימים ושנים, ועל צבאם צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם, העמודים והמכונות אשר הבית נשען עליהם, גם מגבוה יראה יראה להם וגובה להם, ראשי אלפי ישראל המה פרנסים ואמרכלים נדיבי ושועי, גבאים ממונים קצינים ורוזנים, וז' טובי העיר, ה' צבאות יגן עליהם, ועילא מנהון הרב הגאון תפארת ישראל, נזר הקדש כל העם עוני אחריו מקודש, דין הוא הדר נהדר בקדש, המאזר לארץ ולדרים, אין על עפר משלו, קדש יאמר לו, אשרי העם שככה לו, יחד כולם ישבו בנוה שלום, ובמשכנות ארץ ישרים יפריח יחיו דגן ויפרחו כגפן דשני ורענני, גם בניהם עדי עד את מלכים לכסא יושבי לנצח וינמלם וינשאם לשכון בארץ החיים עד עולם כ"ר.

מראש מקדמי אריש ארשת שפתינו רחשי מרחשן צלותן ובעותן מכח הדביר והאולם לאל אלדים, זה היושבי בשמים ומעונתו בציון, הגה זה עומד אחר כתלנו, כותל המערבי, ושפתינו אתנו כי ירכה כבוד בעתם ממעל לחשיב, וברכת שמים נמוי על ראשיהם יהיו כגנות עלי נהר כאהלים נמיו והעושר והכבוד תכונן על פניהם כל הפרכות יאתיון לשלום עוד כל ימי הארץ זמן זמנים זמניהם כ"ר אמן. מאחר עלות קול רנה באהלי צדיקים זאת האר"ש מן המודיעים כי כן קרבו אלינו ויאתיון הני זהרות דקא מרקדא צבען מדויל ידי של השר והנגיד הרבני המופל' כבוד מוהר"ר בערמאן שפ"יאר סג"ל יצומתושבי קהלתם קודש הנכתב בשנת התקמ"ו יו"ד אייר וכדברי קדשו כתוב לאמר: שקבל פרי צדקתם אשר נדכה

כרמולי ד"ל, נהרה"ג כמוהר"ר יעקב ספיר העתיקם משם ונתנם על ידי למרסאם ברבים.

יהי זכרם ברוך.

לבט המהור לשלוח לעניי עדתינו האשכנזים אחיהם אשר פה
 עיה"ק ירושלם מידי עברנו דרך קהלתם קודש שלוחינו שלוחא
 דרחמנא הישיש הרב כמוהר"ר שניאור פייבש נ"ת המה סך 6 מאות
 ליטריץ ואנן מה נענה אבתרייהו כל חותמי ברכות שבמקדש יהולו
 על ראשם בשובע שמחות ורב ברכוי להם ולזרעיהם על כל החסד
 אשר עשו עם שלוחינו הרב הנ"ל ועמנו הן הנה היו לבני ישראל
 אחינו הודאה על לשעבר וצועקין על עתיד כי זה ימים שנשכחנו
 כמת מלב היינו עזובה היינו שכוחה וציון דורש אין לה לאמר לציון
 עמי אתה ובמה הת"ח מתפרנסין בארץ הנגב ארעא דלית לה מגרמה
 כלום וזהב הארץ ההיא זהב סגור וממרחק תביא לחמה לכל יושבי
 ציון וירושלם חכמי אחינו הספרדים והמה רכו כמו רכו ושולחים להם
 די מחסורם אשר יחסר להם עשו להם כמה ישיבות והספקות
 ואנחנו מתי מעט ואחינו קציגי האשכנזים יצ"ו זה ימים כביר העלימו
 עיניהם מאחיהם אשר בירושלם, הנה קצרה היריעה מהכיל לספר
 גודל השוד והשבר אשר מצאתנו בימים האלו כי נפשי נפוחי כפן
 ורבים שתנו לימא(?) מתי רעב כי תישעה קבין מיני של עוני כאן נמצא
 וכאן היה לא יאומן כי יסופר הצרות והיגונות אשר סבבנו ככסלא
 לאוגיא, ואפס קצחו אין די באר וקן קולמסא לא ספק צרכינו
 במדבר כי זה שבע שני הרעב אשר פסקו אנשי אמנה
 משלוח ידם מתנות לאביונים, ומאין יתפרנסו, המן הגורן ומן
 היקב? ואפילו המשתכר משתכר אל צרור נקוב איכו כלום משא
 ומתן יש בינינו כביניהם? לכן אתאנו לחלות פניהם קודש והיו
 דברינו האלה כעשר חלות אנא בכח גדולת ימין צדקתם המחלקים
 ביעקב ומפיצים בישראל ולכל היד החזקה אשר עושים כבודם
 בגלותם מחזיקים בבריתם ברית אבותם מלח ממון חסר ומתירים פס
 ידם להחיות נפשות ורוח שפלים ולב נרכאים, יעמדו נא לימין אחיהם
 אשר בארץ המה תושבי ירושלם עה"ק היושבים במצור ובמצוק
 מצטמק לרע להם ועיניהם תלויות וצופיות לעזרת אחינו אנשי
 חיל אנשי אמת וימינם מלאה צדק למען ישלחו הצדיקים מהיום
 והלאה פרי צדקתם בתוספת מרובה על העיקר וצדקת הצדיקים

ישלחו מדי שנה בשנה כימי קדם חק עולם כל ימוט וכן יצאו לעזרת ה' בנבחרים אשר בארץ המה הסרים אל משמעתם לנוסף ידם בחותם וסנסטרון (?) ויתנו ידיהם ויצדקו את הצדיק דמעיקרא למען לא ישלחו הצדיקים בעולתה ידיהם לשנות מצדקה לצדקה ליתן מקופת הצדקה הקצוב" וקבועים מאז ומקדם בהסכמת הגאונים רבני אשכנז נר"ו אשר הם שייכי דוקא לחכמי אשכנזים ועניים אשר בירושלם המה לשלוח הקופות האלו דוקא לירושלים או לתת ביד שלוחם ולא ליד שלוחים אחרים אשר לר' ארצות המה או לצדקה אחרת ועלייהו דידהו רמיא המצוה הזאת להזהיר גדולים על הקטנים בכל המקום ובכל הארץ יצא קום קו המשפט ובקצה תבל מליהם ואם את הדבר הזה יעשו ויכלנו עמוד וגם כל העם הזה אחינו אנשי גאולתנו על מקומם יבואו לשלום ויתענגנו על רוב שלום ויזכו לרב טוב הגנוה וצפון לצדיקים ועטרותיהם בראשיהם, ויותר הן עתה מהודענה להון כי שלחנו למעלתם הרמה קבלות כפולות על 6 מאות ליטראות הנ"ל ויתר הדברים כתבנו בספר אשר יחדנו להנגיד הרבני מוהר"ר בערמאן שפיאאר סג"ל נ"ה, וכל הרוצה ידרוש מעל ספר הנ"ל ובכן יגדיל ויאדיר כסא מלכותם וממשלתם ברבות הטובה הון ועושר בביתם בשוכע שמחות ככל אות נפשם הרמה ונפש החותמים הם העומדים על הפקודים פקידי הזמן דק"ק אשכנזים אשר פעה"ק ירושלם תובכ"א.

נאם הק' אברהם גרשון קושבר זה שבתי ה"י בחברון תובכ"ב ששה שנים
 זזה ארבעה שנים שקבעתי דירתו עם כל ב"ב פעה"ק ירושלם תובכ"א.

ונאם משידלוב.

ונאום הק' אריהודא בהמפורסם מוהר"ר אלכסנדר ז"ל
 מאפטא נכד הנאון ר' ליב הסיד ז"ל שהיה אב"ד דק"ק לבוב.

ונאם הצעיר מרדכי פתחי בהרב החסיד מוהר"ר ארי' ליב
 זצוק"ל מנוע שאול וואהל ז"ל מירושלם עה"ק תיב"ב.

ונאם הק' יקר בהרב מוהר"ר אברהם גרשון.
 (ע"י ז'זנאו 2 פרדס ספר שני 202 הע' 4.)

ב.

(על נב הנכתב)

מציון מכלל יופי תובב"א.

ב"ה. אל מול פני שרים ויועצי ארץ, הגבירים
הרמים חכמים ונשיאים ופקידי ארץ ישראל
ועל ראשיהם מלמעלה הרב הגאון מאה"ג
תפארת ישראל כמוהר"ר נר"ל אשר בעיר
המהוללה מ ין יע"א, נרם כולם יאיר כיר"א.

הסוככים בכנפיהם על עם בציון יושב וכירושלם העומדים על
הפקודים גבורים לעמוד בפרץ תולים עיניהם בבנות ירושלם הנחמדים
מזהב ומפז רב עושים מאהבה מאהבת ה' השוכן בציון והבוחר
בירושלם ה"ה אחינו אנשי גאולתינו הגבירים הרמים החכמים
והנשיאים אמרכלים וגזברים וטמונים וברורים ומנחיגים ופרנסים
ופקידי ארץ ישראל אשר בעיר המהוללה מיין יע"א אל ראשיהם
ולמעלה המאורות הגדולים ראשי אלפי ישראל עמודי שמים
ומצוקי ארץ דמתיחא בהו והיו למאורות להאיר על הארץ בנר מצוה
ותורה אור בהיר לאיסתכולי ה"ה החכמים השלמים והדיינים המצוינים
הרבנים המובהקים נר"ם ועילו מנהון רב האי גאון תפארת ישראל
נ"י ע"י פ"ה כמוהר"ר נר"ו השומר אמת ישמרם יעלו חסידים בכבוד
ישיתו ויפרחו כגפן דשנים ורעננים יהיו ונחת שלחנם מלא דשן
משופרי שופרי בכתם אופיר לא יסולה.

יהא שלמא רבא שלמייהו ייתי מן שמיא אבי ידיהו כל
ברכתא דקא מדכרי שבחייהו לרבות כל מיני שמחות דקיימא
באתרייהו גם כסא כבודם יתרוםם ויתנשא מעלה ע"ג מעלה
לעולם יעלה קול רעש גדול יריע אף יצריח כרוזא קרי אי לך
ארץ הצבי ישראל האחת אהובי זה מקום מקדש וכבוד ה' מלא
העיר אשר בחר לו יה עניה סוערה תחיל תזעק בחבליה כי בניה
שכבו בראש כל חצות נתעברה צורתם ועינייהו פטיפו כנחלים

נשיו נוזלים דם ואש ברכבות נחלי. על זאת תאבל הארץ ותלכש
בגדי אלמנותה וירושלם תתן קולה ותאמר ציון שמעו כי נאנחה
אני על שבר בת עמי השברתי קדרתי שמה חחזיקתני חיל כיולדה
אפעה הצרי אין בגלעד אם רופא אין שם לבקר את החולה. אם
אח אין לו כי מדוע לא עלתה ארוכת בת עמי עם עני דקא לקי
דבקה לארץ במנינו נתך מחולי אל חולי שכיב ורמי אערסי וקא
נגדי מתותי שתין משכלי. מלכי צבאות כל שוכני ארץ חוצות
הבימו וראו חולים המוטלים באשפה בחוצות ירושלים קומו סעו
נודו שנה מעיניכם ותאחו בציון את המהומה ואת המגערת ואש
בוערת ויבער מן הגדיש ועד קמה כאשר יבער הגלל החל וכלה.
הלא תדעו הלא תשמעו כי זה שמנה שנים אשר קרא ה' לרעה
על הארץ ואין חזון בישראל כי משנת התקמ"ו אשר קבלנו איזה
סך מעות מרום הוד פאר מעלתם ע"י הנגיד האלוף התורני הפרנס
הנאמן הגביר כמור"ר בנימין שפירא נר"ו והיתה הרוחה מיום ההוא
ועד הנה נשכחנו כמת מלב היינו עזובה היינו שכוחה ונתקיים בנו
כי נדחה קראו לך ציון היא דורש אין לה כל מאהביה שכחוך אותך
לא ידרשו ואנחנו תמהים על מה זה היה לנו כי מדוע לא עלתה
ארוכה למחלתינו ולמה נשכחנו מלכב אחינו לשלוח לנו תמידין
כסדרן כאשר היתה באמנה אתנו הנשכח כדן הלא אנשים אחים
אנחנו ושם אחד לכולנו אנשי אשכנזים והיה כי יגש איש אחד
ממנו אל אחינו הספרדים והתחנן לפניהם שיעשו לו איזה ספוק
מהשיבות או חלוקת שלהם כדי להחיות את נפשו יענו לו רב
לכם בני האשכנזים מלהיות לכם חלק ונחלה אתנו פנו
וסעו לכם אל אחיכם הגבירים אשר באשכנז הלא תשלחו
להם שלוחים להחיות את נפשיכם ומה לנו ולכם בני האשכנזים
והי' יודע כי אין בנו יכולת לשלוח שליח מחמת שאין לנו הוצאות
וחסרון כים קשה ואם כה יאמר להם הלא אתם שולחים שלוחים
לערי פראנקיאה ומקבלים ממון רב ומדינת אשכנז ג"כ וגם אתם
הדפסתם כתבים ושלחתם לכל ערי אשכנז שכים אחד לכולנו
וכחשו בעמיתו וכפר בעדו באמרם שלא היו דברים מעולם והן הוא

יוצא מלפניהם בפחי נפש וקול בוכים אי גנחוי אי ילולי והלא כל האר'ש הלא הנה מראשית עשרת מונים הודענו ושפכנו רוה חן ותחנונים לפני רום הוד פאר מעלתם למען יחוסו על נפשינו ויוסיפו אומין לאמר לציון גאולה תהיה ולשבי העמוסים יאמרו גאולה ותשוב' תולה לאו איתמר עלה רפואה והצלה והיא מר לה מוספא ואזלא עמא דארעא אזלא ומדלדלא ורבי' שתו לימא (?) ממש מעוני ומחוסר כל פרחא נשמתם ויפלו חללים, ובגלל הדבר הזה יען כי ראה ראינו כי עדת ה' הולכים ומתמעטים והעניים הנשארים נאנקים ונאנחין מתעלפים ברעב וישוחו מעוצר רעה ויגון ונהפכו כל פנים לירקון דהא קא מתכלי, כי על כל אלה קמנו ונתעורר להודיע צערינו עוד הפעם לעורר את לבכם לב נדיבי עם ושפתינו תקפו ברחמי נא בבינו במטו מנייחו מלכי ואשרכי יקומו לעזרת ה' בגבורים והחלש יאמר גבור אני חזק ונתחזק בעד אחינו בשרינו ובעד עם אלקים וימהרו יחושו רחמיהם משום פקוח נפשות לשלוח פרי צדקת' ויתנו לכסף מוצא שלל רב תמידין כסדרן ומוספין כהלכתן להחיות נפשות עניים ואביונים כלל ופרט יתומים ואלמנות כמנהגם המוכ מאז ומקדם כי אם מוספים אנחנו להיות בצרה הזאת כמעט שכל העדה ח'יו יכלו מאפס תקוה ע"כ עת לחסות ובאלו אמרו זריזין מקדימין דלא ניתן לאתרושולי ובכלל הדבר אחלינו יכוננו לפני רום הוד פאר מעלתם שמעו מלכים האזינו רוזנים כסוד ישרים ועדה הבו לכם אנשים חכמים וידועים ויפקרו פקידים בכל מדינות מלכותם למען ישתדלו לגבות את פרי הצדקה, ולשלוח אותה לידינו יפה שעה אחת קודם כדי להעמיד ארבע אמות של הלכה בירושלים עיר קדשנו ותפארתנו, ובשגם פרץ פרץ לא זו מחכבה הנה זה עומד אחר כתלינו כותל המערבי אשר מעולם לא הזה משם השכינה, ויריקו ברכה עלינו, ואם את הדבר הזה יעשו נפשות רבות יחונן וכל אנשי ישראל ברך יברכם ואל די ישועו בעד הצלחתם יחד עני ואביון מסדר צלותא ומצלי, ובמחננו בחסדיהם הנאמנים כי כה יעשו וכה יוסיפו כי אנשי חסד המה ומדת קונם יש בהם ועם האלקים המה עושים ואנחנו על משמרתנו נעמודה

בשפל קול התחינה, יצו ה' אתם את הברכה בתעלת הברכה
העליונה, כי שפע ימים ינקו ויצו שחקים ממעל יתנו טלם עליהם
ועל זרעם כטל חרמון היווד על הררי ציון טללי לא מיעצר הולך
ורב וקא נגדי נחלי כחפץ נפשם החכמה והחסידה, ונפש דלי ציון
עמוסי התלאות הגאנחים והגאנקים בשברון מתנים, החותמים
פעה"ק ירושלם ת"ו, ב"ס "זה האשה אשר תקריבו לה" שנת
החלש יאמר גבור אני לפ"ק. והיה זה שלום מלא.

הק' אריהודא מייזילש בהמפורסם מוהר"ר אלכסנדר ז"ל
מייזילש מאפטא איש ירושלים נכד הגאון ה' ליב חסיד שהי' אב"ד דק"ק לבוב.

הק' משה בהרב מו' יצחק ז"ל מבית קאצאנאלבוויגין
מסטריא בהרב יעקלו שור שהיה אב"ד דק"ק ברוסק דליטא.

דוב בער הכהן.

חיים אהרן בן הרב כמוהר"ר אברהם גרשון קוטבר זלה"ה.

הק' יקר בהרב מוהר"ר אברהם גרשון זלה"ה סופר וגבאי דק"ק
אשכנזים יצ"ו.

יצחק בהרב אברהם בערמאן זצ"ל.

אברהם כמוהר"ר נתן יפה ז"ל.

מרדכי כמוהר"ר נתן יפה ז"ל.

ג.

(על נב המכתב)

מעה"ק ירושלם תובב"א. לק"ק מיץ יע"א.

אל אצילי בני ישראל ה"ה אחינו אנשי גאולתינו
השרים והסגנים הגבירים הרמים אשר בעיר
המהוללה מיץ יע"א, ה' צבאות יגן עליהם כיר"א.

בע"ה. יום ב' ר"ח אייר תקכ"ח.

הסוככים בכנפיהם על עם בציון יושב ובירושלם העומדים על הפקודים גבורים לעמוד בפרץ, תולין עיניהם בבנות ירושלם, הנחמדים מזהב ומפז רב, עושים מאהבת ה' השוכן בציון ובחר בירושלם, ה"ה אחינו אנשי גאולתינו אשר בעיר מ"ץ יע"א, ועל צבא תהלתם החכמים השלמים הגבירים הרמים, פרנסים גזברים ממונים, וכל העוסקים עם הצבור לשם שמים, דשנים ורעננים יהיו, וצדיקים ישמחו ויעלצו ברנה ועיניהם תראנה בטוב ירושלם כיר"א.

ממדי'ר קדומות הנה שפתינו? אתנו הן עומדין להתפלל נכח פני ה' השוכן בציון הוד והדר יעטרון המה יעלו על גפי מרומי הברכות והצלחות, ושובע שמחות ברבות הטובה כ"ר, דנא כתבא די רשום מראות ברע בצערי'ך ירושלם עיר האמת וצדק, צעיר כותש ומקל שוקד מדוחקא דעניותא, כי עשרה קבין של עוני כאן נמצא כאן היה עד כי לא נשאר בלתי אם גויתנו, באו בנים עד משבר ותבחר מחנק נפשנו כי באו מים עד נפש, אין לך יום שאין קללתו מרובה, בבוקר נאמר מי יתן ערב, ותקצר נפש העם מכל הצער הגדול ופרשת נחלות נזיקון וחבלות דהויין בהו, הגם כי מתם הגישו נדבתם ופרי צדקתם זה ימים במספר שנים, אין זה מעלה ארוכה להחיות יותר מחמשים נפשות, ומה גם כי זה קרוב לבי' שנים שלא הקריבו קרבן מנחה כאשר הבטיחו אותנו לשלוח לנו שני מאות לאור מידי ישנה בשנה, לכן אתאנו לחלות אתם בית ישראל רחמנים בני רחמנים איש את רעהו יעזור ולאחיו יאמר חזק במצוה רבה כזו לפדות עם דל ואביון, ומלבד השני מאות לאור כי זה אינו מספיק להחיות אפילו נפש אחת אלו עוד יוסיפו תת כחם בהתנדבם עוד ויריקו ברכה מלא חפנים וכאשר יתנו לבם להרכות ולהטיב את ירושלם גם ה' יתן הטוב טובה כפולה ומכופלת, ולמען ציון לא יחשו ולמען ירושלם לא ישקוטו, כי אין לנו שום עזר מאחינו אנשי גאולתינו כי אם פעם ביובל, ולכן הוכרחנו לשלוח מאתנו שליח מיוחד ה"ה

החכם השלם והכולל כמוהר"ר חיים אהרן בן לאותו צדיק הרב המובהק המקובל האלקי ח"ק כמוהר"ר אברהם גרשון קוטבר זלה"ה לעורר לבב אחינו שבגולה אולי יתאמצו ויתחזקו בעד עמינו העניים והאומללים, ובעד עיר אלקינו ציון היא דורש אין לה, ובכן אתאנו על חלית שבהגלות שלוחינו הנז' במחנה קדשם אזי יעמדו לימינו ולעזרו ולסעדו בכל מילי דמיטב, חזרנו על המקרא ששלוח ישלחו פרי צדקתם יפה שעה אחת קודם כדי להחיות עם דל ואביון ובטחנו בחסידתם הנאמנים יעשו וכה יסיפו כי כאשר יסיפו לתת במקום המקודש כזה כן ה' אלקים יצמיח צדקה ותחלה בארץ. ואנחנו על משמרתינו נעמדה לשוכן אחר כתלינו כותל מערבי אשר לא זה שכינה מטנו אעפ"י שהיא חרבה לא זו מחככה למען יאריך ימיהם במוב ושנותיהם בנעימים, הן ועושר בביתם וצדקתם עומדת לעד, ובכל אשר יפנו ישכילו ויצליחו מאות נפשם הרמה וכנפש דלי ציון החו' פעה"ק ירושלים תובב"א.

יען כי כהו עיני צייתי לשום את שמי :

חיים נסים ירוחם ווילנא. (מקה"ה)

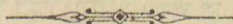
גאם הק' משה בה"ר מוהר"ר יצחק מבית קאצנאלבוגין

בין ונכד ר' יעקלו שור .

גאם אביגדור בהנגיד מו"ה דוד זצלה"ה מק"ק דובנא רבנא .

גאם יקר בהרב מוהר"ר אברהם גרשון קוטבר זלה"ה.

גאם ארי' ליב כמוהר"ר יהודא זצ"ל.

טוב מראה עינים מהלך נפש.

מאת

יחיאל מיכל פינס

ברורה לאדם משנתו שלומד ממה שראה מזו
שלומד מתוך אומדנא וסברא. מדרש זה דרשו חכמים, ואנכי
עמדתי על אמתתו, מיום שזכיתי לעלות ציונה ושמתי לבי לתור
ולדרוש בטבע הארץ הזאת ודרכי יושביה מנהגיהם ונימוסיהם, כי
המה הטיבו לפרש לי הרבה מקראות משניות ושמעות מכל
הפרשנים החרוצים שבעולם, והנני לתת כעת לפני הקוראים איזה
מהם לדוגמא, וברצות ה' אבוא כפעם בפעם עם באורי אלה
בשערי "ירושלים".

מדרגות ההרים.

ארץ ישראל היתה מלאה הרים וגבעות, וההרים הללו הם
זקופים וחדים ואין בהם אדמת מישור אך מעט, ומה עשו אבותינו
שהיו מרובים באוכלוסין ולא היתה להם די אדמה לזרע? הפכו
את שפוע ההרים עצמם לאדמת מישור. כיצד? עשו גדר של
אבנים בשפולי ההר לארכו גבוה אמה או אמתים הכל לפי שפוע
ההר ומלאו עפר בין הגדר עד צלע ההר ויצא להם רצועת אדמת
מישור שארכה כאורך הגדר ורחבה כשש או כשמנה אמות, וחזרו
ועשו גדר כמותו בסוף רחבה של רצועה זו ומלאו עפר כל השטח
שממנו עד הצלע ויצאה להם רצועה שניה, וכן עלו ועשו גדרים
עד בואם לראש ההר, נמצא כל ההר מדרגות מדרגות מרגלו ועד

ראשו, ומדרגות כאלו נעשו לכרמים ולזיתים ולשדות. ובראותי את שירידי המדרגות האלו נתפרשו לי כשמלה דברי הנביא יחזקאל (ל"ח כ') "ונהרסו ההרים ונפלו המדרגות". ובוה נבין ג"כ את דברי הרועה (שה"ש ב' י"ד), הגדמה בפני רעיתו לצבי המדלג על ההרים, האומר לרעיתו היושבת באחד "מחגוי הסלע בסתר המדרגה" לאמר: "הראיני את מראיך השמיעני את קולך".

ממקרא נבוא למשנה, והנה גם פה אור בהיר ראו עיני במשנה שביעית (פ"ג מ"ח) "אין בונין מדרגות על פני הגאות ערב שביעית וכו' ולא יסמך (ג"א ולא יסבך) בעפר אבל עושה הוא חייץ". פרוש הדברים: שמתר לעשות את הגדרים אבל לא ימלאם עפר אפילו אם היו בונים מקודם ומכ"ש שאסור לבנות המדרגה כולה, וכן יבואר לנו פרוש המשנה בכלאים (פ"ו מ"ב): ערים היוצא מן המדרגה וכו' ע"ש. מן המשנה נבא להתוספתא בפאה פ"א וז"ל: מדרגות שגבוהות עשרה טפחים נותן פאה טבל אחת ואחת, ואם היו ראשי שורות מעורבים נותן פאה אחת על הכל. ראשה של תוספתא זו מבואר, ואולם להבנת סופה אני צריך להוסיף, כי יש מין מדרגות שאין שמחם לאורך מאוזן (ר"ל שאיננו מונח ביושר המאזנים) אלא ששופע ועולה ומשהגיע המדרגה לסופה מתחלת ראשה של המדרגה שלמעלה ממנה ועולה כנגדה, ואם שפוע המדרגה התחתונה עולה מצפון לדרום, זו שלמעלה ממנה עולה מדרום לצפון ושלמעלה ממנה חוזרת ועולה מצפון לדרום וכן חזר חלילה עד ראשו של הר, וכאופן כזה הלא אין הפסק בין מדרגה למדרגה ונותן פאה אחת על הכל.

זבחי ריב.

המנהג אצל הערבים שוכני אהלים כי לכל מקרה ופגע אם טובה ואם רעה אשר יקרה לאדם בימי חייו ועשו "זבח", לאמר: שמביאים כבש ושוחטים אותו ועושים ממנו סעודה, וקוראים לזה "זבחה". כי יבנה אדם בית חדש או כי יקח אשה חדשה או בן יולד לו או בת ועשה לאהביו "זבח משפחה", כי יחלה אדם ויקום

מחליו או כי במלחמה ירד ושב בשלום ועשה "זבח שלמים", כי ימות לאדם מת ועשה לאוהביו "זבחי מתים", כי יהיה ריב בין שני אנשים או בין שתי משפחות שהתגרו זו בזו ימים רבים ועשו שלום ביניהם ועשה הצד המפיים זבח גדול והוא "זבח ריב". זבח ריב כזה עשה גם יעקב אבינו לכבוד לכן לפייסו על גנבו לבבו (בראשית לא, נד). ולפי זה נעימה במאד מליצת הכתוב (משלי י"א) "טוב פת חרבה ושלוחה בה מבית מלא זבחי ריב" כלומר מבית שאוכלים בה בשר מדי יום ביומו אבל ממה? מזבחי ריב, מפני שבני הבית מתקוטטים תמיד ועושים שלום תמיד וזבחים זבחים.

הקול יפה לבשמים.

אצל הערבים האלה המצוינים במדת "הכנסת אורחים" ראיתי המנהג כי בבוא להם ארח נכבד אינם מסתפקים בהגישם לפניו כוס קהה מוכנת כ"א יקלו הקוה וידוכוהו במדוכה יבשלו בפרור לשמו דוקא, ואם הארח נכבד מאד ושר הדוכה שירים לכבודו ומכה בעלי לענות לקול שירו כמכה בתוף. על פי הדב"ה הזה יבוארו לנו הדברים שאמרו בכרייתא דפטום הקמורת; כשהוא שוחק אומר הדק היטב, היטב הדק מפני שהקול יפה לבשמים. ובה נבין ג"כ מה ענין זגין (פעמונים) אצל מכת ישת הנזכרים בתוספתא כלים ב"מ פ"א אשר אין להם מובן, ועל פי המנהג הנזכר יש לשער כי העשירים היו עושים עוד זגים למכתשת שדכו בו בשמים למוגמר לכבוד האורה כדי לבשם את הקול.

הכוכים.

בענין הכוכים והגולל והדופק נתחכטו בהם הפרשנים כולם מבלי שים לב אל המציאות ושערו בהם השערות דחוקות ויכשלו בפשטם של הדברים, ואנחנו יגענו למצוא פתח דבר ע"י מראה עינים למען יתבררו ויתלבנו דברי חז"ל בענין הזה. שנינו בב"ב ק' : המוכר מקום לחברו וכן המקבל מחברו

לעשות לו קבר, עושה תוכה של מערה ארבע על שיש ופותה לתוכה ח' כוכין ג' מכאן וג' מכאן ושנים מכנגדן, וכוכין אורכין ד' אמות ורומן שבעה ורהבן ששה. ר"ש אומר עושה תוכה של מערה שיש על שמונה ופותה לתוכה שלשה עשרה כוכים ארבעה מכאן וארבעה מכאן שלשה מכנגדן אחד מימין הפתח ואחד משמאל, ועושה חצר על פני המערה ששה על ששה ופותה לתוכה שתי מערות אחת מכאן ואחת מכאן, ר' שמעון אומר ארבע לארבע רוחותיה, עכ"ל המשנה.

ואמרינן עלה בגמרא: הני תרי להיכא שדי להו? או לבראי הא קמתדשי להו? ומשנינן דעביד להו בקרן זוית, והא נגעו כוכין להרדי? אמר ר"א במעמיק.

קרן זוית זו הביא בה הרשב"ם שני פרושים, הראשון, כי הגמ' קורא בשם זה את סוף דפנות האורך אשר לעומת הפתח ולא נראה בעיני הרשב"ם לאשר אין זה פרוש מלת 'קרן זוית' כי ע"כ יפרש בקרן זוית ממש שבין ירכתי המערה לצלעותיה, אך איך יפרנס הרשב"ם ז"ל דברי המשנה: 'מימין הפתח ומשמאלו'? לא ידעתי! וגם לא ידעתי מה הכריחו לזה? האין קרן זוית לכותל החצוני כלכותל אשר בירכתים? ואולם נראה כי הרשב"ם ז"ל כה"ר ז"ל בתוס' ד"ה 'דעביד' שניהם חושבים שהמערה היתה פרוצה מלפניה והיתה אך כאכסדרה שאין לה אלא שלש דפנות. ולכאורה ראית הר"י ז"ל מחשבון עשרים האמה שבאהלות דפריך הגמ': 'אי ר' שמעון כ"ב הוי' ואי רבנן י"ח הוי' ראייה נכונה היא שאין הכתלים החצונים באים בחשבון, דא"כ אתא מתניתן כרבנן ויחשב לכל כותל אמה לעוביה, אך מה נעשה ואין המציאות אומרת כן, עינינו הרואות כל מערות הכוכין אשר לא נהרסו עוד משני הזמן כי ארבע דפנות להם שלש בעובי הסלע והאחת לפנים הצובה ג"כ מן הסלע ועוביה כאמה ופתח באמצעה כאמה רחבו וכאמה ורביע קומתו.

והנה אמנם כי כוכים כאלה, שיהיו בקרן זוית שבין כותל הפתח והצלע אינם מצויים במציאות, אבל בכלל לא נמצא עד

היום אף שכונת קברות אחת שתהי' לפי שמת ר' שמעון, לאמר: די מערות מכונות לדי רוחות של חצר ושיהי' בכל מערה שלש עשרה כוכים, אבל מצאנו לשתיים ולשלש רוחות, ובכ"ז אין הכוכים נוגעים זה בזה, מפני הטעם הפשוט, כי באופן כזה עושים עובי הכתלים החצונים ארבע אמות ועוד, ועל כרחינו נאמר שר"ש וחכמים לא נחלקו במציאות, אם עושים קבר כך או כך, אבל חולקים בטברא: שנים שכרתו ביניהם ברית מקח וממכר או קבולת ואין תנאיהם מבוארים כל צרכם במדה ושעור הראוי אם נתפוש המדה והשעור היותר גדול או היותר קטן, ודעת ר"ש כי על המקבל היה להתנות המדה והשעור וכיון שלא התנה אנו אומרים שכונתם היה על השעור הגדול, כי ע"כ אין חדוש אשר שכונות קברות כמו לדעת ר"ש אינן מצויות, ובין תבניות המערות הרבות אשר ראיתי בידי המהנדס ה' שיק אך אחת מצאתי אשר לה כוכים גם בכותל הפתח לשני צדדיו, ועל קושיית הגמ' הא קמתדשו להו משיבה לנו המציאות תרוץ ששום ומספיק, כי עובי הכותל הוא יותר מארבע אמות ואין חלל הכוך נכנס תחת החצר, אבל גם תרוץ הגמ' מספיק מאד באמרה "שמעמיק", כי במערות רבות יש כוכים עליות ותחתיות וקושיית התוס': א"כ ירבה לו כוכים, אין קושיא מפני שאע"פ אשר לר"ש יש לתפוש בשעור הגדול בכ"ז תפישת מרובה לא תפישת ובתפשונו בשעור הגדול עכ"פ אין לזוז מיופי הסדר, הנה ראינו שכונות קברות שבהן מערות מכפלות ומערות בתוך מערות וא"כ אין לדבר סוף.

הגולל והדופק.

מה המה הדברים האלה אשר עליהם אנו דנים ועל דיניהם אנו מתפלפלים? רש"י והר"מ ז"ל מפרשים שהכולל הוא כסוי לארון ותפשו עליהם התוס' בכמה מקומות (עיין ברכות י"ט, שבת קנ"ב, סוכה כ"ג, כתובות ד', נזיר נ"ד, סנהדרין ט"ז) והחליט הר"ת ז"ל שהוא "מצבה" שמקימים על הקבר, ותפיש עליו הר"י ז"ל, וסוף סוף אין המשניות והתוספות מתפרשות כל צרכן, ואם אמרנו לסדר

את הקושיות יארכו הדברים, וסומכים אנו על המעיין ישר ההגיון שימצאן מאליה והננו מעירים בזה אך על שתי קושיות גדולות, האחת מצד הלשון, הן הכל יודעים כי גולל משרש "גלל" כלומר דבר שמתגלגל ואיככה איפוא בא שם זה לכסוי הקבר הקבוע. והשנית מצד הענין, הן לפי דברי כל המפרשים הרי הגולל הוא כסוי לקבר יחיד, ואיככה יפרנסו דברי התוס' באהלות, מעשה בבית דגן ביהודה באחד שמת ערב פסח והלכו לקברו, ונכנסו הנשים וקשרו החבל בגולל, ומשכו האנשים מבחוץ ונכנסו הנשים לקברו והלכו האנשים ועשו פסחיהם לערב. וכאן הבן שואל :

א) למה היו צריכים להכנה רבה כזו להניף כסוי מעל הקבר .

ב) כיון שעדיין לא היה המת מונח בארון א"כ אין הדופק מטמא ? אבל אחרי רואי הכוכים ואופן בנינם נתפרש לי הדבר כשמלה.

חפירת הכוכין כך היא : מתחלה חופרים גומא מרובעת בתוך הסלע בערך ששה אמות על ששה אמות ופותחים בו מערות לכל צד. לגומא זו קראו "גת הקבר", או "חצר הקבר". והיו יורדים לתוכו דרך סולם. האופן הזה אינו מצוי, והאופן המצוי הוא שפותחים מערה בצלע ההר, דהיינו, שחוצבים בשפוע ההר ועושים כמין דופן זקוף ובתוך הדופן פותחים פתח וחוזרים וחוצבים מבפנים להדופן ועושים שם מערה מרובעת הכל לפי הסלע, ובדופני המערה עושים הכוכים, שארכם ארבע אמות ורחבם אמה ורומן שבעה מפחים, ועושים סתימה לפתח המערה באופן כזה : חוצבים אבן כמדת הפתח ומכניסים אותו כמין פקק בתוך הפתח, ואבן כבדה ועטלה כמין רכב של רחיים או כממל של בית הכר, מעמידים אותה על חודה על פני כותל המערה מבחוץ והיא מתגלגלת. ובשעה שסותמים את המערה מגלגלים את האבן על פי הפתח, ובשעה שרוצים לפתחה גוללים אותה מעל פיה לצד אחד, ומציאים את הפקק ונכנסים למערה. והנה לבלי תגלל האבן מאליה גותנים לה סמוכות מתחת חודה משני צדיה מכאן ומכאן והסמוכות הללו הן הדופקים, ונקרא זה דופק על שם שהגולל מתדפק בו . וזה ששינינו באהלות (פ"ב מ"ד) איזהו דופק, את שהגולל גשעי

עליו ע"כ. והנה המערות האלה היו קברי משפחה שהיו פותחים
 אותם כפעם בפעם להכניס שמה אחד מן המשפחה שמת. ועפ"י
 תתפרש התוס' בענין מעשה בבית דגן ביהודה שהביאנוה למעלה.
 מעתה זכינו כי הגולל אינו כסוי לארון אלא הוא סתימה
 לפתח מערת הקברים. והנה ידוע כי הקבר הסתום הבנוי על גבי
 הקרקע מפני שדפנותיו קבועות ונכרות הרי הן מטמאות באהל ואת
 כל הנוגע בהן. ואולם המערה החצובה בהרים אי אפשר שתטמא
 מכחיון כי דפנותיה הלא היא הארץ כולה, אך דופנה החצון שלצד
 החצר אפשר שמתטמא. וכן הגולל דופקיו כיון שהם נחשבים לקבר
 אף על פי שהם יוצאים מחוץ להקבר מטמאים במגע ובאהל.
 והנה אמנם על פי רוב היתה סתימת פתחי המערות נעשות
 מאבן עגולה כנ"ל, אבל אחרי כן החלו לעשות סתימות בדרכים
 שונים ובכ"ז שם "גולל" נקרא עליהם על שם צורת הסתימה
 הראשונה. ומעתה תתפרשנה לנו כל המשניות והתוספתות אל
 נכון בלי שום קושי כאשר יראה המעיין בעצמו. ובאתי להעיר אך על
 משנה אחת באהללות (פמ"ו מ"ח), אשר גם הגר"א ז"ל אשר כל זה לא
 אנס לו הלך בפרושה בדרך הקושי בעוד אשר לפי דברינו מתפרשת
 כמין חומר. וז"ל: קורה שעשאה גולל לקבר בין עומדת ובין
 מוטה על צדה אינה מטמא אלא כנגד הפתח. עשה ראשה גולל
 לקבר, אין טמא אלא עד ארבעה טפחים. ובזמן שהוא עתיד לגוד.
 ר' יהודה אומר כולה חבור. והנה כל המפרשים מבארים שם על
 פי שמתם כי פי הקבר למעלה בארץ, ואי אפשר לישב על פיהם
 מה ההבדל בין הקורה העומדת ובין זו שעשה ראשה גולל, ובכלל
 אין טעם ונמוק להלכה זו. אבל לפי שמתנו כי פתח המערה
 בצדה, פרוש המשנה כך הוא: קורה שהעמידה על פתח המערה
 או שהניחה באופן שעוביה כסה את פני המערה, הנה מה שכנגד
 הפתח נחשב כגולל, אבל מה שיצא ממנה למעלה ולמטה או
 לצדדים אינו מטמא. ואולם אם תחב ראש הקורה בפתח וסתמהו
 בו, אם לא חשב לגוד את הקורה סמוך לראשה הרי בטלה לגבי
 הקבר והרי היא כולה גולל. ואולם אם חשב לקוצצה ולהניח אך

פקק כדי סתימת הפתח, אין מטמא ממנה אלא ארבעה טפחים היוצאים חוץ מן הפתח כי אותם מסתמא יניח, אבל שאר כל אורך הקורה אין לו דין גולל. ור' יהודה מחזיר אף בזה. ואולם אם הציבו קורה על פי הקבר מלמעלה הסברא נותנת שתהא מטמאת אפילו עד רום רקיע, כי לו גם דין גולל אין לה למעלה מארבע הלא דין קבר סתום עליה. וגם מה דתניא בתוס', גל של צרורות וכו', יתפרש שנעשה גולל מן הצד ולא על גבי הקבר, ע"ש ודו"ק.

וכל ההרים אשר במעדר יעדרון.

מבלי לסיים בדברים המזכירים את המת נשובה נא למעשה האדם בחיים. בעברי בארץ הגליל ראיתי הרבה הרים זקופים שאינם ראויים למדרגות מפני זקיפתן הרבה. וככ"ז ימצאו בה מגרעות שמוחות קמנות הרבה הראויות לזרע אף על פי שאינן ראויות לחרישה בבקר מפני קמנן. ומה הפלחים עושים, מעדרים את המגרעות שבהרים האלה במעדר וזרעים אותן והרי כל צלע ההר נראה כמנומר, כי התיכות חרושות וזרעות תכסנה אותו על פני כולו. ועל פי זה נתפרשה לי המשנה (פאה פ"ב) וכל ההרים אשר במעדר יעדרון וכו'. ונתבאר לי כי פרוש הרמב"ם ז"ל שם עיקר.

ושמרתם את המצות : שמור משעת קצירה

או משעת לישה ?

ענין השמירה הזו שהיא למצת מצוה דוקא לא נתבאר לי, עד בואי הגה וראיתי מנהג הערביים בהכנסת אורחים. כבר הזכרתי למעלה כי בבוא אורח לאחלי ערב אם אורח חשוב הוא וידוכו הקהאווה לשמו דוקא. ופה אני מוסיף, כי לא בהקהאווה לבד אמרתי כי אם גם בכל הכנות האכילה כמו באפיית הפת וזביחת השנה, ולפי חשיבות האורח כן תרבה ההכנות לשמו. ואם יקרה כי יבוא אורח חשוב בזמן הקצירה לא יספיקו ללוש הפת לשמו

רוקא, כי אם בעל הבית ישלח את בנות ביתו לישדה והן קוצרות
עמרים לישם האורח ומביאות אותם הביתה והוכמות אותם במקלות
בשירה וזמרה לכבוד האורח, וכך זרות ומוחנות ולשות ואפות. כי
עתה לא יפלא עוד בעינינו אם חשבו מצת מצוה לאורח הגון
הראוי לעסק לישמו משעת קצירה.

השקפה במצב ארה"ק

(במשך חמש שנים החולפות)

במשך החמש שנים האחרונות, מעת אשר יצא לאור הכרך הראשון מספרנו, נקרו ונעשו בארץ הקדושה מעשים שונים ונכבדים, משמחים ומעציבים, ולוא יצאו כלם ממקור אחד או למצער עמדו כלם תחת משטר והנהגה אחת היה בכחם למעול גדולות ונצורות בהטבת מצב הארץ הזאת, כי תנועה גדולה כזאת לא היתה בכל החמשים שנה האחרונות מעת אשר ישוב ארה"ק החל להתרחב, עד כי החמש שנים האלה יוכלו להחשב כתקופה שלמה בקורות דברי ימי היהודים בארץ הזאת. אולם כאשר אמרנו כל המעשים האלה לא מיד אחת נעשו ולא לב אחד הרה והגה אותם, רק כל איש ואיש עשה כהעולה על רוחו, ולכן לא הצליחה פעולת הפועלים כאשר יכלה להצליח, ובעבור זאת לא נוכל לתת לפני הקוראים תוצאה כוללת מכל המעשים והמקרים אשר נקרו ויאתו בעת הזאת, ולכן נאלצים אנחנו למנות ולבאר את כל פרשת המקרים והמעשים חכם אחת לאחת והקורא בראותו את אשר לפניו ידע לשפוט מישרים.

ובראשונה נמנה את המקרים המורגלים, ר"ל המקרים והמעשים אשר נקרו בעצמם מבלעדי תנועת העליה, ואחרי כן נמנה ונבאר את המעשים והמקרים אשר באו לרגלי העליה, מעלותיהם ומגרעותיהם, ואת אשר השאירו אחריהם בלי גמיה ומשא פנים.

מצב הארץ בכלל.

הארמה הוציאה צמחה לברכה, כן בתבואות הישדה וכן בפרי העץ (מלבד עצי האתרוגים אשר הוכו בשדפון בשנות תרמ"ד ותרמ"ה, בראשונה מרוב השלג, ובשניה מהברד אשר ירד בראשית ימי הקיץ), וגם שנות מ"ה ומ"ו אשר פחדנו מרעב, כי נעצרו השמים מתת מטר בראשית ימי החורף, גם הגה ברוכות היו באחריתן כי פתח לנו ד' את אוצרו הטוב ויתן לנו גשם מורה ומלקוש בראשון, והגרנות נמלאו בר.

פעולת הממשלה ובית מועצות העיר.

ממשלתנו הרוממה פקחה אף היא את עיניה לטוב, ותוציא צו כי כל יושבי הארץ החוסים בצלה יכתבו בספר הפקודים, למען תדע ותכיר מספר ומצב יושביה.

בקיץ תרמ"ו נוסד בעירנו בית מועצת שוטרים, וארבעה עשר שוטרים (ובחס י הודי אחד) יסובו בכל חוצות ורחובות העיר לשמור ולהגן על שלום יושביה, ולפקח על נקיון העיר וסדרה.

בית מועצת עירנו עבר את עבודתו בחריצות בהעת הזאת, על נהל הירדן בנה גשר גדול נשען על עמודי עץ אשר יוכל לעמוד גם בעת אשר הירדן מלא על כל גדותיו, וע"ז יתרחב המשא ומתן בין יושבי עירנו ושבטי הערבים השוכנים במזרחו, ובשנה האחרנה נגמר בסוד ועד בית המועצה לתקן ולישר את רצפת כל חוצות ורחובות העיר למען לא יכשלו רגלי העוברים, ולחפור תעלות שופכין ברחובות אשר לא היה בהן עדנה ולתקן הישנות. ועד היום כבר תקנו חלק גדול מהעיר לשמחת ולענג עין כל עובר.

בקיץ שנת תרמ"ו הגדיל עוד בית המועצה עשות לשלם שכר רופא אמן כי ישב שלש פעמים בשבוע בבית מיוחד להשיב לכל החולים הבאים לשאל בעצתו, מבלי הבדל דת, הנם, וגם סמי המרפא יותן בשכר מצער, ולהעניים בחנם.

מצב החינוך.

החינוך הוא אחד מהאופנים אשר מצב כל עיר ועדה תסוב עליהם, ולכן עלינו להזכיר בראשנה את דבר החינוך בעירנו במשך העת הזאת.

בצעדי און צעד החינוך קדימה בכל משך העת הזאת למרות המכשולים הרבים אשר הונחו על דרכו, ובצדק תוכל התקופה הזאת להתפאר בזה על אחיותיה הבכירות. עוד בראשיתה יסדה חברת "כל ישראל חברים" בפאריז בית ספר לנערים כתכונת ומערכת יתר בתי הספר אשר לה בארץ הקדם. אך יתר שאת לו כי בו ילמדו התלמידים גם שפת עברית על בוריה ותלמוד, והבית עומד נכון על עמודים חזקים עד כי כל הרוחות שבעולם לא יוכלו עוד לסערו ולהזיזו ממקומו, ומעת הוסדו עד היום ילך הלך וגדול, ומספר התלמידים המקשיבים לקח כעת, הוא פי שלש מהמספר אשר נועד לו בעת התיסדותו, ויום יום יבואו עוד תלמידים חדשים לרפוק על דלתותיו אך לא יקובלו מאפס מקום. גם הרבה מאלה אשר טיד בהפתחו מאנו, או פחדו, לשלוח את בניהם שם, יחישו כעת להביא את בניהם בו כי נוכחו לדעת כי דת ודעת, אמונה ותבונה, שוכנות בו, ואשה לא תצרו רעותה. כשנה אחרי הפתחו נוסד בו מחלקה מיוחדת ללימוד מלאכה ושבע מלאכות היותר נחוצות ילמדו הנערים שמה. והעניים שבהתלמידים ישיגו ארוחתן וכל צרכיהן בבית הספר.

וזאת תורת הבית מערכותיו וסדריו :

בית הספר עומד על הדרך העולה יפו לפאת שמאל במקום גבוה ובו כשנים עשר חדרים, ובאמצעיתו גן. החדרים התחתונים הם לבתי המלאכה, בית האוכל וכו', והחדרים העליונים הם חדרי הלימוד. במפלגת הלמודים יש שלש מחלקות, ובהנה ילמדו התלמידים תורתנו הקדושה הכתובה והמסורה, דקדוק שפת עברית, שפת צרפתית, וערבית, וראשי הידיעות הנחוצות. ותלמידי המחלקה הראשנה ילמדו גם שפת אנגלית וטורקית. מספר כל התלמידים 168, מהם ספרדים 90, אשכנזים 46, מערבים 17,

ומבני הנכר 15. שלשים מהם ילמדו כל היום לשון וספר, ומאה וחמשה ילמדו חצי היום לשון וספר, וחצי היום מלאכה, ושלשה ושלשים יעסקו אך במלאכה לבד, ובלילה ילמדו כתב ולשון.

בית היתומים הנוסד מנדיכי אחינו באשכנז. גם הוא צעד בצעדי און קדימה במשך העת הזאת. מספר היתומים המחונכים בו כעת שמנה עשר (פי ארבע מאשר היה בימי התיסדותו) הרבה מהחניכים אשר כבר חונכו בו שנים אחדות, נתנו לאומנים שונים ללמדם מלאכת יד, ובלילה ישתלמו בידעת לשון וספר. ראש הבית עוד הגדיל עשות, כי מלבד החניכים יקבל גם תלמידים אשר יבואו רק לשמוע בלימודים, והדבר הזה הועיל מאד להטבת מצב חינוך בני האשכנזים החפצים כי בניהם ילמדו שפת אשכנז, ומספר התלמידים כעת עשרה.

פעולת בתי לימוד האלה נראתה גם על שמי החינוך הכללי עד כי איזה אנשים אשר מסבות שונות לא יוכלו לשלוח את בניהם לבתי ספר האלה, ישכרו למו מורים פרטים ללמדם לשון וספר, ואין כל ספק בלבנו כי החפץ לחינוך ישר יגדל ויתפשט במאד. ובימים מעטים נאלץ ליסד בתי ספר חדשים או להגדיל את הבתים הנזכרים.

להשלמת הטבת מצב החינוך עלינו למנות עוד את פעולת חברת "עזרת נדחים" (על דבר טמרת החברה, זמן התיסדותה, ופעולותיה נדבר הלאה) החברה הזאת תתמוך בידי נערים החפצים ללמוד מלאכה בתמיכת כסף לכלכלת נפשם, ושכר האומן. ולנערים קטנים אשר לא יצלחו עוד ללמוד מלאכה תמסור לבתי הספר הנזכרים והיא תתמוך בידם לכלכלתם*.)

* לדאבון לבבנו ימצאו עוד נערים עזובים רבים אשר לא ימצאו מאסף אף מאחת המוסדות הנזכרות כי ראשי בתי הספר לא יוכלו לאסוף אל הבית רק נערים אשר אבותיהם יגורו פה. והרבה אישכנזים יושבי תונרמא ומצרים יבואו את בניהם להכנס פה ומטעם האמור יפלו הנערים בידי ביה"ס אשר להמיסיאן. והחברה גם היא לא תוכל להחזיק בידו כלם מחוסר הוצאה. וכן ימצאו נערים רבים אשר אבותיהם מסרום בעצמם לביה"ס

שני בתי תלמוד תורה חדשים נוסדו בפרורי העיר למען
לא יאלצו בני העניים אשר נאחזו שמה לכתת את רגליהם ללכת
לבית הת"ת הכללי אשר בעיר פנימה. והם :
(א) באחוזת מאה שערים . אשר מספר תלמידיו עולה
לששים, ועליהם חמשה מלמדים.

(ב) באחוזת מזכרת משה . מספר תלמידיו כחמשה
ועשרים ועליהם שני מלמדים, ומקור הכנסותיהם הוא : (א) מכסף
נדבות אשר יתנו יושבי האחוזה האלו מדי חדש בחדשו. (ב) שכר
מצער אשר יתנו הורי הנערים אשר ידם משנת לקופת הת"ת.
(ג) תמיכה מעטה מקופת הת"ת הכללי, ובאחוזת "מאה שערים"
הטילו מכס על בית המקולין לטובת הת"ת.

בית ת"ת לכולל אונגארן. הנוסד בשנת תרמ"ט, לצרור
להת"ת הכללי על חפצם ללמד להתלמידים, על פי בקשת הישר
מונטיפיוריז"ל, (ראה מאמרנו "משה וירושלם" צד 187) שפת ערבית,
נסגר אחרי מלאת לו שנה ויותר מסכות שונות. ובשנת תרמ"ו
נפתח מחדש. מספר תלמידיו אך ששה עשר ועליהם שני מלמדים.
בביה"ס עליוזא העריץ פאן לעמיל שטיפטונג. החלו
ללמוד גםאשפת אשכנזוצרפת וראשי הידיעות היסודיות. בהתעוררות
ובהשתדלות הקאנסול לממשלת אוסטריא. והתלמידים יעשו חיל
בלימודם.

בשאר בתי התלמוד תורה לא נעשה כל חדש. עניני

אשר להנצרים- או שלחום ע"י אחר למסרם לב"ם אשר לתהודים והשליח מעל בשליחותו
וימכרם לעק"ר. וכאשר יודע הדבר אחרי זמן מה לראשי בתי הספר או להחברה הנו'
והפצו להוציאם אין למו מקום לאסוף את הנערים האלו כי על הרוב היו הנערים האלו
נם בעריהם משחתים ופרועי מוסר ובהיותם אח"כ בב"ם אשר להנצרים נשרשו במומדות רעות
חדשות אשר סכנה מרחפת על בתי הספר אם נערים כאלה יקובלו בו. ולכן אין כידם
להוציאם משם. ע"כ החובה והמצוה על כל אהבי ארצנו בחו"ל הדואנים להטבת
מצב הנוך בני ציון להקים בית מקלט לנערים עוובים כאלה, על פי הסדרים אשר לבתי
מקלט כאלו ברוב ערי איראסא.

הלימודים וסדריהם הם כאשר היו (בכית הת"ת אשר לספרדים העבירו את לימוד שפת ערבי מפאת מחסור ההוצאה) ורק מספר התלמידים נתרבה בה מהתרבות יושבי העיר.

חברות לצדקה וחסד.

(א) חברת "עזרת נדהים". החברה הזאת נוסדה בהתחלת שנת תרט"ד בהתעוררות האדונים בכר, פרומקין, בן יהודה. מטרתה הראשית היתה אך להציל את הנלכדים, או העומדים להלכד, ברשת המיסאן הבריטית אשר רבו אז במאד, (כאשר נכאר הלאה) על פי שלשת האופנים האלו : א) לעזור לאלה מהעולים אשר יאבו לשוב לארצם ולמולדתם. ב) להושיע לאלה אשר יוכלו להתפרנס פה מיגיע כפם על ידי מלאכה או מסחר. ג) לדאוג בעד הנערים העוזבים ללמדם מלאכה המחיה את בעליה. אך מעט מעט החלה לשלוח נטישותיה גם על שאר עניני העיר הדורשים עזר ותיקון, ומהנכבדות שבהם הם : א) הלואות כסף לסוחרים ואמנים עניים, על בטחונות, לשלם את הקרן מעט מעט. ב) בנין בתי מעון בעד עניי התימנים (כאשר נזכיר הלאה). בהחברה הזאת, אשר למטרה קדושה ונשגבה כוננה, נתאחדו כל יושבי עירנו, אשכנזים, ספרדים, ומערבים ראשיהם ונכבדיהם, ובצדק ומישרים תתנהג. ראשיה יבחרו בדעות נעלמות, וכפעם בפעם תוציא חשבון גלוי מהכנסותיה והוצאותיה במ"ע החבצלת ובספרים מיוחדים. וגם אחינו בחו"ל שמחו לקול קריאתה וימהרו לבוא בבריתה למען תוכל למלאות את משלחתה באמונה, ובאמת עשתה גדולות ונצורות, ונפשות רבות הצילה מרדת שחת. אולם לדעתנו הרבה יותר טוב עשתה החברה* אם עמדה רק על מטרתה העקרית, כי אז

* בדברינו אלה מונתנו רק על פעולת החברה עצמה לא על פעולת ראשיה. המה אמנם לא ירפו מלפעול בכל דבר אשר ימצאו לטוב ונחוץ לתקן בע"ק וסביבותיה. כי באמת אנשים המוכשרים והפציים לעסוק בטיבת הכלל

בהיות כל כחותיה פונות למרכז אחד, יכלה ללחום מלחמת תנופה את המיסיאן ותוכל לה, מאשר במצבה הנוכחי, וגם לא משכה עליה קנאת מקנאיה אשר יאמרו: כי תאבה לקפל את כל הנהגת העיר תחתיה.

חברות לגמילות חסדים.

ארבע חברות חדשות לגמילות חסדים נוסדו, שנים מהם בפנים העיר, האחת למלמדים ובני הישיבה, והשניה לאומנים ופועלים אשר ילוו כסף בעבוט לבני בריתם, ושנים מהם בהפרורים אשר מחוץ לעיר: א) באחוזת "מאה שערים" והיא תלוה כסף לכל יושבי האחוזה אף שאיננו מבני בריתה. ב) באחוזת "משכנות ישראל, אבן ישראל, נחלת שבעה", ובשם "שלושה שערים" תקרא. והיא תעזור גם לחולים עניים מיושבי אחוזת האלו. סכום הכסף הנמצא בהחברות האלו אך מעט.

חברת גמילות חסד הכללי לעדת אשכנזים, קנתה בשנה הזאת חצר בעל חמש בתים, ואחד מהם יחדה לכה"ג. ושכר יתר הבתים יבוא לאוצר החברה.

חברת ביקור חולים "משגב לדך" אשר לעדת הספרדים תלך משנה לשנה קדימה, וזה כשלוש שנים אשר הגדילה לעשות ותרחיב את חוג פעולתה גם למוכת החולים שי"א מבני החברה, ותעשה חוזה את אחד הרופאים המובהקים אשר בעיר כי ישב חמש פעמים בשבוע בבית החברה להשיב בכל יום לארבעה ועשרים חולים חנם.

החברה הזאת תתנהג בצדק ומישרים, בכל שנה תוציא לאור חשבון הכנסותיה והוצאותיה באר היטב, ויהי סך הכנסתה בשנה החולפת, היא השנה השביעית להתיסדותה (ניסן תרמ"ה— ניסן תרמ"ו) סך 25169, ובזה היה סך 16537 הכנסה מהברי

מעטים עוד בעירנו, אך יעשו את מעשיהם בתור אנשים פרטים העמלים בצרכי צבור

או בשם הברה אחרת אשר ייסדו לתכלית הזאת.

החברה. והוצאותיה עלה לסך 27071, עד כי עלתה ההוצאה על ההכנסה בסך 1901 פיאסטר. והסך הזה נאלצה למלאות מהקרן קיים אשר לה.

מוסדי צדקה חדשים.

בתי מזכרת משה. על דבר הבתים האלה מספרם ואופן בנינם ראה למעלה במאמרנו "משה וירושלם" צד 139.

בתים לעניי התימנים (מחברת עזרת נדחים).

בחורף שנת תרמ"ב החלו לבוא הרבה מאחינו יושבי ארץ תימן לפעיה"ק, וכמעט כולם עניים מרודים. הרבה מהם עשו כל מלאכה ועבודה למען החיות את נפשם, אך גם אלה אשר מצאו עבודה לא יכלו להרויח כ"א לחם צר (ומהם היו אשר לא מצאו כל עבודה ומלאכה לכלכל את בני ביתם גם בלחם) ולא לקמץ משכר עבודתם על תשלום שכר בית מעון אשר לפי מנהג המדינה על הישוכר לשלם שכר כל השנה בראשיתה, וישכנו במערות ובנקיקי הסלעים הם וילדיהם, ואיזה מהם אשר לא מצאו להם מפלט גם במקומות כאלו, נאלצו לשבת תחת כפת השמים מבלי כל מחסה מחום וקור. ויתעוררו ראשי חברת "עזרת נדחים" לבנות עבורם בתי מעון אשר ישבו בהנה שלש שנים חליפות. ויקנו לזה כר נרחב בצלע הר הזיתים בפאת מערבית, ובעזרת נדיבי אחינו פה ונדיבי עמנו בחו"ל נבנו כבר עשרים בתים אשר כמו ישבו עשרים משפחות היותר עניות. ומעל אחד הבתים בנו ביהכ"נ קטן למען יוכלו להתאסף שמה להתפלל ולא יאלצו ללכת העירה.

בשנה האחרונה הואיל גם הגביר הנכבד וויניציאני בן משק בית הנדיב המרום הבאראן הירש הי"ו לשום עינו לחומלה על האומללים האלה וישלח סך 4000 פראנק לה' נסים בכר לבנות במחירם עשרה בתים והוא מסר את הכסף לידי ראשי החברה הנז' ובעוד ימים מעטים יחלו לבנותם.

בתים להתימנים (מנדכת ועד התימנים בלאנדאן).

גם אחינו בלאנדאן נתעוררו לחומלה על אחינו אלה (ע"י קול הקריאה של ה' מארקוס אדלער, וה' וואלרויך אשר בקרו את עירנו בשנת תרמ"ד) ויכוננו ועד לכנות בעדם בתים. ועד היום נבנו שלש עשרה בתים סמוך לבתי חברת משכנות ישראל משמאל הדרך העולה יפו, באמצעות הועד המקומי ה' וואלירו, פינס וגאלדשמיד.

ממוסדי צדקה הישנים אשר נתגדלו ונתרחבו במשך העת הזאת, נוכל למנות שלש אלה :

א) בית החולים לבית ראטהשילד. מיסדיו גמרו אומר להרחיב ולהאדיר גבולי בית החולים ולהעתיק את מקומו מחוץ לעיר למען היות לביה"ח אויר צח ומזב מכל עבריו. ויקנו כר נרחב מימין הדרך העולה יפו לא רחוק משער העיר למבנה ביה"ח. וסך שמונים אלה פראנק הקדישו על הוצאות בנינו. ובהחל הקיץ הבא, תחל המלאכה.

ב) בית מושב זקנים ותבשיל טהעע הלך הלוך וגדול. ועשרים זקנים ימצאו בו כעת מקלט, והמה ישיגו שם בית מעון וארוחתם ארוחת תמיד. והבית כלו אומר כבוד לעיר קדשנו ולמיסדו.

ג) בתי המחסה והכנסת אורחים. הועד בנה על חשבוננו חמישה בתים גדולים ושני בתים קטנים (אשר שלשה מהם נועדו להגדיל את בית הכנסת אורחים) והנדיב המרום קארל ווילהעלם פֶאן ראטהשילד כס"פ דמיין אשר כבר עשה לו שם עולם בהבתים אשר בנה בהמוסדה הזאת, הגדיל לעשות בבנותו באר גדול אשר יתן מים ליושבי הבתים די על כל השנה, ועל הבאר בנה שני בתים קטנים למושב שתי אלמנות.

ממוסדי צדקה אשר ידי בני הנכר כוננו פה בעת הזאת, נוכל למנות שתי אלה אשר מפרים יחנו כל יושבי ירושלם מכלי

הבדל דת, והם : א) בית חולים להצרפתיים. בית החולים הזה בנו כמו רמים מחוץ לעיר סמוך לבנין הרוסים, ובו מקום לעשרים וארבעה חולים, ורופא הבית יושב עוד שלש פעמים בשבוע להשיב לכל חולה הדורש בעצתו, וגם סמי המרפא ינתנו חנם. ב) בית חולים למחלת העינים. בית החולים הזה יסדו נדיבי עם בריטאניא, ולו אין כל מטרה דתית כליתר מוסדות הצדקה אשר להבריטים פה. רופא הבית יושב בכל יום לגהות מזור מכל הבאים לדרוש בעצתו. בבית החולים פנימה ימצאו עתה אך שלש מטות, אולם בדעת מיסדיו להגדילו ככל יכלתם, ומיסדיו השכילו מאד ביסדם את הדבר הטוב הזה, כי חסרונו היה מרגש מאד בעירנו מפאת מחלת דלקת העינים השוררת פה בתוקף עז.

מלאכה, מסחר, וחרשת המעשה.

כאשר נביט בעין חודרת על מצב שלש אלה אשר המה רוח החיים בכלכלת כל עיר ומלואה, יתר לבנו בקרבנו לראות כי שלשתן לא נתגדלו ונתרחבו באמת במשך העת הזאת. ואם אמנם כי מספר בעלי המלאכה והסוחרים נתרבה ומהם החלו לאחוז גם בענפי המלאכה והמסחר אשר עד היום לא החזיקו במו כמלאכת סתות אבנים (*), עשיית חבלים, אריגת פוזטקאות. והאשכנזים החלו

(* המלאכה הזאת יש לאל ידה להשביע את עיבדיה לחם ובכ"ז לא החזיקו בה אחינו מעולם. ויהי כאשר עלה הר"ג כמוהר"ז נפתלי (ד"ר) אדלער נ"י לבקר את עיר קדשינו (בשנת תרמ"ה). ובידו היה הכח מאת ועד מעשינו ה"ז לעשות דבר מה להטבת מצב שליטי רוסיא אשר נאחזו בעיקר. הציע לפני ה' נסים בכר לעורר לאלה אשר יאבו ללמוד מלאכת סתות אבנים. ובשובו לביתו הודיע את ההצעה הזאת לפני ראשי הועד הנו' ותפיק רצון מאתם. וישלחו סך מסוים לה' בכר אשר נאות לקבל את העבודה הזאת על שכמו. והוא אסף אליו כל אלה אשר הסצו ללמוד המלאכה הזאת. ויתן להם כל כלי המלאכה הנחוצים וגם אומן שכר למו להורות המלאכה. ושכר מצער נתן למו מדי יום ביומו לפרנסתם. ורבים מהם ירויחו בכר לחם ביתם. ומאו החלה המלאכה הזאת

לסחור גם בסחורת גולמי בגדים ובמעשה צעצועים אשר לא שלחו
 ידם אליהם עד היום. אך רבוי האמנים והסוחרים לא הפיח רוח
 חיים באף המסחר והמלאכה ועוד הרע לו לקפד חייו, כי ע"י רבויים
 ירבה ההתחרות הרבה יתר על המדה הדרושה כמובן, והסוחרים
 ובעלי המלאכה לא יראו ברכה בעמלם וכל העם מקצה מתאווננים
 על רוע המצב. סבת הדבר פשוטה: סחר ירושלם הוא רק שכר
 סנימי, ר"ל אשר סוחריה יתפרנסו אך איש מאחיו, כי רק מעט
 מזעיר יצא תוצאות הארץ ומלאכתה לארצות אחרות, וגם המעט
 היוצא יצא גולמים כגוחם מבטן המבע הורתם, מהעדר בתי חרושת
 המעשה, והמה לא יתנו שכר ליושבי הארץ. והמצב הזה יאלצם
 לצמצם מאד בכל צרכיהם, ובגללו גם מצב המלאכה והמסחר ישרך
 דרכו במאד. הנה כי כן מצב שלש אלה בכלל, ובכ"ז לא נמנע
 מלבאר מצב כל אחד מהן בפרט.

המלאכה. לה הצליח עוד יותר לסול מסילה על שתי
 אחיותיה כי כאשר הזכרנו נתרבה מספר ענפיה ומחזיקיהם, ביחוד
 עלה מעלה מצב המלאכות הנחוצות לבנין בתים בסבת הבתים
 הרבים הנבנים מחוץ לעיר כפעם בפעם, כן מחכרות לבנין בתים
 וכן מסוחרים ואנשים יחידים*). לא כן:

למשוך אחריה גם לבות רבים מתושבי עירנו עד כי כעת יעלה מספר העוסקים במלאכה
 הזאת תחת סקורת ה' בכר לשלשים. מהם עשרים אשכנזים ועשרה תימנים - זכרה למו
 אלוה לטובה.

* מלבד הבתים לצדקה וחמד אשר הזכרנו למעלה בנה הר"מ וויטענבערג
 ששים בתים אצל אחוזת "מאה שערים" וקראם בשם "בתי משה" וכפי הנשמע יש עם
 לבנו להגדיל עוד את מספרם. והנה בראשית ימי בנינם אמר לתתם לכל איש מיושבי
 עירנו אשר יקבל עליו לשלם סחירם במספר שנים, ובאחדים מהם הקים את דברו. אך
 לאחרונה נחם על מחשבתו הטובה הזאת. והמה עומדים לשכירות שנה שנה.

בחורף שנת תרמ"ו נוסדה החברה חדשה לבנין בתים בשם "בית ישראל". מספר
 הבניה מאה, ומרביתם עניים ובכ"ז הצליח בידי ראשיה לבנות במשך הקיץ עשרה בתים
 אשר בהמה נאחזו כבר עשר משפחות. וראשי החברה משתעשעים בתקוותם לבלות את בנין

מצב המסחר. הוא לא מצא לו כל משען לא מפנים ולא מחוץ, כי אלה אשר יבואו לפה וכספם עמם לא יוכלו, או לא יהיו, לאחז בו, מהעדר ידיעת שפת הארץ, דרכי יושביה ונימוסייהם, ומהעדר במחון בישרת לבב אחיהם התושבים. ולכן כאשר באו כן ישובו. והתושבים בעצמם לא יוכלו להרחיבו מסאת עניותם ושפל מצבם, ומכל ההצעות אשר הצענו להמבתו ולטובת בתי חרשת המעשה, בה"ירושלים" שנה א' צד 240 לא יצא לפעולה אף אחת מהנה (*).

בתי חרשת המעשה. בדבר הזה לא נעשה עוד כמעט גם כל נסיון הגון. שתי הנסיונות הקלים אשר נעשו בימים האחרונים הם: בית מלאכה לרעפים, ובית מטוה צמר (במושב יהוד) לא יוכלו להיות למופת על הדבר בכלל, כי שני מונעים חזקים עמדו לשמן למו והם: א) כי מנהל בית המלאכה לא הבין את המלאכה לכל חוקיה ופרטיה. ב) מחסור ההוצאה הנחוצה לבית מלאכה. האחרון סמך כי יקומו חובבי ציון לעזרתו בהלוואת כסף, ותקותו אמנם לא עלתה בתהו, אך הלוואות כאלו הנתונות בצמצום גדול לדבר כזה אשר עוד לא שרש בארץ גזעו לא יוכלו להקימו ולהחזיקו. אך שביב תקוה אחד ינה כעת על שני חרושת המעשה כי איש אשר על דרכו לא תמצאנה שתי חמכשולים הנזכרים בא לפה ויכונן בית חרושת המעשה לעשיית שמן מזוכך וה' י. נימצאוויץ שמו. הוא למד את תורת המלאכה הזאת בבית המדרש בוויען והשתלם בפעולתה בנגב צרפת, ובידו

המאה בתים עוד לפני הזמן הנזכר. גם שנים מסוחריו עירנו בנו בתים לממכר על פי האופנים אשר להחברות לכנין בתים והוא: כי הקונה יוכל להאחו מיד בבית ועלו לשלם שכר קצוב מספר שנים ידוע ובמלאת העת הזאת יקום הבית לו לצמיתות.

* על כל איש חובב עמו וארצו להזכיר לטובה ולכרחה את הנכיר ל. האמבורגער בפסד"ט אשר לא יעף ולא יגע לעשות לטובת אומני עירנו וסוחריה. למרות המכשולים הרבים אשר ימצא על דרכו. הוא יקנה כפעם בפעם יין, כלי עצי זית, חסלן ומזוות וכיו' וימכרם אח"כ בעירו וסביבותיה, שלא ע"מ לקבל פרס.

גם די כסף הררוש לעסק הזה, ויאחו בלוד אשר סביבותיה ימצאו עצי זית למכביר וכבר החל את מלאכתו, וכצפיתנו נצפה כי שכיב התקוה הזה יפיץ אור גדול אשר לאורו ילכו יתר חובבי ארה"ק החפצים להקימה מעפר שפלותה, ואך בזה יוכלו יושבי ארצנו להושע תשועה נצחת כי החפץ לחיות על יגיע כפים גדל ורחב במאד גם בין תושבי עירנו, ומה גם בראותם כי החלוקה תלך הלך וחסר בכל הכוללים וימיה לא ימשכו.

העליה ותוצאותיה.

נסורה נא איפוא לראות את פעולת העליה ואת תוצאותיה על מצב ארה"ק, לא נוכל לכחד כי עלית גולי רוסיא ורומאניא בשנות תרמ"ג—מ"ד לפרק חדש בקורות היהודים בארה"ק תחשב. וכעלית מגורשי ספרד לפנים כן עזרה גם היא במעט לרובי ישוב ארה"ק ולהטבת מצבו. וביותר גדלה פעולתה על ערי החוף יפו וחיפה, אשר הן מסוגלות יותר למסחר וקנין, ביחוד יקר ונכבד בעינינו כי על ידה יצא רעיון עבודת האדמה לפעולה, ואם נשים את מבט עינינו על השבעה מושבות והם: פתח-תקוה, ראשון לציון, ראש פנה, זכרון יעקב, עקרון, גדרה, ויסוד המעלה, אשר כבר נוסדו על אשיות חזקים וכל הרוחות שבעולם לא יוכלו לסערן עוד, אז בעליצות נפש נקרא: האה! עוד לא כבה נר ישראל ובחלתו לא עומם, עוד ישוב לראות חיים חיי עם, עת יעלה הרצון לפני אדון כל.

האומנם רעיון התיסדות מושבות בארה"ק לא חדש הוא ולא יליד העליה הנהו, כי עוד לפני חמשים שנה (בשנת תקצ"ט) כאשר היה השר מונטיפיורי ז"ל בארץ הקדושה בא בדברים את ראשי ונכבדי עי"ק ירושלם וצפת אדות רעיון עבודת האדמה על ידי אחינו, וגם בכל עת עלייתו לארה"ק לא חדל מלדבר ולעשות דבר מה לטובתו. (ראה מאמרנו "משה וירושלם" צד 125) וגם בערים רבות מארץ אשכנז נוסדו חברות ואגודות לתכלית התיסדות

מושבות בארה"ק (בהשתדלות הגאון כמוהרצ"ה קאלישער ז"ל וחבריו) והרעיון כבר מצא לו מסילות בלכב רבים מאחינו יושבי שאר הארצות, אך ידי כל החברות האלו לא עשו תושיה ולא יסדו אף מושבה קמנה אחת בארה"ק. ולכן עלינו להעריץ ולהקדיש עוד יותר את תוצאות העליה הזאת.

אולם לדאבון לכבנו בקול שאון והמולה חזק מאד ובמהירות ופחזות גדולה ונפרזה עשו העולים בראשנה את מעשיהן, וכזה המישו עליהם ועל הבאים אחריהם צרות ותלאות מרבה להכיל עד כ י ע ת ה ע ל י ה , ל ע ת ר ע ה בקורות ימי אחינו בארץ הקדושה תכתב.

והנה לא למותר יהיה אם נעביר בקצרה את כל קורות העת הקצרה הזאת.

אך יצא יצא הקול במ"ע כי יותר טוב להושיב את גולי רוסיא בא"י מלהושיבם באמעריקא מהרו רבים לדאות בעל כנפי נשרים לארה"ק מבלי דעת חשבון ותכלית בואם שמה, וכבואם נפקחו עיניהם לדאות כי ברעה גדולה הם, ריש ועוני יקפום מצד אחד, אי"דיעת שפת הארץ מנהגי יושביה ונמוסייהם מצד השני, וצפויים המה לכליון חרוץ.

המיסיאן הכרימית אשר רב לא בא מרף אל פיה, ידעה להשתמש בהטקרה הזה ותטהר לתמוך בידי העולים ותמציא למו עבודה בשכר קצוב, וראשיה כחלקת לשונם הבטיחו עוד למו ליסד בעדם מושבה למען היות להם מקור נאמן לכלכלת ביתם. הרבה מהעולים אשר בארצם לא ידעו את המיסיאן מה היא ולא שמעו את שמעה נפתו מהר לחלקת לשונם, (ועמהם גם הרבה מאחינו יושבי מצרים אשר נמלמו לפה בפרוץ המלחמה בארצם), וישמחו כאל גיל על ה י ש ו ע ה הזאת. תושבי ירושלם היודעים את מרת החברה ודרכי ראשיה כי ראש פתנים מהול בנופת שפתותיהם דברו על לב העולים ונתרו כמו פעמים ושלש כי ירחקו מפתח ביתה. ויהי כאשר לא שמעו בקולם הבדילו אותם מקהל עדת ישראל בחייהם ובמותם, לאמר: לבלי ימולו את כניהם ולא יקברו

את מתייהם. אך גם בזה לא נכנע עוד ערפס. רבני ירושלם עמדו על דעתם ולא אבו לקבור את אחד מילדי העובדים אצל המיסיאן, אך המה תחת לעורר חמלת לבב ראשי העדה עליהם, נתאספו כלם בחצר ביהכ"נ הנודע בשם "חורבת ריה"ח" ויקראו למהלומות ואיש אחד נספה בלא עתו. הדבר הזה הסב רעה רבה לרעיון הישוב ולכבוד ירושלם ויושביה.

להגדיל את צרות העולים ותלאותיהם הוציאה ממשלתינו הרוממה חוק האוסר ליהודי רוסיא להתמהמה בארץ הקדושה יותר משלשים יום. העולים אשר באו לתומם לארץ אבותיהם נבהלו מאד בראותם כי שומרי הממשלה לא יתנום לרדת היבשה, ולא יועיל כל כפר ביום עברה. ילא כל עט סופר לתאר את צער וענות המשפחות האלו אשר ענו בדרך כחן ארבעה עשר יום על מכסה האניה אנשים ונשים ומף צפופים ודחוקים — ואשר ביניהם נמצאו משפחות אשר בעליהן ואבותיהם כבר היו בארה"ק — ובכליון עינים חכו ליום יעמדו רגלם על אדמת ארץ אבותיהם, נאלצו להשאיר על האניה כי השוטרים לא נתנום אף לרדת לנוח מעמל הדרך לא בחוף יפו אשר באו לראשנה ולא בחופי חיפה ובארות אשר נסו ללכת. ובהאניה בה באו נאלצו לשוב למקום אשר ברחו ממנו. אחרי עבור זמן לא כביר הקלו מעט דבר הפקודה ויתנו לרדת את כל איש רוסיא ליפו אך בתנאי אם ימצא איש אשר יערוב ערובה בעדו, כי לא יתמהמה בארה"ק יותר מירח ימים. ואם כי עלינו להודות לשרי ממשלתינו הרוממה על החסד הזה, אך לרעיון עבודת האדמה לא הועיל מאומה כי אנשים רבים אשר כבר היו מוכנים לבוא לארה"ק ובהם אנשים אשר יכלו להביא ישע להישוב בהונם, אונם ותבונתם, נמנעו מלבוא, וגם אוסף כסף הגדבות לתמיכת המושבות גם הוא נחלש מעט ע"י זה.

הנה זאת היה רק התלאות הצדדיות אשר באו לחבל את רעיון הישוב, אולם גם הישוב בעצמו, ר"ל אלה אשר כבר נאחזו בהארץ לפני העליה המבוהלת, גם המה סבלו על ידי המהומות והאיסדרים, כי מוני האדמה לא באו כלם בעצה אחת, ולא עשו

מעשיהן בהשכל ודעת, ובוהו הביאו עליהן רעה אשר לא ידעו שחרה.
מיסדי המושבה "ראשון לציון" קנו אדמת כבול אשר לא
תצלח למזרע תבואות שדה. אדמת "זכרון יעקב" (לפנים סאמאריץ)
מעט מאד היה לפי מספר משפחותיהם. "יסוד המעלה" נקנתה
במקום בצה אשר רוב יושביה הוכו במחלות שונות, וגם לא ניתן
למו שטרי מקנה על נחלתן כנימוס, וכמעט כרעו כולן תחת עול
סובלן לולא מיהר לרוחתן ולישועתן הנדיב הנודע, אשר כגודל
חסדו כן גדלה ענותנותו ולא יחפוץ בהתגלות שמו. וראשי חברת
"חובבי ציון" אשר על ידם הורמו המושבות מעפר שפלותן, כאשר
נבאר את הכל בערוכה עת נדבר על אדות המושבות בא"י.
כראות המיסויאן כי תושבי ירושלים ילחמו נגדה בזרוע עז,
מהרה למלאות הבטחתה להגולים ותקנה את הכפר "ארשוף" ותיסד
מושבה למענם. וכראשית התיסדות המושבה הבטיחו ראשיה
לאלה מהעולים אשר נפתו להאחו בה כי יוכלו לשמור את דתם
וחוקי אמונתם באין מפריע, כי כל כונתם הוא רק להיות לעזר
לאנשים נרדפים ומעונים חנם רק על כי ממעי יהודה יצאו, אולם
מעט מעט נוכחו הגולים לדעת כי התושבים צדקו נגדם, כי
ראשי החברה ופקידיה הראו פנים מסבירות לאלה מבני המושבה
אשר התקרבו להם ובאו לשמוע דרשותיהם, ולהיפך לאלה אשר
הקשו ערפם ועמדו על עמדתן, הראו פנים של זעם. ובאחרונה מנעו
מהם גם את התמיכה אשר קצבו להם בעת בואם שמה, ויוסיפו
להראות את שנאתם ורדיפתם להם בכל מקרה וזמן עד כי כל אלה
אשר יראת ה' נגע בלבם מהרו להנזר מהם. ראשי עדתנו הושימו
למו יד עזרה כי יוכלו לשוב לבתיהם או ליסד להם מוצא לפרנסתם
פה. אולם הכסף הנמצא בידי ראשי העדה (כן מקופת העדה וכן
מהנדבות אשר שלחו אחינו בני אשכנז לתכלית זאת) לא היה
די להציל את כל הנפשות הנלכדות ומה גם אחרי אשר כפעם
כפעם נתוספו עליהם חודשים אם באונס או ברצון (מחסרון ידיעה)
בעת הזאת נוסדה חברת "עזרת נדחים" אשר מטרתה, פעולותיה,
ישמות מיסדיה כבר הזכרנו למעלה, וגם היא עזרה להרבה מהנדחים

כי ישובו לארצם ולמולדתם או כי יתורו למו ענין ומוצא למחיתם פה. והנשארים פה עזרו עזר מעט להרחבת המלאכה והמסחר, וביחוד בערי החוף) כי ההכרח למדם לאחוז בענפי המלאכה ומסחר אשר יושבי ארה"ק לא אחזו כמו עד היום כאשר נבאר.

יפו. העיר הזאת עומדת על חוף הים, ואניות סוחר לממשלות אוסטרליא, רוסיא וצרפת יבואו אליה מדי שבוע בשבוע. נוצרים רבים בני ארצות שונות הרבו להאחז בה בשנים האחרונות ויגדילו ויאדירו את סחרה, וגם המה ראו ברכה בעמלם, ומצבה עלה כפורחת. אולם אחינו, וביחוד האשכנזים, עמדו מנגד לה וכל העולים לארה"ק, לשם ירושלם באו ובה נאחזו. אך בעת האחרונה עת העליה, אשר מרבית העולים לארה"ק לא אך לבלות יתר שנותיהם במנוחת השקט בארץ אבותיהם ולבכות על ושממותה באו, כי אם למצוא עזר וישע לנפשם בחיק אמם העזובה. המה העלו גם את העיר הזאת על לכם והרכה מהם נאחזו בה, ויקימו למו בתי מסחר ומרכולת, חנויות מאכל ובתי מרוח, ומספר אחינו בה יגדל מיום ליום עד כי מספרם כעת יעלה לאלף וחמש מאות נפש וכולם ימצאו פרנסתם בריוח. מבתי מרכולת הגדולים אשר נתיסדו בה, נוכל להזכיר את בית המסחר בעצים וצרכי הכניה של ה' י. הערצענשטיין, אשר מומות כנפיו יגיעו גם עד עייק ירושלם.

להטבת מצבה יעזרו עזר לא מעט ארבע המושבות אשר בסביבותיה, כי יושביהן יביאו יבול אדמתם למכור בשוקי יפו ובה יקנו את כל צרכיהם וכל אשר ידרש למו, ועי"ז יגדל בה ערך המלאכה וכל משלח יד, ולכן לא יחיו יושביה חיים של צמצום כבהערים אשר בפנים הארץ. בשנה האחרונה החלו יושביה לדאוג גם להטבת מצב המוסרי של העדה, ויכווננו חברה בשם "עזרת ישראל" אשר מטרתה להיות לעזר להאורחים הרבים הבאים להעיר הזאת ולפקח על צרכי חוליה, ומיד אחרי הוסדה כוננו ראשיה בית להכנסת אורחים אשר בו יוכל כל איש אורח לגור שבעה ימים ובקר וערב יותן למו שקוי הטחעע חנם, ובית מרפא אשר בו יושב רופא המושבות ה' ד"ר שטיין שלש פעמים בשבוע להשיב לכל

איש נגוע חולי, חנם. ואם ראשיה ילכו בדרכם זה קדימה ואחינו בחו"ל לא יעמדו מנגד להחכרה הזאת, תוכל לפעול גדולות להטבת מצב הרוחני של העדה הזאת הנחוץ במאד בעת הזאת.

ח' פ' ה'. מצב העיר הזאת גם הוא הוטב בעת האחרונה, אך לא כמצב יפו אחותה, וביחוד מהעת אשר המושבה "זכרון יעקב" אשר בסביבה, באה תחת חסות הנדיב הנודע, ואם ירכו אחינו העולים ציונה להאחז בה יוכלו להגדיל את סחרה ולהרחיבו ולמצוא שכר טוב בעמלם.

בהערים אשר בפנים ארצנו לא נעשה כמעט כל חדש. במטריה וצפת סללו מסילה לחיפה ובארות אשר עליה תוכל לעבור עגלת צב, אך הדבר הזה לא הועיל להטבת מצבן אף במעט. תושבי העיר האחרונה אשר עניותם רב במאד יחפצו לחיות על יגיע כפס בעבודת האדמה, ואחדים מהם התאחדו לחברה אחת ויקנו את אדמת גולן אשר בבשן להם לאחוזתה. אך עד היום לא התעוררו חובבי ארצנו להיות בעזרתם, ואדמתם תעבד מאת הפלחים שכניהם באריסות.

בעזה נאחזו בהעת האחרונה כתשע עשרה משפחות מאחינו הספרדים וכולם ימצאו חית ידם בריוח. אך הישוב החדש הזה לא יוכל עוד להתרחב מחוסר צרכי העדה היותר נחוצים.

בשכס אשר מקום בה למלאכה ומסחר ליהודים רבים, לא נתרכה מספר העדה אף במעט, וידי יושביה נלאו לשלם גם את שכר ביהכ"ג והשו"ב אשר למו, אך בימים האחרונים נגה שביב אור תקוה חדשה על התישבות אחינו בהערים אשר לא נאחזו כמו עדנה ואשר מזה יוכל להגיע מובה רבה למצב הכלכלה של ארצה'ק בכלל, והוא: כי ה' נסים בכר ראש בה"ס אשר לחכ"ח, הושיב עולי ימים אחדים אשר השתלמו אצלו במלאכות שונות בעיר רמלה היושבת על הדרך העולה מיפו ירושלימה והוא תומך בידם בהימים הראשונים לשבתם שם למען יוכלו עמוד. מי יתן וכמהו יעשו גם יתר חובבי ארץ נחלת אבותינו בכל מקום שהם.

Jerusalem

Jahrbuch

zur Beförderung einer Wissenschaftlich genauen Kenntniss
des jetzigen und des alten Palästinas.

Herausgegeben

unter Mitwirkung von Fachmännern

im Heiligen Lande und ausserhalb desselber

von

A. M. LUNCZ.

II. Jahrgang, 5647 = 1887.

JERUSALEM, 1887.

Druck und verlag des Herausgebers.

An unsere Leser !

Nachdem es uns nach langer Mühe und vielen Kämpfen endlich gelungen ist auch das letzte Hinderniss, welches uns materielle Verhältnisse in den Weg stellten, zu beseitigen, und den 2 ten Bande unseres Jahrbuches erscheinen zu lassen ; können wir mit gutem Gewissen unsere geehrten Leser versichern, dass mit Gottes Hilfe von nun an, die Erscheinung unseres Jahrbuches eine Regelmässige sein wird.

Wir haben bereits mit dem Druck des nächsten Bandes begonnen und erlauben uns daher hierdurch denjenigen Herren Gelehrten die uns bisher mit ihren wissenschaftlichen Beiträgen beehrt haben, unsern tief empfundenen Dank auszusprechen und die innige Bitte an sie, wie auch an alle übrigen Fachgelehrten zu richten uns auch fernerhin mit Beiträgen, so schnell als möglich beehren zu wollen. Artikeln können in Hebräischer, und Deutscher Sprache abgefasst werden.

Die Redaction übernimmt auch die Anfertigung von, den Artikeln beigefügten Karten, Plänen, Zeichnungen und Abbildungen.

Auf Wunsch werden Beiträge honorirt und zwar entweder baar oder durch Separat Abdruck einer gewissen Anzahl Exemplare.

Der Herausgeber.

Gutachten,

einiger wissenschaftlicher Autoritäten nebst Angabe einiger europaischen und amerikanischen Zeitschriften, die den ersten Band unseres Jahrbuches günstig beurtheilt haben.

A.

Das von Herrn A. M. L u n e z in Jerusalem herausgegebene Jahrbuch zur Beförderung einer wissenschaftlichen genauen Kenntniss des jetzigen und des alten Palästinas von dem gegenwärtig der erste Jahrgang 5640 (1881) vorliegt, ist ein Unternehmen, das wegen seiner Nützlichkeit und wissenschaftlichen Tendenz nicht nur die Theilnahme und Unterstützung der Glaubensgenossen des Herausgebers sondern auch allen jenen, welche sich mit dem Studium des Orients und seiner Cultur beschäftigen, im vollsten Masse verdient. Das Buch zerfällt in einen deutschen und einen hebräischen Theil und wenn auch vorliegend der hebräisch gebildete Leser an der reichhaltigen Publication den grössten Nutzen ziehen wird, so dürfte dennoch auch mancher deutsche Leser einiges finden,

Was neu ist und ein gewisses Interesse auch in weiteren Kreisen beanspruchen darf. Eine ganz besondere Berücksichtigung verdienen die Vorschläge des Herrn Luncz zur radicalen Verbesserung des Looses seiner Glaubensgenossen in Palästina. Es ist zu wünschen, dass das Unternehmen des halbblinden jüdischen Gelehrten gefördert und durch zahlreiche Subscriptionen auch für die Zukunft sichergestellt werde.

Wien, 2. Oktober 1882.

Prof. Dr. Friedrich Müller.

B.

Geehrter Herr !

Ich habe Ihr Jahrbuch "Jerusalem" mit grösstem Interesse gelesen und daraus viel Neues und Wissenswerthes erfahren. Es freute mich besonders, dass sich endlich ein Einheimischer mit grossem Erfolge der Aufgabe unterzogen hat, das Werk der Erforschung Palästinas zu fördern und ich zweifle nicht daran, dass alle Freunde dieser Forschung Ihnen hiefür werden Dank wissen. Sie haben einen glücklichen Anfang gemacht, in Ihrem Jahrbuch vortreffliches Material vereinigt und viel des Nützlichen, Anziehenden und Denkwürdigen geboten. Sie haben die Verhältnisse der dortigen Bevölkerung genau studirt und eine Reihe von Vorschlägen gemacht, wie der Nothlage in wirksamer Weise gesteuert werden könnte.

Möge dieses Jahrbuch in allen Kreisen die verdiente Würdigung, eine grosse Verbreitung und kräftige Unterstützung erfahren. Mögen Ihre Vorschläge gehörigen Ortes die angemessene Berücksichtigung finden und möge es Ihnen gegönnt sein durch weitere Jahrgänge die Palästina Literatur in würdiger Weise zu bereichern.

Achtungsvoll

Dr. D. H. Müller
k. k. Universitäts-Professor.

Wien, den 12. Oktober 1882.

Herrn A. M. Luncz, Jerusalem.

C.

Zeitschriften *).

- I. Neue Freie Presse (Abendblatt) vom 12 Januar 1883.
- II. Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins 1883, 150.
- III. Oestreichische Monatschrift für den Orient № 12 vom 15 December 1882. Rezensent Prof. Dr. A. W. Neuman.
- IV. Jewisch Chronicle July 28, 1882.
- V. Jewisch World Juny 1883.
- VI. Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund. July 1883.
- VII. Rassweth № 50, 1882.
- VIII. Zeitgeist № 4 26 October 1882.

*) sind hier nur diejenigen Zeitschriften angeführt die zufällig bei uns verblieben sind.

Inhaltsverzeichniss.

Deutscher Theil.

Chaifa und Carmel v. Laurence Oliphant	Seite	1— 11
Gilgal v. Baurath C. Schick	„	12— 29
Die Vögel Palästinas v. Selah Merrill LL. D. Consul der vereinigten Staatten zu Jerusalem	„	30— 37
Moab v. Baurath C. Schick	„	38— 56
Neue Entdeckungen in Jerusalem v. Selah Merrill LL. D. Consul der vereinigten Staatten zu Jerusalem	„	57— 67
Beiträge zur Hebräischen Typographie v. Dr. A. Berliner	„	68— 76
Die Sanitären Verhältnisse Jerusalems v. Dr. Schwarz Director des Freiherrlich Rothschildschen Hospitals	„	77— 84

Statistisches.

Aerztlicher Bericht des freiherrlichen Rothschild- schen Hospitals v. Dr. Schwarz	„	85— 88
Hospitäler u. Krankenasyle Jerusalems	„	89— 90
Schulen u. Erziehungsanstalten der verschiede- nen Nationen und Confessionen zu Jerusalem	„	91— 93
Export und Import im Jahre 1886	„	94— 95

Hebräischer Theil.

Geschichte der Juden in Palästina.

Abschnitt I: neue Colonisation durch Nachmanides 5027 (1267) bis zur Verbannung aus Spanien 5252 (1492) v. Herausgeber	1— 32
Die Grenzen Palästinas und Syriens nebst Erklärungen aller bezüglicher biblischer u. rabbinischer Schriftstellen v. Lector M. Friedman. „	33—104
Die Reisen und Stiftungen Sir Moses Montefiores im Heiligen Lande v. Herausgeber	„ 105—140
Handschriften : a) 3 Briefe (v. Rabbi S. Back) aus dem 16 Jahrhundert nebst Einleitung und Bemerkungen v. Dr. David Kaufman.	
b) Verordnung des Jerusalemischen Rabinats aus demselben Jahrhundert.	
c) 3 Briefe des aschkenasischen Vorstandes aus den vorigen Jahrhundert	„ 141—157
Erläuterung einiger biblischer und rabbinischer Schriftstellen v. J. M. Pines	„ 158—166
Rückblick über den Zustand Palästinas während der letzten 5 Jahren v. Herausgeber	„ 167—184

Abonnenten-Verzeichniss*)

A.			
Abrahams S.	Glasgow	Barnet A.	London
Adler H. Dr. Rev.	London	Barnet B.	Hull
Adler M.	London	Bardach J.	Wien
Alliance Israelite	Paris	Barnet Prof.	Sheffield
Altman M.	Berlin	Baumgarten E.	Wien
Altman M.	Frankfurt a/M.	Beer Sig.	Prag
Ang. Jew. Association	London	Benas B. L.	Liverpool
Aronson L.	Middlesborough	Benjamin H.	Middlesborough
Asher A. Dr.	London	Berliner A. Dr.	Berlin
Ascher Y. I.	Amsterdam	Berlin I.	Hamburg
Ascher G.	Sunderland	Berlin M.	Petersburg
Auerbach S. Rabb. Dr.	Halberstadt	Berlinger M.	London
		Bendiener Dr.	Prag
		Berger H.	Wien
		Berthold S.	Berlin
		Bibliot. d. Isr. Gemeinde	Breslau
B.			
Bacher W. Dr.	Budapest	Billman J.	Frankfurt a/m.
Baerwald Dr.	Frankfurt a/M.	Bing L.	Paris
Baer A.	"	Birnbaum B.	London
Baer Herman	"	Birer Dr.	Belgrad
Bamberger Loui	Berlin	Bleiberg S.	Cardiff
Bamberger N. Rabb.	Würzburg	Bloch F.	Constantinople
Bamberger M. L.	Kissingen	Bloom L.	Westhartlepool
Bart I. Dr.	Berlin	Blumberg J.	Hanley

*) Das Namen-Verzeichniss aller Derjenigen die bei uns direct oder bei Sr. Ehrwürden Herrn Bezirks Rabbiner Dr. A. Salvendi [Dürkheim a | h.] bestellen werden, wird im nächsten Jahrgang veröffentlicht werden.

Boas	Paris	Cohen M.	Sunderland
Bodenstein M.	Berlin	Cohen B.	Wien
Bodenheimer H.	Darmstadt	Cohen Rabb. Dr.	Postdam
Brandeis J.	Wien	Copel B. H.	Cöln
Braun Dr.	Prag	Cultus Gemeinde	Budapest
Brill Ad. Dr.	"	Cultus Gemeinde	Prag
Brill	Paris	Cultus Gemeinde	Wien
Brodsky L.	Odessa		
Buber S.	Lemberg	D.	
Bunzler J.	Prag	Daniger M.	Manchester
Busch S.	"	Dawis D. S.	London
		Dernbourg J.	Paris
	C.	Deutsch B.	Budapest
Cassel D. Dr.	Berlin	Deutsch H.	Budapest
Castello D.	London	Deutsch J. Dr.	Wien
Castello M.	"	Drey Dr.	Odessa
Calman S.	Hamburg	Dünner I. H. Dr. Rabb.	
Caspar Ph.	London		Amsterdam
Chebra Kadischa	Budapest	Duschinsky I.	Fünfhaus
Cohn J.	Amsterdam	Dubarsky	Fünfhaus
Cohen S. Dr. Rabb.	Berlin		
Cohen Mayer Geheim. com-		E.	
rath, Berlin		Eulenberg E.	Wien
Cohen S. Rabb. Dr.	Budapest	Elbogen S.	Prag
Cohen D.	Edinburgh	Ellenberger H.	Budapest
Cohen N.	Glasgow	Elsas S.	Hamburg
Cohn J.	Hamburg	Emanuel G.	Cöln
Cohen S.	"	Emanuel L.	London
Cohen B. L.	London	Eprilo R.	Edinburgh
Cohen S.	"	Epstein	Wien
Cohen Lionel L.	"	Ephraim G.	Neudamm
Cohen A.	Frankfurt a/M.	Erlanger M.	Paris
Cohen I. E.	London	Estersohn S.	Edinburg
Cohen David	Odessa	Ettinghausen H.	Paris
Cohen Z. Gr. Rabbin	Paris	Ettinghausen	"
Cohen M. B.	Prag	Ettinghausen	"

Ezekiel I. London

F.

Feilchenfeld Dr. Rabb. Posen
Fischer A. I. Director Wien
Frankel P. F. Dr. Rabb. Berlin
Frank Dr. Rabb. Cöln
Frankenberg Glasgow
Franklin Elias London
Frankel L. A. Dr. Wien
Freund M. Prag
Friedländer H. Berlin
Friedländer J. Frankfurt a/M.
Friedländer A. Dr. London
Friedland M. Petersburg
Friedman M. cantor Budapest
Friedman Harris Merthyr
Fritz A. Homel
Fuchs J. Wien
Fürth Dr. „
Fürst I. Rev. Edinburgh
Fürst Ad. Baturkessy

G.

Galevsky N. Sunderland
Gedalia Baron Kopenhagen
Geiger A. Frankfurt a/M.
Gerson A. Wien
Gerson I. Glasgow
Getz M. Middlesborough
Gildemeister Prof. Bonn
Goldmitsohn I. Amsterdam
Goldberger L. M. Berlin
Goldzieher Dr. Budapest
Goldschmidt B. & S. Frankfurt
Goldschmit Julian Sir London
Goldschmidt Carl Wien

Goldfrecht I. Hamburg
Goldberger J. Sunderland
Goldschmidt N. S. Wien
Goldschmidt J. Riter von „
Goldberger M. Wolverhampton
Goldson E. Cardiff
Goldstein J. Odessa
Goodman Birmingham
Goodman A. Hull
Goodman M. Leeds
Gomperz Ph. Budapest
Gotthold B. Dr. Hamburg
Gompertz Prof. Wien
Gordon S. Wolverhampton
Gordon B. Chicago
Görggey A. Budapest
Ginzburg A. Odessa
Grab M. Prag
Grossbaum A. Birmingham
Gross Leeds
Grünbaum M. München
Güdemann M. Dr. Rabb. Wien
Guedalla H. London
Gumperts H. Hamburg
Gurland J. Odessa
Gutmann W. Ritter v. Wien
Gutmann D. Ritter v. Wien

H.

Hackenbruch Frankfurt a/M.
Hartenstein B. Odessa
Halberstam S. Bielitz
Hamburger Berlin
Hamburger Leop. Frankfurt
Harris E. Manchester
Harris Henry London

Hamburger Th.	Frankfurt
Hast B. Rev.	Birmingham
Hast M. Rev.	London
Hecht Dr.	Wien
Heit S.	"
Heilbran	Glasgow
Heller S. Dr.	Wien
Herz H.	Hamburg
Heyman B.	Bristol
Heymans H.	London
Heyman I.	Amsterdam
Heynemann A.	Hamburg
Heynemann Dr.	Hamburg
Heynemann Dr.	Frankfurt a/M.
Hildesheimer I. Dr. Rabb.	Berlin
Hildesheimer H. Dr.	Berlin
Hildesheimer L.	Odessa
Hirsch Oberrabb.	Prag
Hirsch B.	Halberstadt
Hirsch Fischel	"
Holländer M.	Hamburg
Holper S.	Prag
Horowitz Rabb. Dr.	Frankfurt
Horowitz D.	Wien
Horowitz L.	Hamburg
Hofmann S.	Pilsen
Hock S.	Prag
Huruwitz	Prag

J.

Jaffe M.	London
Jastrow	Hamburg
Jellineck A. Dr. Rabb.	Wien
Jonas Paul	Berlin

Joel Dr. Rabb.	Breslau
Jong Van Lier de F. H.	Amsterdam
Isidor L. Grand Rabb.	Paris
Isralitische Alianz	Wien
Juster Max	Berlad
Jungerman M.	Manchester

K.

Kaiserling Dr. Rabb.	Budapest
Kalker M. D.	Amsterdam
Kalmus Julius	Berlin
Kalir Moses	Wien
Kann M.	Frankfurt a/M.
Kauffmann D. Prof. Dr.	Pest
Kauffmann Arcadi e	Peterburg
Kessler I. I.	Berlin
Kittower Isaak	Odessa
Klar Alfred	Prag
Klein Dr.	Paris
Königswärter Baron von	Wien
Koerstein O. Dr.	Berlin
Kohen M.	Wien
Kontent J. Rabbinats-Assesor	Amsterdam
Kranson	Wolverhampton
Kubinski I.	Prag
Kuffler Moritz	Wien
Kulp Menco Marx	Frankfurt

L.

Lachman Commerzienrath	Berlin
Lachman S.	"
Landsberger Dr.	Darmstadt

Landau M	London	Loewe A. Dr. Rev.	London
Landau H.	"	London H.	Berlin
Landau S.	Wien	Levenberg	"
Landau B.	"	Louis Dr.	Liverpool
Landau Bankier	"	Luncz Ch.	Birmingham
Landau D.	"	Lüben Th. Dr.	Wien
Lazarus	"		
Lazarus M. Dr. Prof.	Berlin		M.
Latz Emil	"	Mansbach S.	Cöln
Lauterbach S.	Drohobitz	Marx S.	Berlin
Lehmann M. Dr. Rabb.	Mainz	Marcuse Dr.	"
Leimfelder Dr. Rabb.	Hamburg	Marx Dr. Rabb.	Darmstadt
Lengsfelder Dr.	Wien	Marx Prof.	London
Lewin N.	Paris	Margolios	Odessa
Lewi Bing	"	Marcus A. A.	Boston
Lewi D.	Wien	Mautner Dr.	Wien
Lewi A.	"	Maybaum Dr. Rabb.	Berlin
Lewi L.	Middlesborough	Mayer M. S.	"
Lewi I. Dr.	Breslau	Mayer I. M.	Hamburg
Lewi Commerzienrath	Berlin	Mayer I.	Liverpool
Lewin M.	Frankfurt a/M.	Mayer Sig.	Trier
Lewi M.	London	Maysel L.	Paris
Lewi N.	"	Melli S. Rabb.	Triest
Levens P.	Nottingham	Mendel Ph.	Cöln
Lewy M. G.	Berlin	Mende E.	Berlin
Lewy B.	Liverpool	Menasse M. Baroness de	
Lehman I. Rabb.	Paris		Liverpool
Lieben K.	Prag	Mettropolitansky	Paris
Lieben Gebr.	"	Michael J.	Edinburgh
Lifschitz Leon	Odessa	Mocatto F. D.	London
Lippe K. Dr.	Jassy	Montagu Samuel	"
Lippman J.	Breslau	Montefiore Cloude	"
Lippman N. Rev.	London	Montosiniits J. D.	Amsterdam
Lissauer S. S.	Amsterdam	Moses M.	Frankfurt a/M.
Löb L.	Frankfurt a/M.	Moses Moses	Katowitz
Löb I. Dr. Rabb.	Altona	Mosessohn I.	W. Hartlepool

Müller D. H. Dr. Prof. Wien

N.

Neurath Jacob Wien

Neuman Dr. Prof. „

Neugas B. Liverpool

O.

Oliphant L. Caifa

Oppenheimer N. M. Frankfurt

P.

Palata C. W. Prof. Wien

Pam I. London

Perles Dr. Rabb. München

Pereau Abbe Parma

Philips London

Philips M. Rev. Glasgow

Pinsker Dr. Odessa

Pineles Saul Wien

Pisling L. Prag

Plaut M. Frankfurt a/M.

Pollack M. I. Amsterdam

Pollack A. Paris

Pollack Dr. Cospoli

Pomeranz Dr. Odessa

Prins Lipman Amsterdam

Prins Luis „

Pories Dr. Odessa

Porges Dr. Rabb. Carlsbad

Pollack J. Rev. Liverpool

Puritz I. M. Odessa

R.

Rahmer M. Dr. Rabb.

Magdeburg

Raphael A. Liverpool

Rapp Leop. Frankfurt a/M.

Rabinowitz Geb. Odessa

Retlinger J. Th. Wien

Reich A. Dr. Pest

Reinherz I. Boston

Rosenbacher & Co. Hamburg

Rosenbacher A. Dr. Prag

Rosenbacher M. „

Rosenheim I. Liverpool

Rosenstein Wien

Rosenthal L. Petersburg

Rothschild freres Baron des

Paris

Rothschild Albert Baron des

Wien

Rothschild Philip Cöln

Rothschild Gerson „

Rothschild Eugen Trier

Rubens Gebr. M.B. Amsterdam

Ruben E. L. Hamburg

Rülf Dr. Rabb. Memel

S.

Salamon Abr. Berlin

Salamon N. Glasgow

Salamon Henry London

Salamons Nathan „

Salamons B. „

Salamon B. Rev. Manchester

Schweiger M. Budapest

Schwab M. Frankfurt

Schwarzschild E. „

Schapiro I. S. Liverpool

Scheid E. Paris

Schütz & Söhne Prag

Schalit Joseph	Riga	Stärk Dr. Prof.	Wien
Schames P.	Paris	Stern B.	Budapest
Scharf A.	Wien	Steiner Dr.	Wien
Schechter	Odessa	Sternschein	Glasgow
Scheffer I. L.	Brailov	Stiasni W. Architect	Wien
Schenk Ritter v.	Wien	Styer	Paris
Schiff Paul	Wien	Susan Albert	London
Schloss Salamon	London	Susan R. D.	"
Schloss Leop.	"		
Schloss Louis	Manchester		
Schmidl A. Dr. Rabb.		T.	
	Fünflhaus	Tal I. Rabbinateassessor	Amsterdam
Snowman A.	London	Tauber	Prag
Schönstadt S.	Liverpool	Tedesco I.	Paris
Schüller S. Dr. Prof.		Teller M. B.	Prag
	Cambridge	Tenenbaum M.	Odessa
Schwabacher M.	Frankfurt	Tenhel J. D.	Morgen-Park
Schwabacher Dr. Rab.	Odessa	Thirtle J. W.	Torquay
Schwarzman D.	Wien	Treinill Rabb.	Paris
Schwarz Adolf Dr. Rabb.		Tschakky D. Prof.	Wien
	Karlsruhe	Turiansky B.	Edinburgh
Schwarz Dr.	Cospoli		
Sebag Joseph	Ramsgate	U.	
Seligman	London	Ungerleider Rabb.	Berlin
Simon Director	Wien		
Simons Rev.	Manchester	V.	
Sinagogen Gemeinde	Berlin	Valentine P.	London
Simon I.	Cöln	Van Menz	"
Slavansky L.	W. Hartlepool	Van Loen	Amsterdam
Sobel Jacob	New-York	Van Teixeira	"
Soberheim Dr.	Berlin	Veneziani	Paris
Speyer Dr.	Frankfurt a/M.	Vorsänger E.	Amsterdam
Speyer B. Rev.	London	Vries H. de	Amsterdam
Straus I. Dr. Rev.	Bredford		
Stein L.	Berlin	W.	
Stern A. Rabb.	Hamburg	Waarburg M.	Hamburg

Waarburg S. Hamburg
 Wechsler I. London
 Weil M. Grand Rabb. Paris
 Weinberg I. L. Wien
 Weinberg Adolf " "
 Weinberg J. Nottingham
 Weiss H. Rabbin Leipnik
 Weiss Ad. Wien
 Weisskopf M. Paris
 Wertheimer Berlin
 Werner Frankfurt a/M.
 Wedel Abr. Düsseldorf
 Wiener N. Wien
 Wiener E. Ritter v. Welten
 Wien
 Wissozki K. W. Moscau
 Wolf Rabb. Prof. Kopenhagen
 Wolf J. Wien
 Wolf G. " "
 Wormser S. Rabb. Gersfeld
 Wolgemuth Glasgow
 Wolf S. " "
 Wolf Loui Hamburg

Z.

Zeitlin Josua Dresden
 Ziehrer Börsenrath Wien
 Zuckerman Breslau
 Zuckermandel Rabb. Trier
 Durch Herrn Bezirks-
 Rabbiner Dr. A. Salvendy
 in Dürkheim a/H.
 Appel M. Dr. Rabb. Homburg

Burchard L. Croppenstedt
 Bamberger Dr. Rabb. Königsberg
 Cohn I Dr. Distr. Rabb. Ichenhausen
 Cramer Gebr. Fürth
 Eschenbacher I. Bez. Rabb. Bruchsal
 Fessler S. Dr. Rabb. Mannheim
 Frank N. Düsseldorf
 Gronemann S. Dr. Landrabb. Hannover
 Hayman H. Amberg
 Kauffman H. Ellwangen
 Lehman H. Stettin
 Lindo Sig. Weisendorf
 Marx Gebr. Felleringen
 Meyer M. Treuchtlingen
 Pessel Leop. Ermsleben
 Picard I. I. Wangen
 Ritter Dr. Oberrab. Rotterdam
 Salvendy A. Dr. Bez. Rabb. Dürkheim
 Salzer M. Land-Rabb. Stadtlengsfeld
 Salomon S. Commerzienrath Schwerin
 Simon A. Kolmar i/P.
 Simonsohn Dr. Rabb. Kopenhagen
 Steinhardt J. Sulzbach
 Straus S. Karlsruhe

Chaifa und Carmel

von

LAURENCE OLIPHANT.

Es giebt wahrscheinlich keine Landschaft in Palästina, deren Bevölkerung sich in den letzten Jahren so schnell vermehrt hätte, wie diejenige, deren Mittelpunkt die Stadt Chaifa bildet.

Hierzu haben verschiedene Ursachen beigetragen. Erstens der ausgezeichnete Hafen der Stadt, zweitens der Umstand, dass Chaifa eine sehr bedeutende Einwanderung erfahren hat, drittens ist, dank der vermehrten Energie der Regierung, Leben und Eigenthum jetzt weit besser geschützt als es früher der Fall war. In Folge dessen hat der Handel dieses Platzes ausserordentlich zugenommen. Ein grosser Theil des Getreides von Hauran, das früher nach Acco ging, wird jetzt hieher gebracht. Dies hat Veranlassung gegeben, eine Anzahl neuer Magazine zu errichten. Die östliche Vorstadt hat sich bedeutend ausgedehnt und verspricht in Bälde ein wichtiger commercieller Mittelpunkt zu werden.

Jetzt sind zwei Pläne in Vorbereitung, welche das Gedeihen des Platzes nur vermehren können. Der eine ist die Verlegung der Mutusarifjeh von Acco, der andere, der Bau einer Eisenbahn von Chaifa nach Damascus. Diese Linie ist bereits vermessen worden und hat die officiële Zustimmung erhalten. Da ihr Bau keine bedeutende Schwierigkeiten bietet, und schon die gegenwärtige Handelsbewegung einen Zinsüberschuss für das nötige Capital sichern würde, so unterliegt es keinem Zweifel, dass diese Linie über kurz oder lang in Angriff genommen werden wird. Hieran würde sich unvermeidlich der Bau eines Quais und einer Mole anschliessen, was bei der Leichtigkeit von dem nahen Gebirge eine beliebliche Quantität ausgezeichnete Steine zu erhalten, weder in öconomischer noch in technischer Beziehung Schwierigkeiten bieten würde.

Es ist augenscheinlich, diese zukünftige Bedeutung Chaifas, welche in den letzten Jahren fremde Ansiedler angelockt hat. Die deutschen Colonisten, an Zahl über 300, zeigten zuerst den Weg, ihnen folgten die Juden, welche in Samarin, ungefähr 15 Englische Meilen von der Küste, einen sehr günstigen Platz zur Niederlassung erwählt haben, während die Regierung in Cäsarea, welches noch zur Kadha von Chaifa gehört, eine begüterte und wichtige Colonie von Bosniaken und Herzogwinern angesiedelt hat. Ganz nahe von ihnen befindet sich eine Colonie von Tscherkessen die

obschon sie schwer an Gesetzlichkeit und Gehorsam zu gewöhnen sind, doch in der Colonisation mehr leisten, als man glaubt. Die Folge davon ist, dass immer mehr Land unter Cultur genommen wird und dass die grossen natürlichen Vorzüge des Landes immer mehr zur Geltung kommen. Indessen haben Fremde in einem neuen Lande, mögen sie Juden, Mahomedaner oder Christen sein, immer mit vielen Schwierigkeiten zu kämpfen, und erst wenn diese verschiedenen Colonien, die sich in Religion und Nationalität von einander unterscheiden, eine Reihe von Jahren bestanden haben werden, kann ihr Einfluss auf das Gedeihen des Landes fühlbar werden.

Inzwischen ist ein langsamer, doch immerhin bemerkbarer Fortschritt in der Anlage von Chausseen eingetreten. Es ist jetzt möglich den ganzen Weg von Jerusalem nach Nazareth oder Acco zu Wagen zurückzulegen, und die Regierung hat Vermessungen machen lassen für eine Ausdehnung dieses Fahrweges von Acco nach Beiruth und von da nach Tripoli, auch sind alle finanziellen Arrangements bereits getroffen, diese Strasse anzulegen und in Stand zu halten.

Ein grosses Hinderniss für die Entwicklung Chaifa's war bisher seine unzureichende Versorgung mit gutem Trinkwasser, denn, obwohl die Brunnen reichlich Wasser geben, ist sein Geschmack oft salzig. Neuere Untersuchungen haben ergeben, dass sich in Rusmia, ungefähr 700 Fuss oberhalb

der Stadt und drei Meilen von ihr entfernt, in einem Thal des Carmel, eine ausgezeichnete, wenn auch nicht sehr reichlich fließende Quelle befindet; dieses Wasser beabsichtigt man nach der Stadt zu leiten. Es ist augenscheinlich, dass die ausgedehnte Bevölkerung, die im Alterthum das Carmelgebirge und das angrenzende Land bewohnte, für ihre Wasserversorgung hauptsächlich auf die Cisternen angewiesen war, welche man in grosser Anzahl über das Gebirge zerstreuet findet, und die nur der Reinigung bedürfen um wieder benutzbar zu werden.

In der That, man kann die Hügel und Thäler, einst so berühmt wegen ihrer Vortrefflichkeit, dass ihre Fruchtbarkeit und Schönheit in alter Zeit sprichwörtlich waren, nicht durchforschen, ohne über die Spuren zu erstaunen, welche von der Dichtigkeit der frühern Bevölkerung Zeugniß ablegen. Fast ein jeder Hügel ist von Ruinen bedeckt, seine Abhänge zeigen noch die Spuren der alten Weinberg-Terrassen, auf den Boden verschlingen sich noch die Wurzeln der schönen alten Waldbäume, von denen er einst dicht bestanden war.

Ich habe selbst mehr als 30 Ruinen alter Städte oder Dörfer besucht, theils auf dem Gebirge selbst theils in den Ebenen an seinem Fusse; diese liegen im Durchschnitt drei Englische Meilen von einander, so dass wir die frühere Bevölkerung des Gebirges auf mehr als 50,000 Seelen schätzen müssen. Da die Productionskraft des Bodens sich

nicht vermindert hat, so ist kein Grund vorhanden, wesshalb er nicht wieder dieselbe Anzahl ernähren sollte, obgleich seine gegenwärtige Bevölkerung nicht mehr als 1000 Seelen beträgt.

Der Umfang des Gebirges beträgt ungefähr 35 Engl. Meilen, seine Plateaus und seine breiten Thäler sind von fruchtbarer Erde bedeckt, während in seinen Schluchten Unterholz wächst, welches nur des Schutzes vor den Kohlenbrennern bedarf um sich wiederum zu kräftigen und werthvolle Waldbäume zu entwickeln. Es giebt auf dem Gebirge mehrere schöne Quellen, eine von ihnen hat Wasser genug um eine Mühle zu treiben; ausserdem die zahlreichen bereits erwähnten Cisternen.

Die Oliven und Trauben, welche jetzt in den Drusendörfern Dalieh und Esphie gewonnen werden, sind von ganz vorzüglicher Qualität, und es kann keinem Zweifel unterliegen, dass, wenn man es nur verstünde Wein und Öl zu bereiten, wie es sich gehört, und wenn mehr Weinberge angelegt würden, dass dann das Öl und der Wein vom Carmel wieder dem alten Namen dieses Berges Ehre machen würden. Auch die fruchtbaren Ebenen, aus denen er sich erhebt, und die ihn von allen Seiten umgeben, sind einer verbesserten Cultur fähig. Erst seit wenigen Jahren sind sie den Beduinen abgewonnen worden, und schon zeigen sich die Folgen in den reichen Ernten welche aus den Ebenen des Kischon, Esdraelon und der

Landschaft, welche sich vom Carmel nach Cäsarea erstreckt und den nördlichen Theil der Saron-ebene bildet, gewonnen werden.

Leider ist die Dränirung des Landes noch sehr vernachlässigt. Es bilden sich Sümpfe, durch welche nicht allein die Ernten leiden sondern auch das Clima verdorben wird. Daher kommt es, dass die Ernte an Qualität manches zu wünschen übrig lässt. Der Weizen kann die Concurränz, welche ihm in den letzten Jahren von dem Jüdäaweizen gemacht wird, schwer ertragen, dagegen unterliegt es keinem Zweifel, dass diese ganze Gegend für den Bau von Baumwolle vorzüglich geeignet ist, was bisher von den Felachen gänzlich ausser Acht gelassen wurde. Der grösste Theil der Kischonebene liegt einfach aus dem Grunde brach, weil es dem Besitzer derselben an dem nöthigen Capital und an Energie mangelt. An der ganzen Küste giebt es keine schönere Lage für Orangen und Dattelhaine als an den Ufern des Kischon in der Nähe von Chaifa, aber man lässt diesen Fluss, der dem Lande zum Segen werden könnte, sich in Lagunen und Sümpfe ausdehnen, so dass die wenigen Gärten an seinen Ufern zu ungesund sind um bewohnt zu werden. Dem könnte leicht abgeholfen werden, wenn man das Flussbett canalisirte, so dass während des ganzen Jahres das eingeschlossene Wasser nach der See abfließen könnte. Ausserhalb dieser sumpfigen Strecken, auf welchen Malaria erzeugt wird, giebt es an

der ganzen Küste keinen gesunderen Platz als Chaifa, während die höchsten Theile des Carmel für einen Sommeraufenthalt, kühle und gesunde Zufluchtstätten bieten, wohin man sich vor der Hitze zurückziehen kann, welche in der Ebene herrscht. Das Dorf Esphie, welches 1800 Fuss über dem Meeresspiegel liegt, hat während der heissesten Monate ein kühles Clima und frische Seewinde. Dasselbe gilt von Dalieh, welches sogar in Bezug auf Seewinde noch besser gestellt ist, obgleich es etwas niedriger liegt.

Man kann leicht bemerken, dass die Vorzüge dieses Gebirges und seiner Umgegend von den Kreuzfahrern vollständig gewürdigt wurde; denn man findet überall Spuren ihrer Niederlassungen. Eine ihrer Hauptfestungen und der letzte Platz in Palästina, den sie räumten, war Athlit, die Castra Pelegrinarum, oder der Landungsplatz der Pilgrime. Hier sind noch die ungeheueren Gewölbe zu sehen, in denen man das Getreide aufspeicherte, der bedeckte Landungsplatz, wo die Pilger aufs Land zu steigen pflegten, die Überreste der alten Kirche, die Bankethallen, Ställe und Befestigungen der Ritter, die offenbar ihre Sommerwohnungen auf dem Gebirge hatten, dessen höchste Punkte nicht über acht engl. Meilen entfernt sind. Wahrscheinlich war während der Kreuzfahrer-Zeit der ganze Distrikt des Carmel von Athlit aus angebaut, wo der Ertrag der Ernten aufgespeichert wurde.

Die historischen Urkunden sind zu dürftig,

als dass wir uns von den wechselnden Geschicken dieses |interessanten Carmelgebirges ein klares Bild machen könnten, seit der Zeit, da der Aufenthalt des Profeten Eliahu es zu einem der heiligsten Plätze in Palästina machte, aber wir haben deutliche Spuren von seiner Besetzung durch die Juden in den Überresten einer der wenigen Synagogen, die man bis jetzt im heiligen Lande entdeckt hat. Diese Überreste auf dem Carmel, Churbet Semakha genannt, sind nach meiner Meinung zweifellos die einer alten Synagoge, wahrscheinlich aus älterer Zeit als die welche man in Galiläa aufgefunden hat, und welche wahrscheinlich alle aus den ersten drei Jahrhunderten der christlichen Zeitrechnung stammen. Es ist sehr zu bedauern, dass seit der ersten Entdeckung dieser Ruinen, als das Thor, welches einst den Haupteingang bildete, noch fast vollständig erhalten war, fast alle Steine, welche nach altjüdischer Weise behauen waren, von den Bauern der Nachbarschaft weggeschleppt worden sind, so dass jetzt nichts übrig ist, als einige Fuss von einem der Thürpfosten. Es unterliegt keinem Zweifel, dass in alter Zeit die Hauptmasse der Bevölkerung den südöstlichen Theil des Gebirges bewohnte, hier findet man nicht weniger als zwölf Ruinen von Städten und Dörfern, welche je zwei Meilen von einander entfernt liegen.

In den letzten beiden Jahren haben die Mönche von Carmel auf der erhöhten Stelle,

welche die Ebene von Esdraelon überschaut, eine Capelle errichtet. Diese Stelle ist nach alter localer Überlieferung der Ort, wo Eliahu sein Opfer brachte, als er in Gegenwart der Baalsprofeten Feuer vom Himmel herabflehte. Es ist indessen klar dass das Ereigniss, wenn auch in unmittelbarer Nähe, doch nicht an dieser Stelle stattgefunden haben kann, da das Meer von hier aus deutlich sichtbar ist, und Eliahu also nicht nöthig gehabt hätte seinen Diener den Berg hinaufzuschicken um nach Anzeichen des Regens auszuschauen; es giebt auch gar keine grössere Höhe in der Nachbarschaft. Dagegen giebt es hinter der Mahkraha oder dem Platze des Verbrennens ein niedriges Plateau, wo sich eine Menschenmasse wohl versammeln könnte, und welches allen Bedingungen entspricht.

In den archäologischen Überresten, welche sich noch auf diesem höchst merkwürdigen Berge befinden, entdecken wir Spuren fast von jeder Periode seiner vergangenen Geschichte.

Die grosse viereckige Höhle, welche an der Seite des Vorgebirges liegt, wo das moderne Kloster steht, und welche die Profeten-Schule genannt wird, war zweifellos selbst schon vor den Tagen Eliahu ein heiliger Platz, denn wir lesen, dass er die Altäre wieder herstellte, welche er dort fand, und wir wissen, dass die Phönicier dort ihr heiliges Feuer brannten. Am Fusse des Carmel zogen die Egyptischen Armeen unter Thotmes zur Inva-

sion Palästinas entlang, drei hundert Jahre früher als die Israeliten unter Josua einrückten. Hieher kam der Römische Kaiser Vespasian um zu opfern, und der Griechische Philosoph Pythagoras um zu studiren. Die zahlreichen Höhlen sind wahrscheinlich seit den ältesten Zeiten von Eremiten bewohnt gewesen, am häufigsten waren sie es wahrscheinlich nachdem die Byzantiner dem Islam erlegen bis sie, unter dem Schutze der Kreuzfahrer, ihre Grotten verliessen um sich in einem festen Gebäude zu sammeln. So verknüpfen sich Phöniciſche und Cananitische Überlieferungen mit diesem Gebirge, wir finden darauf Überreste von Jüdischer Architektur, dann solche von dem eleganteren und blühenderen Römischen Stil, dann folgen Denkzeichen aus der Byzantinischen Periode, selbst Spuren von Sarazenischen Niederlassungen verleugnen sich nicht, obwohl das Gebirge wohl schon theilweise verlassen war, als die Kreuzfahrer es wieder besetzten. Diese hatten hier verschiedene militärische Posten, und sie scheinen, wie ich schon bemerkte, diese Gegend zum Sommeraufenthalt benutzt zu haben.

Die Zeit des Verfalls trat mit dem Ende der Kreuzzüge ein, und obgleich der berühmte Fakir Edin hier acht Drusische Dörfer anlegte, sind nur zwei davon übrig geblieben und der Berg ist seit den letzten drei hundert Jahren verhältnissmässig öde geblieben. Man kann indessen mit Sicherheit darauf rechnen, dass die Zeit nicht mehr fern ist,

wenn die Schönheit dieser Landschaft, der Reichtum seines Bodens, sein heilsames Klima und seine günstige Lage in der nächsten Nachbarschaft des besten Hafens von Palästina die Welt wieder darauf aufmerksam machen werden. Mit der zunehmenden Cultur der fruchtbaren Ebenen an seinem Fusse werden Capital und Unternehmungsgeist ihren Weg in die jetzt stillen Thäler finden, seine verlassenen Abhänge und seine verödeten Höhen werden wiederum reichen Ertrag gewähren, und werden wiederum den Ruhm der Schönheit und der Vorzüglichkeit rechtfertigen, welche sie durch die Vernachlässigung der Menschen fast verwirkt zu haben scheinen.

Gilgal

von

Baurath **C. SCHICK.**

Das Wort Gilgal kommt als Ortsname in der heiligen Schrift 25 mal vor. Zuerst 5 Mose 11, 30 wo gesagt ist: dass die Israeliten nach der Einnahme des verheissenen Landes, Segen und Fluch auf den Bergen "Ebal und Gerizim,, sprechen sollen; welche Berge, im Lande der Cananiter liegen, die auf dem Blachfelde wohnen, gegenüber "Gilgal,, beim Hain More. Letzterer lag nach 1 Mose 12, 6 in der Nähe von Sichern, dem heutigen Nablus, allwo auch die 2 genannten Berge sind. Das erwähnte "Blachfeld,, ist die heutige Muknahene, die also damals von Cananitern bewohnt war, und das erwähnte "Gilgal,, ist der am Rande dieser Ebene liegende, runde Hügel, (dem Dorfe Hauara $\frac{1}{4}$ Stunde Nordöstlich gegenüber) welchen die Samariter noch heute "Gilgal,, heissen. Dann ist ein Gilgal im Buche Josua mehrmals erwähnt. Als die 2 $\frac{1}{2}$ Stämme jenseits des Jordans ihr Erbe erhalten hatten u.

Moses gestorben, u. Josua zum Führer des Volks erwählt worden war, so schickte er von der Moabebene, jenseits des Jordans, Jericho gegenüber, Kundschafter aus, welche den ermutligenden Bericht brachten: "Dass der Herr ihnen alles Land in die Hände gegeben habe, denn die Einwohner seien feige und fürchten sich vor ihnen," — Da brach das Volk vom "Thale Siddim,, der heutigen Oase "Rameh,, auf, und zog Westwärts bis an die Ufer des Jordans, wo dann am dritten Tage der wunderbare trockene Uebergang erfolgte. *) Da wo die Priester während des Ueberganges im trockenen Jordanbette mit der Bundeslade gestanden, wurde ein Haufen Steine in Form eines Kegels, aufgerichtet, hoch genug, dass, nachdem das Wasser des Stromes wieder seinen gewöhnlichen Lauf angenommen hatte, die Spitze desselben aus dem Wasserspiegel herausragte, u. so ein Zeichen des wunderbaren Ueberganges für die Zukunft abgab. **) Ausser diesen aufgeschichteten Steinen waren aber auch noch 12 andere grössere Steine, (doch noch in einer solchen Grösse dass sie getragen werden konnten), aus dem trockenen Strombette aufgelesen, und mit in die nächste "Herberge" genommen, um sie da als ein Denkmal aufzurichten. ***) Diese erste "Herberge,, hatte noch keinen Namen,

*) Josua 1—3.

**) Josua 4, 9.

***) Josua 4, 5, 8, 20.

es war nicht eine Ortschaft, sondern ein leerer Platz, wo das Lager aufgeschlagen wurde, zwischen dem Jordan u. der Stadt Jericho gelegen. Es heisst zwar Jos. 3,16, also ging das Volk hinüber gen Jericho. Aber dies ist eine Summarische Angabe des bisherigen mehr detailirten Berichtes, u. will blos sagen auf diese Weise geschahe der Uebergang vom östlichen Gefilde, in das westliche, in das von "Jericho" — oder : „hinüber auf die Jericho-Seite“. — Denn dass es die Stadt selbst nicht gemeint ist, geht schon daraus hervor, dass sie dieselbe ja erst vorher einzunehmen hatten, und vers. 19 Cap. 4. ist ausdrücklich gesagt: Sie lagerten sich gegen Morgen der Stadt Jericho in "Gilgal,.". Hier ist nun der Name genannt, welcher diesem Lagerplatze gegeben wurde. Daraus darf aber nicht geschlossen werden, dass dies der Name einer schon vorhandenen Stadt war! Denn die erste Stadt die sie diesseits des Wassers antrafen war "Jericho".

Warum nannten sie diesen Lagerplatz aber "Gilgal,." ? Sieht man die Namen der Lagerplätze der vielen Stationen die sie auf ihrer Reise durch die Wüste bezogen hatten an, so bezeichnet jeder der Namen dieser vielen Stationen etwas Charakteristisches, das bei der jeweiligen Station sich vorfand *). Was war nun das Charakteristische bei dieser allerletz-

*) vergleiche 4 Mose 33.

ten Station? Es war eine leere Ebene aber sie richteten da auf einem etwas erhobenen Boden sei es eine Erdwalle, oder ein Hügel, die aus dem Jordan mitgebrachten 12 Steine in einer Zirkellinie auf, zu einem für die Zukunft berechneten Monument u. dieses wurde „Gilgal“ genannt, von Erhöht und Rund, hergenommen, und so das Lager oder diese Station darnach benannt. In Ezechiel 10, 13 bedeutet Gilgal auch ein Rad, d. h. ein Mittelpunkt mit einem durch Speichen verbundenen äussern Kreis oder Einfassung. Dass hier dieser Steinkreis erhöht war, geht daraus hervor dass Josua 5. 3. wirklich ein Hügel erwähnt ist, allerdings „Oraloth,“ genannt wird nach der Beschneidung die hier vorgenommen wurde, als Orts u. Local name blieb aber für die Zukunft der Name „Gilgal,“ . Die aufgerichteten Steine sollten für alle Zukunft ein beredtes Denkmal sein u. bleiben. Allein mit den von 12 Männern hieher getragenen verhältnissmässig kleinen Steinen, konnte kein eigentliches Monument hergestellt werden. Waren sie im Kreise aufgestellt, oder vielleicht besser zu sagen, in einem Kreise herum gelegt, denn in einem Flussbett giebt es nur rundliche Steine, (oder Geröll, die man legen aber nicht stellen kann) so bedürften sie eines Schutzes; u. ich denke mir, es wurde nicht nur ein künstlicher Hügel aufgeworfen (wie es deren so viele grade in der Jerichogegend giebt), sondern derselbe wurde noch mit einem (oder auch noch mehreren)

weiteren Kreisen eingefasst, durch Aufstellen von rohen u. hohen Monolitten oder felsartigen Steinen. Denn dieselben sollten ja die Aufmerksamkeit u. Nachfrage der nachkommenden „Kinder,, über Zweck u. Bedeutung anregen u. wecken, was ein derartig erstelltes Monument wohl thun mochte. Solche Denkmale finden sich in verschiedenen Ländern der Erde, man nennt sie „Cromlechs“ u. betrachtet sie als die ältesten Ueberreste der frühesten Völker. Ein solches Cromlech-Monument, Gilgal zu nennen war ganz passend, u. zudem sehr bequem zu feierlichen Prozessionen, um das selbe her: bei Festen, Darbringung von Opfern u. s. w. Ich glaube darum, dass überall wo wir noch heute solche im Kreise aufgerichtete Steine, auf erhöhtem Boden finden alte Opferstätten waren u. „Gilgals“ genannt wurden.*) Dass das bei Jericho liegende „Gilgal“ zu besonderer Bedeutung und grossem Ansehen kam ist ganz natürlich. Hier hatte das Volk den eigentlichen Boden des verheissenen Landes betreten u. die erste Nacht da geschlafen, hier hörte darum das Fallen des Mannas auf, hier ward die Beschneidung, u. damit die Confirmation des am Berge Sinai in der Wüste beschlossenen Bundes vorgenommen u. bestätigt. Von hier aus ward das Land erobert, und bildete noch lange die Opferstätte, selbst in Zeiten heidnischer Unterjochung (vergleich

*) der Name, wie bemerkt, von ihrer Form hergenommen.

Richter 3, 9.) wurde hier heidnischer Cultus getrieben. Bei diesen Gilgals wurde auch Gericht gehalten, u. Thenius meint, auf die Steine haben sich die Richter gesetzt. Hier wurden auch Volksversammlungen abgehalten u. Staats beschlüsse gefasst. Hier in diesem Gilgal bei Jericho, ward David wieder als König eingesetzt¹⁾).

Wenn darum von „Gilgal“ die Rede ist, hat man zunächst an eine solche Cultusstätte zu denken, u. nicht an eine Stadt; dass in der Nähe desselben dann auch mit der Zeit Häuser erbaut wurden, ist nicht nur wahrscheinlich sondern soviel als gewiss. Mussten doch die Priester u. sonstigen offiziellen Personen da Wohnungen haben; galt es doch, da manches aufzubewahren. Dass mitunter solche Orte, die anfänglich nur eine Art Kloster bildeten selbst zu einer Stadt anwachsen mochten, ist ganz wohl möglich, ebenso dass eine Stadt, die in der Nähe eines solchen Gilgals lag, auch den Namen davon haben konnte. So finden wir²⁾ unter den 31 von Josua eroberten Cannanitischen Königsstädten auch eine Namens „Gilgal“, während zur selben Zeit der Lagerplatz der Israeliten bei Jericho diesen Namen auch erhalten hatte; u. wie es scheint, auch später da eine kleine Stadt entstanden ist³⁾).

1) II Samuel 19, 15.

2) Josua 12, 23.

3) Während nun diese alten Cultusstätten eine

Wenn solche „Gilgals“, geheiligte, abgesonderte Cultus u. Gerichtstätten waren, die auch zu Volksversammlungen dienten, so ist natürlich dass Könige, Richter, Propheten u. Priester dieselben öfters besuchten; auch lag es in den Umständen, die Volkserziehung da zu pflegen, und so finden wir in den verschiedenen Gilgals, auch stets „Prophetenschüler.“ So wohnt Elias in einem „Gilgal“, geht von da nach „Bethel“ wo ein ähnlicher Opferplatz u. Schule ist u. dann weiter nach Jericho, wo ihm die Prophetenschüler vom dortigen alt berühmten Gilgal entgegen kommen¹⁾).

Von Samuel ist ausdrücklich gesagt, dass er 4 Gerichtsplätze hatte, Bethel, Mizpa, Gilgal u. Ramath diese alle waren zugleich wieder Opferstätten, u. hatten ihre Steinkreise. Von Gilgal versteht es sich von selbst—dass es bei Bethel u. Mizpa auch solche hatte geht aus der Geschichte hervor u. von Ramath ist²⁾ dies ausdrücklich gesagt „Samuel

rundliche Form hatten, hat das Christenthum das Viereck, nach dem Salomonischen Tempel hinzugenommen u. beide Formen in eine gebracht als Kirche, der Islam den Kreis ganz fallen lassen u. die Moschee beim 4 Eck geblieben, obwohl den alten Gedanken festhaltend, u. nennt einen so im Viereck abgeschlossenen Platz „Haram“ das ist „Heiligthum oder abgesonderter geheiligter Platz.

1) II Könige 2, 2—5.

2) I Samuel 7, 16, 17.

baute da einen Altar“. Was das für ein Altar war sehen wir aus der Erzählung — Da Saul zu Samuel kam, hatten sie von der Stadt auf die Höhe, den Opferhügel (oder Gilgal) hinauf zu steigen¹⁾ am Abend in die Stadt wieder herab. Die Gränzlinie zwischen Juda u. Benjamin führte in der Nähe eines Gilgals vorüber, wohl an dem bisher hauptsächlich besprochenen²⁾. In der Parallelstelle Josua 18, 17 steht dafür „Geliloth“ d. h. die Haufen, was, wie ich vermuthe sich auf die bei Jericho künstlich aufgeworfenen, u. jedem Reisenden sogleich auffallenden Hügel bezieht, u. wenn diese (u. nicht welche tiefer drinnen im Gebirge) wirklich gemeint sind, wäre damit constatirt dass diese Jerichohügel bei der Invasion der Israeliten schon bestanden, also Cannanitischen Ursprungs sind.

Da die Israeliten nicht alle Cannaniter ausroteten, auch nachlässig in ihren Religionsübungen wurden so geschah es, dass die Feinde wieder erstarkten, Israel drängten, theilweise unterjochten bis sie zum Herrn um Hilfe riefen; in dessen Folge dann der Engel des Herrn von „Gilgal“ (der letzten Offenbarungssätte) herauf gen „Bochim“ zum Ort der bussfertig Weinenden kam u. Erlösung verkündigte, die durch Athniel bewirkt wurde. Verfielen aber bald wieder in den

1) I Samuel 9, 19 u. 25.

2) Josua 15, 7.

gleichen Fehler u. geriethen darum nun in noch schlimmere Lage. Denn Moab legte die Hand so schwer auf Israel dass ihr König Eglon selbst in Jericho residirte, wohin die israelitischen Fürsten Geschenke u. Opfer zu bringen hatten. Das alte Gilgal des Herrn war zu einem Götzenplatz geworden, was den Eifer des Benjamiten Ehud erregte, u. in der Begeisterung den Unterdrücker tödtete¹⁾, damit das Zeichen zum Aufstand gab u. Israel erlösete.

Als Samuel den Saul heimlicher Weise zum König salbte führte er ihn zugleich nach Gilgal, um da die Ernennung amtlich auszuführen. Indessen wurde Saul an einer andern Opferstätte in Mizpa, durch das Loos zum König erwählt²⁾. Da sich eine Opposition zeigte, Saul aber im hl. Eifer den Bewohnern von Jabes in Gilead zu Hilfe eilte, u. die Amoniter schlug, sich also als Heerführer u. König fähig zeigte, musste die Opposition verstummen u. Samuel berief das Volk nach Gilgal, um an dieser, bis dahin heiligsten u. ältesten Opferstätte des Volkes den König zu bestätigen³⁾. Als dann später die Philister das Volk drängten, versammelte Saul das Volk zu Gilgal, um von da aus, wie einst Josua, gegen die Feinde auszuziehen — Allein das Volk hatte

1) Richter 3, 12—30.

2) I Samuel 10, 17.

3) I Samuel 11, 14, 15.

keinen rechten Muth; viele flohen über den Jordan, andere verbargen sich in den Höhlen des Gebirges, so dass sich sein Heer eher verminderte als vermehrte. Darum suchte Saul das Volk durch Darbringen von Opfern zu erimuthigen, aber anstatt einen eigenen Altar hiefür zu erbauen, wie er dann später that, das ihm als Lob angerechnet wurde¹⁾ griff er hier in das streng abgesonderte Priesteramt ein, indem er auf der alten Opferstätte Gilgals auf dem ehrwürdigen Monumente opferte, was aber nur Priestern gestattet war!²⁾ Aus dieser Handlungsweise erkannte desshalb Samuel, der eben dazu kommt dass sein Königreich von keiner langen Dauer sein werde, weil er so unbesonnen u. unkorrekt handelte. Die Ermahnung half aber nicht viel; bei einer andern Gelegenheit, verfuhr er wieder nicht pünktlich, sondern handelte nach augenblicklichem Gutdünken. Setzt auch zuerst für sich selbst ein Siegeszeichen³⁾ ehe er nach Gilgal geht um auch Gott den Dank darzubringen für den erhaltenen Sieg. Auch hatte er des Agag geschont, so dass der Prophet im hl. Eifer denselben tödtete zu Gilgal⁴⁾ „vor dem Herrn,“ das ist, innerhalb des äussern, oder nahe des innern

1) I Samuel 14, 35.

2) I Samuel 13, 13.

3) I Samuel 15, 12.

4) I Samuel 15, 31—33.

Steinkreises, nicht im Mittelpunkt wo der Altar des Herrn war.

Durch den Tempelbau zu Jerusalem verloren diese Gilgas überhaupt u. so auch das bei Jericho viel an Wichtigkeit u. Ansehen, allein das Volk hatte einen Hang zum "Höhendienst,, welcher nie vollständig ausgerottet wurde, darum ist auch in der Zeit der Könige immer wieder von Gilgal die Rede, u. erwählten die Propheten öfters dieselben zu ihrem Aufenthalt um Zeugniss für den Herrn zu geben, u. gegen den Götzendienst zu predigen, der an diesen Orten (so besonders in Bethel) getrieben wurde¹⁾.

Dass es ausser dem bei Jericho gelegenen

1) Amos 5, 5 : "Suchet nicht Bethel u. kommt nicht gen Gilgal, denn Gilgal wird gefangen weggeführt u. Bethel wird Beth-aven werden. Suchet den Herrn" u. s. w. Hier ist natürlich der nächste Sinn dieser : dass die Bewohner von Gilgal die eigentlichen Diener der Opferstelle werden weggeführt in ein anderes Land, u. dass Bethel ein verabscheuungs würdiger Ort werden werde. Aber es ist zugleich auch die Prophetische Vorhersagung dass Gilgal als Opferstelle an einen andern Ort verlegt werden werde, was denn auch später wirklich geschah u. jetzt unter dem Namen "Nebi Musa,, bekannt u. den Mohamedanern heilig ist, — eine Localität ungefähr 2 Stunden südwestlich vom frühern Gilgal auf der ersten Stufe des Gebirges gelegen — und dass Bethel ein elender zerstörter Ort sein u. bleiben werde, wie es auch heute der Fall ist !.

Gilgal noch andere gab, ist in dem Gesagten wiederholt dargethan; wie viele derselben es gab, kann nicht ausgemittelt werden, gewiss gab es mehr als bloss die, in der Bibel erwähnten. Zählen wir darum kurz die letzteren auf. Es sind erstens das bei Jericho gelegene, dann das gleich im Anfang bemerkte in der Muknah gelegene in der Nähe von Nablus, dann kommt beim Propheten Elias ein Gilgal vor, von dem er nach Bethel hinnab geht¹⁾ muss also höher als dieses gelegen sein; nun findet sich 1 Stunde westlich von Sendschil ein Ort "Dschildschilia,, was dem Namen nach also ein Gilgal ist; von diesem Ort hat man nach Bethel (dem heutigen "Beitin") hinab zu gehen, und ist also wohl derselbe, von dem Elias ausging. Dann ist in der Geschichte Elisa ein Gilgal erwähnt, das in der Ebene Saron gelegen haben muss²⁾, denn es lag offenbar in der Nähe von "Baal Salisa", das wohl in der Nähe von Ekron lag, der Cultusstätte des Gottes Baal Sebul³⁾ Nun liegt 1 gute Stunde nördlich von Ras el Ain ein Dorf "Dschildschilia" mit einer interessanten Moschee, einem alten Khan u. hinter dem Ort ein niedriger aber künstlich hergestellter Hügel, u. dies halte ich für besagtes Gilgal; der Weg von Samaria nach Ekron führt auch

1) 2 Könige 2, 1—3.

2) 2 Könige 4, 38.

3) 2 Könige 1, 2.

hier vorbei, u. so konnte Elias leicht den Boten des Königs entgegen gehen. Dieses "Dschildschilia" in der Ebene Saron ist möglicher Weise, die schon in Josua 12, 23 erwähnte Cannaniterstadt Gilgal; doch konnte dieselbe auch weiter nördlich gelegen haben, da sie mit Napheth Dor, dem heutigen Tantara, zusammen gestellt ist, u. worüber wir nichts weiter wissen als dass dieses Gilgal zugleich eine Opferstelle der Heiden war, was aus dem Beisatz: "König der Heiden zu Gilgal" hervorgeht, denn die andern 30 Könige waren ja auch alle Heiden u. Könige von heidnischen Völkern, dieser Beisatz muss darum eine besondere Bedeutung haben, und ich finde dieselbe in Gilgal als der Cultusstätte. In Nehemia 12, 29 ist ein Gilgal erwähnt, das in der Umgebung von Jerusalem gelegen hat, u. ein Flecken war, wo die Sänger wohnten. Ich halte dies für das heutige Dorf Tur auf dem Oelberg, denn hier war nach 2 Samuel 15, 32 eine Stätte, oder "Höhe" wo man Gott anzubeten pflegte.

So viel über die biblischen Gilgals überhaupt. Es liegt mir nun noch ob, die eigentliche Lage von dem Gilgal bei Jericho zu bestimmen. Die Meinungen der Gelehrten gehen nämlich sehr auseinander, obwohl am Faden der Geschichte die Bestimmung des richtigen Ortes gar nicht schwer ist. Aus der Bibel wissen wir — was schon angeführt worden ist, dass es zwischen dem Jordan u. der Stadt Jericho lag, wohl näher dieser Stadt

als dem Flusse. Josephus giebt die Entfernung Gilgals vom Flusse zu 50 Stadien; bis zu Jericho aber weitere 10 Stadien im ganzen 60 Stadien an, Antiq. V. I. 4. 60 Stadien sind ungefähr 3 Stunden, und so kommt Jericho an den Fuss der Berge in die Gegend des "Ain Sultan" zu liegen, wo auch die alten künstlichen Hügel sind. Zehn Stadien davon ostwärts ist demnach Gilgal zu suchen, nun trifft man heute ostwärts gehend nach einer halben Stunde, das ungefähr 10 Stadien ausmacht, den heutigen kleinen Ort "Riha" mit einem alten Thurm, wo einige Soldaten stationirt sind. Hier ist darum das alte Gilgal gelegen. Der Name der Opferstelle ist wohl verloren gegangen, hauptsächlich desshalb weil dieselbe wie schon gesagt nach "Nebi Musa" auf die Berge hinauf gewandert ist dagegen hat sich der Name der benachbarten Stadt erhalten, ja selbst in späterer Zeit mag hier wie noch heute eine Ortschaft gewesen sein. Die Opferstelle selbst ist verschwunden, der dabei bewohnte Ort blieb erhalten, und hatte dann als solcher den Namen "Riha", wie ja überhaupt die ganze fruchtbare Ebene dort herum so heisst. Die Gelehrten suchten darum stets vergeblich nach den Ruinen oder dem Namen "Gilgal"; und wenn je der Eine oder der Andere Derartiges wollte gefunden haben, so lagen alle diese Stellen zu nahe dem Flusse! auch in sich selbst sehr unbedeutend und nichts sagend noch beweisend. Und wenn solche Stellen je einmal für Gilgal

angesehen worden sein mögen, so war dies ohne genügende Kritik gethan, und nur im Mittelalter möglich gewesen. Aber auch in jener Zeit, im 4ten Jahrhundert giebt Hieronimus Gilgal $\frac{1}{2}$ Stunde östlich von Jericho gelegen an, was, wie schon gesagt auf Riha deutet. Auch die Doppelbeschreibung der Gränzlinie zwischen Juda u. Benjamin¹⁾ deutet darauf hin, dass Gilgal nicht gar zu weit von den Bergen gelegen haben kann. Tobler mit seiner bekannten Genauigkeit glaubt darum Gilgal noch westlich von Riha suchen zu müssen und auch dass im Mittelalter die Angaben über die Lage des Ortes an Schwankungen leiden was ich aber nicht einmal mit Recht erkenne,— denn auch ausser Hieronimus Zeugnis lag im vierten Jahrhundert Gilgal in einer leeren Gegend $\frac{3}{4}$ Stunden östlich von Jericho auf einem kleinen Hügel den man "Bulus" nannte. Auch wurden die von den Israeliten aus dem Jordan genommenen u. hier aufgestellten Steine noch gezeigt, was ebenfalls mit Riha stimmen mag, denn noch heute wird die Eine, Riha $\frac{1}{2}$ der Andere $\frac{3}{4}$ Stunden von der Sultan quelle abgelegenen angegeben! Auch die hl. Paula besuchte den Ort. Der Umstand dass man den Hügel als aus den Vorhäuten entstanden ansah, beweist, dass es kein grosser Hügel war. Im Jahr 600 ist der Ort erwähnt als nicht weit von Jericho, und stand da eine Basilika hinter

1) Josua 15, 5—7. u. 18, 17—19.

deren Altar die Jordansteine gelegt waren wohl im Halbkreise der Apside, und war ein Rest des alten Steinkreises. Bis dahin ist die Tradition correct. Sehr auffallend ist darum, dass schon 70 Jahre nachher "Galgala" 5 Römische Meilen, statt früher blos 2, von Jericho angegeben wird, und eine Kirche beschreibt in welcher 12 rohe unbearbeitete grosse Steine, 6 an der Südseite (wohl im Halbkreise als Apside) die 6 andern an der Nordseite umgestürzt am Boden lagen. Zwei starke Männer konnten kaum einen davon aufrichten. Man sieht die Tradition hatte ein richtiges Gefühl von der einstigen Sachlage der Dinge; und "5 röm. Meilen von Jericho" dürfte ein Schreibfehler sein, und wohl heissen 5 röm. Meilen vom Jordan, so dass also Jericho statt Jordan geschrieben worden zu sein scheint, was einem Schreiber leicht begegnen mochte. Die Entfernung vom Flusse anzugeben ist auch natürlicher, da dazumal Jericho keine Stadt mehr war, u. darum eine Entfernungsangabe davon sehr unbestimmt gelautet hätte. So stimmt alles mit den früheren Angaben überein. Dass diese meine Vermuthung des Schreibfehlers gegründet ist, beweist der Umstand dass nur 50 Jahre später Willibald's Bericht wirklich 5 röm. Meilen vom Jordan, nicht von Jericho angiebt, und 10 Stadien von Jericho. Er nennt dann allerdings die Kirche klein u. sagt sie sey aus Holz erbaut. Die frühern Berichte sagten darüber nichts, sondern nennen

es eine Basilika das ist, ein Dach auf Säulen gestützt¹⁾. Noch viel später werden die 12 Steine erwähnt, aber ihre Lage nicht mehr bezeichnet, jedoch von einem kleinen, aus Vorhäuten entstandenen Hügel berichtet, was wiederum auf die gleiche Stelle deutet. Brocardus sagt, dass Galgala $\frac{1}{2}$ röm. Meile nördlich vom Thal Achor liege, u. 1 Meile oder 8 Stadien von Jericho, hat aber selbst die Örtlichkeiten nicht besucht, sondern nach Hörensagen berichtet, seine Angaben darum etwas ungenau, im Ganzen aber auch auf Riha hindeuten 1483 ist Galgala eine Örtlichkeit ohne eigentliche Ruinen zwischen Jericho und dem Jordan. Aus den letztern Angaben ist zugleich ersichtlich dass man die Localität nicht mehr genau kannte, was natürlich ist, die Muhamedaner hatten inzwischen den Ort verlegt, und die alte Stelle unkenntlich gemacht. Wenn Bädecker's Reisehandbuch die Existenz einer Kirche welche die Kreuzfahrer erbaut haben sollen bezweifelt desshalb, weil die Jordansteine dabei erwähnt seyen, so ist dies blos Sceptik, ein trefftigerer Grund ist, dass die Kreuzfahrer überhaupt nicht Zeit fanden da eine Kirche zu bauen, sie hatten viel Nöthigeres zu thun, u. war ihre Herrschaft von viel zu kurzer Dauer. Darum

1) Ein russisches Hospice ist neulich bei Jericho (Riha) erbaut worden, beim ausgraben der Fundamente sind Säulen und Capitäle entdekt worden. Vielleicht haben diese zur alten Basilica gehört.

führte ich auch keine "Kirche" an sondern blos eine noch aus früherer Zeit stammende hölzerne Basilika, wo ein Holz — Dachstuhl über den innern Halbkreis des alten Cromlechs oder Gilgals u. ein davor sich anschliessendes Viereck errichtet war und wohl so die ganze Zeit verblieb, bis dieses Gebäude zerfiel, und der Ort dann selbst nach des Amos Voraussage von den Muhamedanern weg verlegt wurde. Den Ort heute aufsuchen zu wollen, ist vergebliche Arbeit, u. es genügt vollständig denselben im heutigen Orte Riha anzunehmen.

Die Vögel Palästinas

von

SELAH MERRILL LL. D.

Amerikanischer Consul in Jerusalem.

Die Aussage der Reisenden über die Vögel Palästinas lauten gar verschieden. Die einen reisen durch's Land und sagen: "Aber wie wenig Vögel giebt es da, man sieht fast keine!" Die andern: "Das Land ist voll Vögel!" Viel hängt eben von der Jahreszeit ab, in welcher gerade die Reise gemacht wird und wohl noch mehr von der Beobachtungsgabe ob einer eine solche hat oder nicht. In der That, man kann von Palästina sagen, dass es reich an Vögeln ist, wenn man alle diejenigen welche blos periodisch über das Land hinziehen mit denen welche das ganze Jahr da sind zusammen nimmt. Solche Zugvögel die während ihres Durchgangs im Lande gefangen werden rechnet man in der Regel, ob mit Recht oder Unrecht, auch zu den Vögeln Palästinas.

Das Verzeichniss aller der verschiedenen Vögel-Arten die man bisher in Palästina

wahrgenommen hat beträgt nahezu 350. Wenn man die Vögel und Blumen Palästinas betrachtet so muss man dabei die ungewöhnliche Beschaffenheit des Landes in Gedanken behalten. In einem Landstrich von ungefähr 100 Meilen breit, von West nach Osten, finden wir die Meeresküste, den hohen Gebirgszug des westlichen Palästinas, die ungewöhnliche Einsenkung des Jordanthales, dann die lange Bergkette von Gilead, und endlich das weite Tafel-Hochland welches sich von Gilead ostwärts, und nordwärts bis Damascus erstreckt. Hier unterscheiden sich zum Mindesten 4 ganz an sich verschiedene Landschaften. Die Berge diesseits u. jenseits als eine betrachtet, haben sie doch bis zu einem gewissen Grad eine verschiedene Thierwelt aufzuweisen. Dann giebt es Vögel an der Meeresküste welche niemals die Berge des westlichen Palästina noch die Berge Gileads besuchen; und so ist es mit dem Jordanthal. Dasselbe hat ein Tropen-Clima wo eine Verschiedenheit von Vögeln der Tropen sich finden.

In einem Tropen-Clima haben nun gewöhnlich die Vögel ein prächtiges Gefieder, aber in Palästina haben die Vögel im allgemeinen ein dunkles und mattes Gefieder.

Es giebt hier zu Lande eine Anzahl mit schönem Gefieder aber einige davon sind gefunden an der Meeresküste andere in den Bergen, und noch andere beim Jordan, so wenn einer einen Besuch in der Umgegend

von Jerusalem macht, er würde gewisse Vögel nur zu einer gewissen Jahreszeit da sehen wie die Mandelkrähe, der Bienenfresser der Wiedehopf, die Elster, sehr selten auch den goldenen Pirol. Einige Arten der Steinschmätzer in der Umgegend von Jerusalem haben glänzendes Gefieder, aber durchaus nicht auf irgend einer Weise ausgezeichnet. An der Meeresküste und am Jordan kann man 3 Arten Königsfischer oder Eisvögel, von welchen der Smyrner Eisvogel ein sehr auffallendes und schönes Gefieder hat, sowie der Sonnenvogel, der Flamingo, der Silberreiher der rothe Ibis und der weisse Pelikan.

Einige der wilden Enten, der Houbara Bustard, die Frankolinhühner und ein wenig andere Vögel, die von Ferne gesehen nichts besonderes zeigen, sind merkwürdig wegen der Feinheit und Zartheit der Zeichnung ihrer Federn wenn man dieselben näher ansieht. Auf der andern Seite dagegen, ist die schon erwähnte Dohle von der Ferne gesehen, ein Vogel von sehr schönem Gefieder, aber wenn die Federn genauer betrachtet werden so erweisen sie sich als sehr roh.

Ferner, bei einem Land von Vögeln vermuthet man, dass es auch ein Land des Gesanges ist! Aber in Palästina ist dies eine merkwürdige Thatsache, dass es sehr wenig Gesangsvögel hat! Dohlen, Krähen und Raben-gekräch, Schwalben und Spatzen-gezwitter wird gehört, und Lerchen trillern ihre glücklichen Noten heraus und

Turteltauben girren auf die wunderlichste Weise, auch ein wenig andere Vögel geben ihre besondere Töne von sich, aber laute und angenehme schöne Singer giebt es nicht!.

Die grosse Hitze des Landes und der Mangel an Wäldern mag daran Schuld sein.

Der Bibelleser bemerkt deutlich, dass die Schreiber der hl. Schrift unzählige Male Anspielungen auf Vögel und ihre Gewohnheiten machen, was beweist, dass sie sorgfältige Beobachter von solchen Dingen waren. Die Vergleichen, Sinnbilder und Lehren die sie aus diesen Beobachtungen ziehen sind schlagend und sehr schön. Moses war sehr pünktlich in der Unterscheidung zwischen rein und unrein¹⁾, und seine Vorschriften in dieser Hinsicht gründete sich auf genauere Beobachtung der Gewohnheiten der Vögel im allgemeinen, ohne Zweifel unterstützt durch die göttliche Leitung. Der grosse Gesetzgeber gründet aber seine Vorschriften in Behandlung der Vögelmutter wenn sie oder ihre Eier gefunden werden, auch auf die zarten und menschlichen Gefühle der Hebräer²⁾.

Es mag bemerkt werden dass wie sich die Einwohner von Palästina heute in dieser Beziehung aufführen es gerade das Gegentheil zu den eben erwähnten vorsorglichen Vorschriften ist.

1) 3 Mose 11. u. 5 Mose 14.

2) 5 Mose 22, 6.

Gefühle für Vögel irgend einer Gattung fehlen ganz in ihrem Character. Gefühlvolle Behandlung eines irgend lebenden Wesens ist ganz unbekannt. Ebenso ist es in Hinsicht des Essens der Vögel und Thiere; viele derselben werden gierig verschlungen, welche zu essen, Menschen in civilisirten Ländern niemals daran denken. Eine Anzahl solcher, welche in dem Verzeichniss als unreine Vögel in 3 Mose 11, bezeichnet sind, werden bei den Eingebornen ohne allen Anstand verzehrt; und von den wilden Thieren essen sie den Fuchs, und selbst die Hyäne. Einige essen selbst Katzen! Es mag sein, dass die grosse Armuth das Volk zu solcher Erniedrigung gebracht hat, aber was ich oben sagte, gründet sich auf eine sechs-jährige Beobachtung und einen Umgang mit diesem Volk, dessen Gewohnheiten in Hinsicht ihres Speisens mir schrecklich und höchst anstössig erschien. Diese Bemerkungen beziehen sich natürlich auf die ärmeren Classen in der Stadt und unter den Landleuten und dem Gesindel unter den Beduinen.

Für ein Land mit so geringer Ausdehnung ist Palästina eines von den merkwürdigsten auf der Erde in Hinsicht der Anzahl von Raubvögeln, welche auf 40 bis 50 verschiedene Arten zu schätzen sind. Die meisten der grossen Raubvögel sind unter dem allgemeinen Namen "Nisser" bekannt, welches "Adler" bedeutet. Reisende berichten öfters, dass sie eine grosse Anzahl "Adler" gesehen haben, während es in Wirklichkeit aber nur Geier

waren. Die Eingebornen geben keine bestimmte Antworten auf die Fragen welche der Reisende gelgentlich an sie richtet. Eine Antwort die eben den Fragenden zufrieden stellt, ist die wirkliche Antwort. Die höheren Classen und die Reichen der grössern Städte bekümmern sich gar nicht um solche Dinge und unterscheiden kaum einen Vogel von dem andern.

Reisende sagten mir schon öfters: "Wir haben an dem und dem Platz verschiedene sehr grosse Vögel gesehen, die unsere Lagerstätte wiederholt umkreisten, das eine mal in grosser Höhe, das andere mal sehr niedrig nur wenig über uns", "Ja! das sind Egyptische Geier". Oft auch Pharaohs Hühnchen genannt. Im Frühjahr, Sommer und Herbst giebt es sehr viele, und sie folgen immer den Lagerstätten der Beduinen. Es ist ein äusserst unreiner Vogel, und ihre Köpfe, was man möchte nennen ihre Gesichter, haben ein grässliches Aussehen.

Wir haben von der Thatsache gesprochen, dass die meisten Vögel dieses Landes ihre besonderen Zeiten haben. Die Raben welche in und bei Jerusalem sind, beleuchten dies besonders deutlich. Im Herbst ist die Luft von ihnen voll. Sie bedecken die Hügelspitzen, Felsen und sonstige hervorragende Dinge. Zu Hunderten versammeln sie sich jeden Abend, Haufenweise bei den Mauern Jerusalem zum Aufsitzen für die Nacht. Vielleicht kein anderer Vogel während diesen Monaten ist so

zahlreich als die Raben, während im Frühjahr und dem Vorsommer einen Raben bei Jerusalem zu sehen, eine grosse Seltenheit ist.

Es scheint, dass keine andere Jagdvögel so zahlreich sind, als das Rebhuhn, von welchen es zwei Arten giebt. Die eine Art findet man am Todten Meer und im Jordanthal, kommt aber niemals in die Berge hinauf. Dasselbe ist in der Grösse ungefähr die Hälfte des andern, welches in den Thälern und Ebenen, besonders aber in Berg revieren sich aufhält. Im Herbst kann man ganzen Schwärmen begegnen oder aufscheuchen. Die Araber fangen sie in grosser Anzahl und verkaufen sie an die Hotels und in privat Häuser, da ihr Fleisch sehr geschätzt ist. Dieses ist ohne Zweifel Dasjenige, mit dem sich David¹⁾ vergleicht, "gejagt auf den Bergen von Saul wie ein Rebhuhn". Diese Vögel sind leicht zahm zu machen und werden grosse Lieblinge in einem Haushalt, und sehr anhänglich an ihre Meister.

Die Eingebornen des Landes haben ausser Schusswaffen viele Kunstgriffe um Vögel zu fangen, und es mag intressiren wenn ich mittheile dass unter den Beduinenstämmen Falken zum Vogelfang abgerichtet werden. Wenn immer sie angesehene Gäste zu bewirthen haben, besonders wenn es Ausländer sind, schicken sie ihre Falken hinaus. Das Jagen ist ja ihre Hauptbeschäftigung.

1) I Samuel 26, 20.

Es kann nicht erwartet werden in einem kurzen Aufsatz einen völlig ausgearbeiteten Bericht über die Vögel Palästinas zu finden, sondern es ist blos versucht worden, einige Thatsachen anzugeben welche dem Leser nicht uninteressant sein mögen. Verzeichnisse, Namen, Orte, Zeiten der Wanderung und andere Eigenthümlichkeiten und Gewohnheiten der Vögel sind gröstentheils nothwendiger Weise weggelassen.

Es mag noch bemerkt werden, dass die Arbeiten der Naturalisten in diesem Lande, ob wir die Vögel, Thiere, Insekten, Blumen oder Versteinerungen betrachten, noch keine vollständige ist. Vieles ist gethan worden, während den letzten 10 oder 20 Jahren in Bereicherung unserer Kenntnisse in Hinsicht dieser interessanten Gegenstände, aber noch sehr viel verbleibt noch zu thun. Es mag erwähnt werden, dass das umfassendste Werk über die Flora und Fauna von Palästina, das von Dr. Tristram ist: ein grosser quart Band herausgegeben in London im Jahr 1884. von der Palästina Erforschungs Gesellschaft. Es ist möglich dass Dr. Tristram und der Schreiber dieses Artikels haben die zwei grössten und vollständigsten Sammlungen von den Vögeln und Thieren Palästinas die bis jetzt existiren, aber welche von diesen zwei Sammlungen die vollkommenere ist möchte schwer zu sagen sein.

Moab

Vortrag im Deutschen-Verein in Jerusalem.

von

Baurath **C. SCHICK.**

Durch das Vorfinden und Auftauchen der sogenannten "Moabitika" (antike Thon Bilder und dergleichen) vor einigen Jahren ist nicht nur unsere Aufmerksamkeit, die wir dem Lande Moab so nahe sind, sondern auch Vieler in Europa, besonders der Gelehrten auf dasselbe hingelenkt worden. Man fragte sich unwillkürlich, was man unter "Moab" zu verstehen habe?

Bekanntlich kommt in der hl. Schrift das Wort "Moab" als der Name eines Landes und "Moabiter" als der Name seiner Bewohner gar oft vor, besonders in der Zeit als die Israeliten aus Egypten von der Wüste herkommend, in das verheißene Land Canaan einziehen wollten. Man erkennt aus den biblischen Erzählungen, dass jenseits des Jordans von Süden nach Norden, die Länder Edom, Moab und Ammon neben einander gereiht waren, und die Gränzen natürliche, nemlich tiefe

Flussthaler waren. Aber bei dem Studium der biblischen Berichte stösst der Forscher, hauptsächlich aus Unkenntniss der natürlichen Beschaffenheit dieses Landes, auf verschiedene Schwierigkeiten. So z. B. über die wirkliche Ausdehnung und Abgränzung der einzelnen Gebietstheile, die wiederholt Veränderungen unterwerfen waren, besonders die von Moab; auch wusste man früher nicht recht, was man unter Pisga, Nebo, Peor, Argob besonders unter Abarim und noch manchen andern Ausdrücken zu verstehen habe?.

Da ist z. B. bei der Aufzählung der Lagerstätten Israels¹⁾ zweimal und zwar an verschiedenen Localitäten ein Gebirge Abarim erwähnt, was den Auslegern viel Kopfzerbrechens machte, und worauf ich zum Schlusse nochmals zu sprechen komme. Das Land war eben nicht bekannt genug. Denn ausser dem was die hl. Schrift darüber sagt wusste man bis zum Anfang dieses Jahrhunderts sehr wenig. Die kurzen beiläufigen Bemerkungen Josephus, des Talmuds und einiger andern alten Profanschriftsteller geben, ausserdem dass sie das in der Bibel gesagte bestätigen, nicht viel weiteren Aufschluss.

In unserem Jahrhundert, wie so viele andere Theile der Welt, ist auch Moab bekannter geworden. So viel ich weiss ist der Deutsche Seetzen der erste Europäische Reisende der 1806 auch

1) 4 Mose 33, 44—47.

Moab besuchte, ihm folgte 6 Jahre später 1812 der Schweizer Burkhardt, und nach weiteren 6 Jahren zwei Engländer Irby und Mangles, dann trat schon wieder eine längere Pause ein, wo dann 1851 der Franzose Saulcy wieder den Anfang machte Moab zu bereisen, dem seither eine grössere Anzahl Touristen folgte, die ich nicht alle aufzählen will sondern bloß bemerken, dass viele eben die gleichen Wege giengen, und nur kurze Streifzüge machten, so that selbst die Commission der Amerikanischen Gesellschaft, die sich zur Aufgabe gemacht hatte das Land jenseits des Jordans genauer zu erforschen, ähnlich wie es die Englische Gesellschaft des Exploration Fund diesseits des Jordans gethan hat. zudem sind ihre Berichte nicht einmal allgemein bekannt geworden, so dass trotz alles dessen doch noch ganze Strecken und viele Dinge, unbekannt sind, da die begonnene Erforschung durch die englische Gesellschaft durch die türkische Regierung gestört worden ist. Aus den bekannt gewordenen, ergeben sich aber, wie ja das immer der Fall ist, auch neue Schwierigkeiten.

Mir war es immer unklar und eine Art Räthsel, wenn Moses das Land Sihons des Ammoriter Königs, den er bei seinem Einfall schlug und das Land für Israel eroberte stets "Moab" nennt, und die in dem heutigen Bezirk der Belka gelegenen und in Ruinen liegenden Städte, Eleale, Meon und Hesbon welche die

Hauptstadt des Amoriter Königs war, stets als in Moab gelegenen redet, und den Arnon als die nördliche Gränze von Moab angiebt, während doch die gedachten Städte nördlich vom Arnon liegen, wo man sie doch nach seiner eigenen Gränzangabe von Moab (dem Arnon) südlich suchen müsste. Durch die neu gewonnene Kenntniss der natürlichen Beschaffenheit der Transjordanischen Gebiete, verbunden mit dem näheren Studium der Geschichte wird die Sache klar. Betrachten wir darum chronologisch einfach die Geschichte Moabs und alle die Fragen lösen sich.

Nach der Schrift waren die Ureinwohner, wie im disseitigen Lande, so auch in dem jenseits des Jordans Riesen-geschlechter¹⁾, und sind dabei "Rephaim" d. h. Hochgewachsene oder Riesen, erwähnt, zu welchen auch die "Emim"²⁾ d. h. die Schrecklichen; die "Susim"³⁾ d. h. die Hervorragenden, die Samsumim,⁴⁾ d. h. die Arggesinnten und die "Horiter", d. h. die Höhlenbewohner, gehörten. Später hiessen die Moabiter alle diese verschiedenen Riesengeschlechter, einfach Emim nach 5 Mose 2, 11.

1) Mose 14, 5 6.

2) 5 Mose 2, 10. Da war ein grosses, starkes u. hohes Volk wie die "Enakim" (welche letztere im diesseitigen Lande zu Hebron wohnten, (4 Mose 13).

3) 1 Mose 14, 5.

4) 5 Mose 2, 20.

Alle diese Stämme waren Cananitischer Abstammung und wohnten, wie schon der Name "Horiter" andeutet, meist in Höhlen. Zu Abrahams Zeiten wurden dieselben von Kedorlaomor und seinen Verbindeten mit Krieg überzogen, besiegt und vermindert¹⁾, so dass neue Sprösslinge sich hier ansiedeln mochten. So thaten die Nachkommen Lots; denn als Sodom nächst den andern Städten in der Tiefebene durch das Zornfeuer Gottes untergegangen, flohe Lot, dessen Frau bei dieser Catastrophe zur Salzsäule geworden, mit seinen beiden Töchtern, auf das östliche Gebirge, und wohnten in einer Höhle. Es gab also damals durch die früheren Bewohner zu Wohnungen hergerichtete Höhlen. Städte und Häuser nach dem heutigen Begriff, hat es damals auf dem Gebirge noch keine gegeben, und auch die Bevölkerung muss eine sehr spärliche gewesen sein, sonst hätten die Töchter Lots nicht auf den Einfall kommen können die Welt sei nun ausgestorben. Die älteste Tochter Lots nannte ihren neugeborenen Sohn "Moab", von welchem die Moabiter, und die jüngere "Amon", von welchem die Amoniter, (diese in der Geschichte so oft vorkommenden Brüdervölker), abstammen.

Ahnlich wie die Nachkommen Abrahams, so vermehrten sich auch die von Lot sehr stark und schnell, so dass nach wenigen Generationen die 4

¹⁾ Mose 14, 5 6.

Stämme Ismael, Jsaac, Moab und Amon zu starken Völkern herangewachsen waren. Die von Isaac abstammenden bekamen ihren Wohnsitz im West-Jordanland, die von den 3 andern in der Araba und dem Ost-Jordanland; sie unterjochten bald die noch übrigen Ureinwohner dieser Länder. Der Weidenbach welcher von Osten des Gebirges herabkommend in das Südende des Todten Meeres einmündet, bildet die Gränze zwischen Edom und Moab, und Moab erstreckte sich von da ursprünglich nicht bloß zum Arnon sondern zum Jabok, der von Gilead herabkommend sich in den Jordan ergießt, und Amon lag nördlich, hauptsächlich nordöstlich von Moab. Demnach stand damals das ganze Ost-Jordanland bis über das Galiläische Meer hinauf, unter der Botmässigkeit dieser zwei Brüdervölker Moab und Amon. Das damalige Moab umfasste demnach die heutigen Bezirke von Kerak und Belka, von der Wüste im Osten bis an das Todte Meer und den Jordan im Westen reichend. Moses konnte darum später ganz füglich die heutige Belka: "Land der Moabiter" nennen, wie er auch in seinen Berichten stets that. Dieser ausgedehnte Besitz wurde den Moabitern aber von den stets mächtiger werdenden "Amoritern", die ihren Wohnsitz im westlichen Lande, hauptsächlich im späteren Judäa hatten, (und unter welchen Abraham und die andern Erzväter mit ihren Familien als Fremdlinge herumgewandert, ihre Nachkommen aber nach Egypten gezogen

waren), streitig gemacht. Die Amoriter überschritten den Jordan, verbündeten sich mit dem Rest der Ureinwohner jener Länder und unterjochten Moab und Amon; sei es, die zwei Brüdervölker standen, nicht recht zusammen wie es ja die Weltgeschichte so oft darbietet, oder waren sie überhaupt nicht stark genug zum Widerstand da sie keinen Rückhalt an den Hebreiten hatten, oder wirkte alles dies zusammen; denn den Amoritern war es möglich da 2 neue Amoritische Königreiche zu gründen, welche durch das Jabbok-Thal von einander getrennt waren. In dem nördlichen ward Og, einer der Häuptlinge von den Ureinwohnern als König eingesetzt, und wohnte zu Edrei, und sein Reich erstreckte sich bis an den Hermon. Im südlichen, das vom Jabbok bis zum Arnon reichte, wurde Sichon ein geborener Amoriter, König und wohnte zu Hesbon. Dieses Königreich war von kleinerem Umfang als das nördliche, und stützte sich hauptsächlich auf das westliche Amoriterreich. Südlich vom Arnon behaupteten aber die Moabiter ihre Unabhängigkeit und bildeten auch fernerhin, ein wenn auch nur verkleinertes Königreich, das seine Gränzen im Süden am Sared oder dem Weidenbach, im Norden an dem Arnon, im Osten an der Wüste und im Westen am Todten Meere hatte. Viele Moabiter waren aber in ihrer angestammten Heimath auch unter der neuen Herrschaft der Amoriter geblieben und nicht ausgewandert, was für die Zukunft

für Moab immer von Nutzen, für die Amoriter aber ein wunder Punkt war. Moses berichtet diese Vorgänge¹⁾ in folgenden kurzen Worten: "Sichon der Amoriter König hatte mit dem König der Moabiter gestritten, und alles sein Land bis zum Arnon eingenommen", was als ein grosses Ereigniss angesehen, und mit einem Volksliede besungen wurde, das Moses der Mühe werth hielt es der Nachwelt aufzubewahren und lautet: "Kommt gen Hesbon und bauet Sihon (dem Krieger) eine Stadt (eine Residenz) denn Feuer ist aus Hesbon gefahren, eine Flamme aus der Stadt" (d. h. diese wichtige Stadt wurde bei der Eroberung eingäschert, und hat zugleich als Bild den tiefern Sinn: feurige Begeisterung hat die Besitzergreifung von dieser Hauptstadt bei den siegestrunkenen Amoritern erweckt Dieses Feuer hat verzehrt Ar (die Hauptstadt) der Moabiter und die Bürger der Höhen am Arnon" ("d. h. die Männer Moabs sind dadurch Muthlos geworden). "Wehe dir Moab du Volk Camos bist verloren! "Denn Camos (der Moabiter Gott) konnte seine Kinder nicht schützen, sondern "hat seine Söhne" (die wehrbare Mannschaft) "in die Flucht dahingegeben, und die Töchter in die Gefangenschaft des Königs der Amoriter!" Amon scheint nicht gestritten sondern durch Vertrag sich unterworfen zu haben.

1) 1 Mose 21, 26.

Aber die durch Gewalt gegründeten Königreiche hatten keine lange Dauer, der Rächer Moabs war bereits auf dem Wege. Nach 38 jähriger Wanderung in der Wüste erschien Israel das Brudervolk Moabs noch bei Lebzeiten des Eroberes Sihon an seinen Gränzen. Denn da Israel die ihm befreundeten Völker Edom und Moab nicht bekriegen durften, dieselben aber einen freien Durchzug den Israeliten nicht gestatteten, so waren letztere genöthigt in der Wüste im Osten dieser Länder herumzuziehen, und kamen dann gegen das Land Moab, das nun Sihon im Besitz hatte, wie es Jephthach ausdrückt: "von Sonnen aufgang her" ¹⁾, sie überschritten den "Sared", (obere Lauf des "Wady Deroh"), der vom Osten von der Station der Hatschstrasse, Katrawaneh herabkommt, südlich an Kerek vorbei geht und bei der Lisan in das Todte Meer fällt. Durch Ueberschreitung dieses Thales und seinen Fluss "Sared" kamen sie aber auf wirkliches Moabitergebiet, aber da es Wüste und kein Culturland hier war, so wurde ihnen der Durchzug nicht verwehrt, denn Moses sagt ²⁾: "Wir wandten uns des Weges durch die Wüste Moabs", und so zogen sie weiter bis an den obern Lauf oder den nördlichen Arm des Arnon, und damit standen sie an der wirklichen Gränze von Moab, aber auch zugleich an der Gränze des Amoriter-

1) Richter 11, 18.

2) 5 Moses 2, 8.

reiches des Königs Sihon. An denselben sendet Moses Boten, mit dem Begehren: "Lass mich durch dein Land ziehen, wir wollen nicht weichen in die Äcker noch in die Weinberge, wollen auch der Brunnen (d. h. der Cisternen) Wassers nicht trinken". (sondern von den Flüssen geschöpftes mit uns führen) "Die Landstrasse (die gebahnten Wege) wollen wir ziehen bis wir durch deine Gränze kommen". Aber Sihon gestattete dies nicht, versammelte vielmehr alles sein streitbares Volk, und zog ihnen mit dem Schwert entgegen, den Eintritt zu verwehren und das Volk von seiner Gränze wegzutreiben. Aber Israel war nicht müßig gewesen, hatte bereits den Arnon überschritten and war in das Land eingebrochen, bei Jahaza kam es zu einer Schlacht, wo aber Sihon gänzlich geschlagen, und sein Land von den Israeliten, eine Stadt nach der andern, eingenommen wurde. Jetzt wurde das oben beschriebene Siegeslied der Amoriter, in naiver Weise, von den Israeliten auf Sihon und sein Volk und ihren Gott angewendet! Og der König des nördlichen Reiches wollte den bedrängten Amoritern zu Hilfe kommen, und wurde damit auch in den Krieg verflochten, und hatte das gleiche Schicksal, so dass Moses nun Diktator über die Landesstrecken vom Arnon bis zum Berge Hermon wurde, und die beiden so kurz bestandenen Königreiche hatten ein schnelles Ende erreicht.

Die Israeliten wohnten nun mit den über-

bleibenden Völkern, Ureinwohner, Moabiter, Amoniter und einzelner Amoriter zusammen, denn dieselben wurden ja nicht vertilgt. Das erklärt auch dass Moses den 2 $\frac{1}{2}$ Stämmen so ausgedehnte Landstriche zutheilte während sie im Westjordan für die andern 9 $\frac{1}{2}$ Stämme viel kleiner ausfielen, wo aber die bisherigen Bewohner grösstentheils ausgerottet wurden. Die Abgränzung der Stämme Ruben, Gad und des halben Manasse, und Zutheilung der Städte und Ortschaften wie sie der Volksführer und Diktator Moses vorläufig gemacht hatte, muss später, nach dem das ganze Volk zur Ruhe gekommen war, mehrere Modifikationen erfahren haben. So war z. B. nach Josua 13, 17 die Stadt und Bezirk "Dibon" dem Stamme Ruben zugetheilt, aber nach 4 Mose 32, 34 bauten die Kinder Gad dieselbe und wohnten darin. Ein ähnliches findet sich bei andern Orten.

Der Theil des Landes Moab, vom Arnon bis zum Jabbok, der für kurze Zeit ein Amoritisches Königreich gebildet hatte, wurde aber nicht Moab zurück gegeben, sondern nach dem Eroberungsrecht zu einem Israelitischen gemacht, trotz dessen nennt Moses dasselbe, um besser verstanden zu werden, wenn vom Hochland die Rede ist "Sedeh Moab" und wenn vom Tiefland "Arboth Moab".

Es scheint auch dass die Moabiter damals nicht mit Ansprüchen auf ihr früheres Land hervorgetreten sind, noch es zu thun wagten; aber

Hoffnung auf Wiedergewinnung hatten sie doch und suchten jede Gelegenheit zu diesem Endzweck zu benutzen, und hegten diesen Gedanken als einen steten Lieblingswunsch. Balak der Moabiter König dachte durch List zu erreichen was er offen auf andere Weise nicht erreichen konnte, und liess den berühmten Wahrsager Bileam aus der Ferne herbeirufen um Israel zu verfluchen und so dessen Untergang herbeizuführen, was aber bekanntlich ins Gegentheil umschlug. Dagegen brachte die Befolgung des gottlosen Rathschlages des Bileam den Israeliten wirklich vielen Schaden. Sein Rath war, durch Vermittelung von Frauen, die Israeliten zum Götzendienste zu verführen, was ihnen wiederholt gelang, so dass nicht bloß einzelne darüber zu Grunde giengen sondern zur Richterzeit die Moabiter von Gott gerade zu einer Zuchtruthe für Israel wegen solcher Vergehungen gebraucht wurde. Die Moabiter verbanden sich mit den Amonitern und den Amalekitern, als einen Bund gegen die Israeliten, und unterjochten nicht nur die 2 $\frac{1}{2}$ jenseitigen Stämme, sondern überschritten den Jordan und legten einen harten Dienstzwang auf die andern diesseitigen Stämme, so dass der Moabiter König Eglon selbst in Jericho residirte, bis ihn Ehud tödtete und damit Israel erlösete¹⁾. Später erheben die Amoniter im Verein mit den Kindern Moabs

¹⁾ Richter 3, 12—30.

wieder Ansprüche an Israel, aber Jephthach entscheidet schnell, durch einen glänzenden Sieg den Streit¹⁾. Hier ist zwar Moab nicht ausdrücklich erwähnt, aber die Städte welche Jephthach erobert, waren die alten Moabitischen, und da der Amonitische König, das Land von Arnon bis Jabbok von Israel zurück fordert, gerade den Theil den einst Sihon den Moabitern abgenommen hatte, so ist klar dass Amon im Interesse Moabs diese Forderung stellte. Trotz der Siege Jephthach's dauerten aber auch später die Reibereien fort, doch kommt inzwischen auch freundlicher Verkehr Israels mit Moab vor; so zieht Elimelech von Bethlehem mit seiner Familie nach Moab²⁾, und Ruth eine Moabitin geht, mit ihrer Schwiegermutter Naemi, nach Bethlehen wohin sie zurück kehrt, und bleibt dort, und wird die Stammutter des Königs David's, während doch ein Moabiter nicht in die Gemeinde des Herrn kommen sollte auch nicht im 10ten Glied³⁾. Saul kommt den jenseitigen Stämmen zu Hilfe und besiegt die Moabiter⁴⁾. David flüchtet vorerst seine Eltern, vor der Rache Saul's dorthin und geht dann selbst für einige Zeit zu seinen weitläufigen Verwandten hinüber; später ist unter den

1) Richter 11, 12—33.

2) Ruth 1, 1.

3) 5 Mose 23, 3.

4) 1 Samuel 14, 47.

Helden David's auch ein Moabiter erwähnt¹⁾.

Als das Reich unter David sich wieder gekräftigt hatte, schlossen die Moabiter im Verein mit 10 andern Völkern, nach Psalm 83, einen Bund gegen Israel, und David betet: "Sie haben wider Dich (den Gott Israels) einen Bund gemacht, die Hütten der Edomiter, der Ismaeliter, der Moabiter, der Hagariter, der Gebaliter, Amoniter und Amalekiter, die Philister sammt denen zu Tyrus, Assur hat sich auch zu ihnen geschlagen und helfen den Kindern Lots" — "mache sie wie Stoppeln vor dem Winde, so werden sie erkennen, dass Du mit Deinem Namen heissest Herr allein! und der Höchste in aller Welt!". Dieses Gebet Davids wurde erhört, er demüthigte alle diese Völker so dass sie dem Reiche Israel unterthan wurden, und von den Moabitern heisst es: "zwei Theile wurden zum Tode gebracht und ein Theil blieb am Leben". Damit wurde Moab sehr und für längere Zeit geschwächt, um so auffallender ist es dass Salomo der Weise, die Thorheit beging Abgöttische Weiber am Hofe zu halten, die sein Herz zur Abgötterei neigten, so dass er dem Tempel des Gottes Israel, auf einer Anhöhe gegenüber, eine Opferstelle dem Camos, dem Gott der Moabiter errichtete .

Auch hier war es wieder nach dem Rathe Bileams gegangen, und hatte die gleichen

5) 1 Chr. 12, 46.

verderblichen Folgen. Durch dieses wurde der Keim zur spätern Spaltung des Reiches gelegt. Moab erholte sich im Verlauf eines Jahrhunderts wieder so, dass Angriffskriege gegen Israel unternommen werden konnten, und mit Erfolg, in den jenseitigen Gebieten, so dass Mesa sich in Dibon festsetzen konnte. Zu den Zeiten des Propheten Jesaia's 15, Jeremias 18, und Ezeziel hatte Moab beinahe das ganze Land Rubin in Besitz genommen, darum diese Propheten so viele Drohungen vortragen. Auch der fromme König Josaphat wird durch den Einfall der Moabiter in sein Land zu einem Kriege gegen sie genöthigt, wird aber auf sein Gebet, ohne viel das Schwert gebraucht zu haben, Sieger und treibt sie in ihr Land zurück.

Die Gräuelthat der Verbrennung des Edomitischen Königs durch die Moabiter, betrachtet 100 Jahre später der Prophet als die That wodurch das Mass der Sünde Moabs voll geworden sei ¹⁾. Unter Joas konnten die Moabiter ungehindert Streifzüge in das Land Israel unternehmen, wobei einmal der merkwürdige Vorfall sich ereignete, dass bei einem Begräbniss, der Todte, als er die Gebeine des Propheten Elisa berührte wieder lebendig wurde ²⁾.

Als dann später Tiglath Pileser die 10 Stämme wegführte, breiteten sich die Moabiter über einen

1) Amos 2, 1—3.

2) 2 Könige 13, 20.

grossen Theil ihres Gebietes aus, und nahmen viele Israelitische Städte in Besitz. Doch noch grösser als ihre Macht und Ansehen war ihr Stoltz und Hochmuth, und statt sich des unglücklichen Brudervolks anzunehmen oder Theilnahme zu zollen, machten sie sich dessen Unglück mit grosser Schadenfreude zu Nutzen. Darum kam auch für sie die Stunde der Abrechnung, und Salmanasser eroberte und verheerte das ganze Ostjordanland. Doch auch das demüthigte sie noch nicht. Der Prophet Jeremias schickt ihnen als vorbedeutende Weissagung das Joch der Dienstbarkeit zu, welches dann auch Nebukadnezar, der König von Babel wirklich über sie verhängte. Er hatte anfänglich allerdings die Moabiter für sich gegen die Juden gebraucht, und abgefallene Juden fanden da Zuflucht, aber Nebukadnezar unterwarf sie wie andere Völker auch. Nach der Rückkehr der Juden aus Babel führen sie fort feindlich gegen Israel gesinnt zu sein und suchten den Wiederaufbau der Stadt und des Tempels zu verhindern, und wieder wird mit Weibern, die an Israeliten verheirathet werden, versucht den neuerwachten Patriotismus der Juden zu dämpfen, allein diesmal ohne Erfolg, sie werden allen Ernstes weggeschickt, und dabei das alte Gesetz, dass keine Ehen mit fremden Weibern geduldet werden sollen aufgefrischt ¹⁾).

1) 5 Mose 7, 3. Esra 9, 1. Nehemia 13, 1.

Von nun an erscheint in der hl. Schrift der Name, wie ganz natürlich, nur noch selten, da ja die alte Geschichte zu Ende geht und sich eine Neue vorbereitet. Ueber den fernern Gang erfahren wir von Josephus und andern Geschichtschreibern, dass Alexander Jannäus Moab erobert hatte, aber für die Hilfeleistung gegen die jüdische Gegenparthei, an die Araber abtrat. In der griechisch-römischen Zeit war das Land unter dem Namen "Moabitis" das südliche Nachbarland von Peräa, und bald ganz unter römischer Herrschaft. Die spätere Geschichte, sowie die Einführung des Christenthums und des Islams, gehört nicht mehr zu dieser Abhandlung. Jetzt wohnen in Moab verschiedene Beduinen-Stämme.

Nach den Propheten hat Moab noch eine Zukunft, denn die vielen Drohungen und Strafverkündigungen in Jesaias 16 und Jeremias 48, enden (v. 47) mit den Worten: "Aber in der zukünftigen Zeit, will ich das Gefängniß Moabs wenden, spricht der Herr!".

Aus dieser gedrängten Darlegung der Geschichte Moabs ergibt sich, dass die Gränzen öfters gewechselt, aber die ursprünglichen meist immer wieder hergestellt worden sind, nemlich im Süden der Sared, im Norden der Jabbok, im Osten die Wüste und im Westen das Todte Meer und der Jordan bis zum Einflüss des Jabbok. Es ergibt sich aus diesem, dass das Land seiner Natur nach in 3 sehr ungleiche Theile zerfällt.

Der erste ist im Westen ; ein breiter verhältnissmässig ebener Strich Tieflandes, am Fuss des Gebirges längs dem Jordanfluss und weiterhin dem schmalen Saum des Todten Meeres ; dies ist der kleinste aber fruchtbarste Theil, und heute "El Ghor" oder Tiefland genannt. Zweitens der mehrere Stunden breite, und steile Gebirgsabhang mit unzähligen Furchen und Rinnen und mehreren bedeutenden Thälern durchbrochen. Dieser Abhang ist meist rauh und felsig in mehreren Terrassen, eine über der andern zurückgelehnt sich steil erhebend, und war stets spärlich bewohnt, da nur in den Thälern sich Wasser findet. Man trifft darum verhältnissmässig auch nur wenige Ruinen oder sonstige Merkmale einstiger Niederlassungen von Menschen an. Dieser Theil hat eine grössere Ausdehnung als der Erste. Der dritte aber ist der weit aus grösste und grösser als beide Erstgenanten, es ist das über dem Abhang erhobene Hochland, verhältnissmässig eine Ebene, die aber mit einer Anzahl kleineren, und einigen grossen tief eingeschnittenen Thälern durchfurcht ist, in welchen meist perinirende Flüsse sich finden. In den Thälern trifft man, ausser Mühlen und Reste von einstigen Gärten nur wenige verlassenene Ortschaften, dagegen auf der Hochebene eine grosse Menge, derselben. Da gab es einst viele Städte, und kleine Ortschaften, die nun alle in Ruinen liegen. Bei denselben sind stets eine grosse Anzahl in den Felsen hineingearbeiteter

Höhlen, wohl die ursprünglichen Wohnungen der Ureinwohner und später als Keller und Magazine von jeher, und noch viele derselben, bis heute benützt, während die andern zur Hälfte mit Schutt und Mist angefüllt sind, weil häufig die Heerden darin übernachteten. Ausser diesen sind noch alte Reste da, welche auf die älteste Zeit hinweisen, nemlich sehr grosse rohe aufgerichtete Steine, die im Laufe der Zeiten theilweise mit Zeichen bedeckt worden sind, es sind die in der Celtaischen Sprache "Minhir" genannten. Dann trifft man gar viele kleine Cromlechs, Kreise von aufgerichteten Steinen, wovon allerdings auch manche neuern Ursprungs sein dürften, aber alle als kleine heilige Bezirke von den Beduinen angesehen werden. Dann trifft man besonders an den Abhängen eine grosse Anzahl, meisst Gruppenweise bei einander, "Dolmen" oder Steintische an, wo auf 2 oder auch 3 aufrecht gestellten Steinen ein Deckstein gelegt ist, und die man, so wie auch die 2 erst genannten Arten in noch andern Ländern findet, und man immer noch nicht recht ihre volle Bedeutung kennt.

Neue Entdeckungen in Jerusalem

von

SELAH MERRILL LL. D.

Consul der Vereinigten-Staaten, in Jerusalem.

A. Die Zweite Mauer.

Eine seit vielen Jahren der wichtigsten Entdeckungen ist die Auffindung der "zweiten Mauer", von welcher Josephus erzählt, dass sie am Gennaththor anfangt und den nördlichen Stadttheile umringe. Es begann die erste Mauer beim heutigen sogenannten Davidsthurm, welcher als der Hippicus des angeführten jüdischen Geschichtschreibers angesehen wird, und lief von da in östlicher Richtung nach dem Tempelplatz. Sie war eine der ältesten Mauern der Stadt. Neben oder in der Nähe dieses Hippicusthurses, und in dieser alten Mauer befand sich das Gennaththor, an welchem die zweite Mauer ihren Anfang nahm. Da man den Platz dieses Thores nie genau wusste, konnte man auch den Punkt, an welchem die zweite Mauer begann, nie recht bestimmen.

Viele Fachmänner schon arbeiteten Pläne über das alte Jerusalem aus ; aber es sind diese Zeichnungen mehr vielleicht als über irgend einen andern Punkt verschieden in der Angabe der Lage der zweiten Mauer. Jedoch stimmen alle Gelehrten darin überein, dass sich dieselbe zwischen der heutigen Christenstrasse und dem Jaffathor irgendwo muss befunden haben. Einige erachten, dass sie ungefähr lief, wo die Christenstrasse ist ; andere verlegen sie westlich davon ; eine dritte Ansicht geht dahin, dass sie in der Nähe des Mediterranean Hotel gewesen sein muss und noch andere denken sie sich im westen dieses Gasthauses. Diese Pläne alle, obwohl von berühmten Forschern ausgefertigt, stützen auf Muthmassungen ; mit Gewissheit kann nichts angegeben werden.

Wer in Jerusalem wohnt, oder wer die Stadt in den letzt vergangenen Jahren besucht hat, wird wissen, dass zwischen der Strasse, welche bei Duisberg's oder Spittler's Laden und der Bank von J. Frutiger u. C^o durchgeht, auf der einen Seite, und dem Jaffathor auf der andern, ein grosses offenes und unbenutztes Feld lag. Dasselbe ist durch Ablagerung von Schutt entstanden, welchen man im den Laufe der Jahre dorthin führte und ebnete. Früher, sagen wir vor fünfzig oder mehr Jahren, war eine Art natürlicher Teich an besagter Stelle, welcher nach und nach ausgefüllt wurde und endlich völlig verschwand. Reisende und die

heutigen Bewohner Jerusalems kennen den Platz als offenes Feld nur.

Im Jahre 1885 begannen die Besitzer dieses Bodens den Schutt wegzuräumen zum Zweck der Errichtung eines ansehnlichen Gebäudes. Als die Arbeiter mit der Wegschaffung anfiengen, fanden sie alte Ruinen, und je tiefer sie gruben desto mehr Ueberreste zeigten sich ihnen.

Diese Ruinen brauchen nicht des Nähern beschrieben zu werden; es genügt wohl zu sagen, dass sie aus zertrümmerten Säulen, mächtigen Quadern, alten Mauerstücken, Theilen von Häusern und andern Bauten, alten ungebrauchten Canälen und Massen von zerbrochenen Ziegeln und Töpfen bestanden. Ein Stück einer Mauer wurde auf eine Länge von 30 oder 40 Fuss und auf eine Tiefe von 10 oder 15 Fuss blossgelegt. Es sah einer Brüstung gleich, d. h. es bildete eine etwas geneigte Felswand, wie man sie häufig als Sockel grosser Thürme trifft.

Als die Arbeiter den Theil des Feldes erreichten, welcher der Bank gerade gegenüber liegt, fanden Sie in einer Tiefe von 10 oder 15 Fuss einige sehr grosse Steine. Da ich dem Graben der Leute Tag für Tag aufmerksam folgte, in der Hoffnung, dass etwas Wichtiges möchte gefunden werden, wuchs nunmehr mein Interesse bedeutend. Hier hatten wir die riesigen Steine uralter Bauten, welche von zwei Dingen eins sein mussten, nämlich eine Mauer oder ein Thurm.

Die Arbeiter brauchten eine Anzahl Wochen, um den Schutt und die Erde gänzlich wegzuräumen; die Anhäufungen waren, wie ich schon andeutete gross. Die Ausgrabungslinie lief von Südosten nach Nordwesten. Sobald einige Steine entblösst waren, sagte ich: "Sicher haben wir hier eine der alten Mauern Jerusalems". An einigen Stellen war nur eine Lage Steine, an andern zwei und an noch andern drei. Ich vermochte dieser Mauer auf eine Länge von 120 Fuss zu folgen, und man verstehe wohl, dass die Mauer diese ganze Distanz zusammenhängend war.

Da das Feld sich nicht weiter in nördlicher und nordwestlicher Richtung ausdehnte, hörten auch die Ausgrabungen auf. Es war jedoch diese Mauer hinlänglich aufgedeckt, um ausser Zweifel zu lassen, dass sie, wenn nach irgend einer natürlichen oder vernunftgemässen Richtung verlängert, um die heutige Grabenskirche herum gehen müsste, d. h. sich westlich und nördlich derselben durchzöge.

Die Dicke dieser Mauer konnte nicht ausgemessen werden mit Ausnahme einiger weniger Punkte; aber es genügte dies, um zu zeigen, dass sie mindestens 10 Fuss breite muss gehabt haben. Die Steine waren sämmtlich gerändert, 8 oder 10 Fuss lang und ungefähr 3 hoch. Wer die mächtigen Steine am Davidsthurm gesehen hat und sich erinnern kann, wie die grössten derselben aussahen, kann sich eine gute Vorstellung von der Grösse

und Gestalt der Blöcke dieser alten zweiten Mauer machen.

Wenn das heutige heilige Grab ausserhalb der zweiten Mauer lag, folgt, dass der von dieser Mauer eingeschlossene Stadttheil so unbedeutend an Ausdehnung gewesen sein muss dass man sich mit Recht wundern würde, warum er überhaupt eingeschlossen war. Es kann kaum eine Ursache gewesen sein, eine so starke Mauer um einen so kleinen Theil Jerusalems zu ziehen. Zudem sagte Josephus, dass die Mauer das nördliche Quartier "umringte". War sie aber so gezogen, dass das heilige Grab ausserhalb zu liegen kamm, so muss sie mehrere scharfe Ecken gemacht haben, und ihr Lauf wäre zickzackartig gewesen; somit hätte der Ausdruck "umringt" nicht angewendet werden können, ohne der Sprache Gewalt anzuthun. Es scheint, dass die zweite Mauer bis zum heutigen Damascusthor reichte und von dort zur Burg Antonia sich zog und ebenso wahrscheinlich ist es, dass bei oder in der Nähe der heutigen Grabenskirche die Burg stand, welche als Akra bekannt ist.

Diese Entdeckung, welche ich mit dem Fortschreiten der Arbeiten Tag für Tag weiter verfolgte und über welche ich dem englischen und americanischen Publicum zu berichten der Erste gewesen zu sein, die Ehre hatte, wurde gleich von britischen Gelehrten als eine mit Bezug auf Jerusalem der wichtigsten Entdeckungen der

neuern Zeit angesehen. Professor T. Hayter Lewis, ein Mitglied des engern Ausschusses der "Palestine Exploration Fund", besuchte die Stadt hauptsächlich zum Zweck weiterer Untersuchung und Berichterstattung dieser meiner Entdeckung.

Der Platz der Ausgrabungen ist nunmehr mit einem stattlichen Hause überbaut, dessen obere Stockwerke zu einem geräumigen und Comfortablen Hotel bestimmt sind, wie es Jerusalem bisher noch nicht besass. Die alte Mauer aber ist sammt all den übrigen ans Tageslicht gebrachten Ruinen 10 oder 15 Fuss hoch bedeckt; an einigen Punkten diente sie als Fundament des neuen Baues.

Für jemand der hohes Interesse an der Topographie des alten Jerusalems hat, verursacht eine Entdeckung, wie ich sie hier beschrieben habe, die Bedauerung, dass Ausgrabungen nicht systematisch können betrieben werden, bevor einige der schwierigen und schon lang verhandelten Punkte bezüglich der alten Lage genau bestimmt und völlig unbestreitbar gemacht sind.

B. Gräber beim Damascusthor.

Diese Gräber, welche im Jahre 1885 geöffnet wurden, sollten nach meiner Ansicht unter die Klasse der sehr wichtigen Ereignisse bezüglich der in Jerusalem gemachten Entdeckungen gezählt werden. In Grösse sind sie gleich den berühmten Königsgräbern, welche jeder Reisende kennt als solche, bei denen man den welzbaren Stein noch

vor des Grabesthür sehen kann. Helena, die Königin von Adiabene hat, wie mit ziemlicher Sicherheit festgestellt ist, diese Gräber errichtet. Jene neu aufgefundene liegen auf der Westseite des Hügels der Jeremia Grotte, und zwar am Fusse deselben. Der Felsen hier ist nicht so hart wie der, in welchen die Königsgräber gehauen sind; folglich sind auch die Grabkammern hier nicht so wohl erhalten wie bei jenen. Immerhin sind sie wegen ihrer Grösse und ihrer besondern Eigenthümlichkeiten bemerkenswerth.

In der Mitte befindet sich da ein grosser Raum von 17 Fuss, 6 Zoll Länge, 14 Fuss Breite und 11 Fuss Höhe. Die Decke ist wagrecht. Von der Centralhalle kommt man zu acht oder noch mehr andern grossen Räumen, den eigentlichen Gräbern. Die meisten dieser sind 7 Fuss, 6 Zoll lang, 8 Fuss breit und 6 hoch. Zwei oder drei sind von noch grösserer Ausdehnung, das grösste misst 8 Fuss in der Länge, 10 in der Breite und ist 6 Fuss hoch.

Die Thüren dieser Gräber sind 6 Fuss hoch und die Fussböden sind beinahe alle in gleicher Höhe mit dem Boden des Centralraumes, welchen ich oben beschrieb. Beim Eintritt gewahrt man auf jeder Seite und auch am entfernten Ende eine Steinbank, ähnlich einem orientalischen Divan, auf welche die Körper gelegt wurden. Am obern Theil jeder Bank oder am Ende, wo der Kopf des Verstorbenen pflegte hingelegt zu werden, ist ein

ausgehauener Kranz. Dies habe ich in keinem andern Grab gefunden.

In jeder dieser Grabkammern findet man zur rechten Seite ein Thor in der senkrechten Vorderwand der Steinbank, welches zu einem grossen unter dieser befindlichen Raum führt. Diese Räume sind ebenso lang wie die Gräber selbst, 6 Fuss breit und 6 tief.

Südlich von dem, was ich den grossen Contralraum nannte, war noch ein tiefer gelegenes Stockwerk. In diesem waren die Gräber überdacht, und diese Decke befand sich in gleicher Höhe mit dem Boden des grossen Raumes. Hier zählte man dreizehn grosse Gräber; in einem derselben wurde ein Theil eines Steinsarcophagen gefunden.

Noch sollte ich hinzufügen, dass die Wände aller dieser Gemächer senkrecht sind und die Decken wagrecht. Damit ist gesagt, dass keine dieser länglichen Bogenwölbungen vorhanden sind, wie sie etwa in andern Gräbern gefunden werden über den Bänken, auf welche man die Körper oder Sarcophagen legte.

Seitdem die Gräber geöffnet sind und gereinigt von den Haufen zerbröckelter Gebeine und von allen Staub, wurde ein Gebäude über dem vordern Theil errichtet und die wenigen Schadenstellen an den Wänden ausgebessert, so dass nun das ganze leicht besichtigt werden kann. Es scheinen diese Gräber christliche und nicht jüdische zu sein,

Es ist eine ganz auffallende Thatsache der Topographie Jerusalems, dass das St. Stephansthor erst seit 400 Jahren auf der Ostseite der Stadt liegt, während man früher das, was man heute Damascusthor heisst, Stephansthor nannte. In der Nähe dieses soll der Leichnam des heiligen Stephan gefunden worden sein, und in Folge dessen errichtete Eudocia, die Gemahlin des Kaisers Theodosius des jüngern, eine prachtvolle Kirche zum Andenken an den Märtyrer. Die Einweihung dieser Kirche fand im Jahre 460 n. Chr. statt, und die Kaiserin wurde nach ihrem Tode darin beigesetzt. Es lag dieser Bau im Norden der Stadt, unweit vom heutigen Damascusthor; weshalb auch dieses Thor zehn Jahrhunderte lang Stephansthor hiess. Wie dieser Name plötzlich von dieser Stelle verschwand und auf der Ostseite der Stadt erschien, bin ich nicht im Stande zu erklären.

Die ausgedehnten und interessanten Gräber sind jedoch alle Alterthümlichkeiten, welche in dieser Gegend in den letzten vier oder fünf Jahren ans Licht gebracht wurden. Die erste Entdeckung war eine alte Kirche, wenige hundert Ellen nördlich von den beschriebenen Gräbern und nahe beim heutigen Damascusthor. Englische Ingenieure berichteten getreulich über diese Auffindung. Nachher hatte ich die Genugthuung zu entdecken, dass unter dieser Kirche, etwas östlich, die Ueberreste einer noch viel ältern Kirche sind. Auf den

Boden fanden sich prächtige Mosaiken, und unter dem Bau Gräber. Es fanden sich noch weiter mehrere grosse Säulen und ein sehr tief in den Felsen gehauener Canal. Noch etwas weiter, ungefähr halbwegs zwischen dieser zweiten Kirche und den Gräbern, welche ich als die der Eudisia ansehe, wurde ein prachtvoller Mosaikboden blosgelegt. Dieser dehnte sich mindestens 50 Fuss nach einer Richtung aus ; wie weit er nach einer andern gieng konnte nicht bestimmt werden. Die Mosaikfiguren sind höchst eigenartig und complicirt.

Wer sich für solche Sachen interessirt, wird sich verwundern zu vernehmen, dass die Erd- und Schuttanhäufungen über diesen verschiedenen Ruinen zehn und mehr Fuss waren. Die Gräber waren 10, der Mosaikboden 15 und Theile der alten Kirche sogar 20 Fuss unter der Erde. Es ist überraschend, selbst für einen, der seit Jahren mit dem Studium von Ruinen sich beschäftigt, wie so tief alte Bauten verschüttet werden. Ein Ereigniss des verflossenen Jahres illustriert diese Eigenthümlichkeit am besten. Damals wurde der Versuch gemacht, die Strasse vor dem Castell und dem Mediterranean Hotel auf eine Strecke von ein paar hundert Ellen tiefer zu legen. Bei einer Tiefe von 4 bis 8 Fuss stiess man auf sechs oder mehr alte Häuser und eine Anzahl alter Cisternen, auf alte Mauern und grosse viereckige Steine, von deren Vorhandensein man

nichts wusste. Wo es nicht schon geschehen war, wurden die alten Häuser und Cisternen ausgefüllt; die feste Mauer eines Gebäudes mit Thür und Fensteröffnungen wurde als Seitenwand eines Wassergrabens verwendet; die grossen Steinblöcke brach man, und nachdem die Strasse gepflastert war, wurde sämmtlicher Alterthümlichkeiten vergessen. Wo man nur gräbt innerhalb der Mauern Jerusalems, ist man gewiss, alte Ueberreste zu finden, und das nämliche gilt auch vielfach von den Strecken in unmittelbarer Nähe ausserhalb der Mauern.

Zur Geschichte der hebräischen Typographie.

VON

Dr. A. BERLINER.

Dem Jahrbuche möchte ich die Aufgabe empfehlen, für die Geschichte der hebräischen Typographie im heiligen Lande als geeignetes Organ zu dienen. Je unbekannter diese Geschichte ist, desto willkommener werden einzelne Beiträge zu derselben sein. Wenn hierbei an die weitem Gränzen Palästinas gedacht wird, so dürften ausser den Städten Jerusalem, Hebron¹⁾, Safed auch Haleb und Damascus berücksichtigt werden.

Als ersten Beitrag für die empfohlene Aufgabe möchte ich dieses Mal

Die hebräische Presse in Safed,
so weit mir das Material zugänglich ist zur Darstellung bringen.

Ueber die letzte Presse daselbst hat F.

¹⁾ An eine Buchdruckerei in Hebron ist gar nicht zu denken. Red.

Lebrecht im Magazin für die Literatur des Auslandes, Jahrg. 1850 № 97 einen Artikel geschrieben aus dem für den vorliegenden Zweck Folgendes zu entnehmen wäre: "Durch das ganze 16. Jahrhundert war die Gemeinde in grosser Blüthe, die Herren der rabbinischen Literatur lehrten dort, und durch den Ruhm und die Thätigkeit einer dieser Herren, des Rabbi Mose Alscheich, erhob sich auch eine Druckerei, die mit ihm wieder erlosch. Acht (?) wissenschaftliche Werke aus jener Zeit sind mir bekannt; der Verfasser des Sifte Jeschenim kennt kein einziges. Das erste bekannte Werk ist von 1563, und merkwürdiger Weise ist dieses zugleich das erste Jahr, wo im Morgenlande überhaupt Bücher gedruckt wurden. Die Juden waren demnach die ersten Drucker in Asien; denn die allerdings schon alte Druckerei der Chinesen ist nur Xilographie. (Merkwürdiger Weise haben im Jahr 1563 die Portugiesen das erste Buch in Goa gedruckt). In der Mitte des 17. Jahrhunderts fand kein Reisender mehr eine dortige Druckerei in Thätigkeit und eben so wenig im 18. Jahrhundert. Erst um 1832 entstand wieder eine Presse in Safed, die im Jahr 1834 durch die Drusen zerstört wurde, und seit dem schrecklichen Erdbeben im Jahr 1837, das 2000 Juden getödtet, einige Jahre ruhte und dann nach Jerusalem verpflanzt wurde.

Die neuere Presse von Safed, die nur ein fünfjähriges und noch dazu von Unterbrechungen

volles Leben hatte, weist bei Michael (jetzt im British Museum zu London) nur zwei Werke auf, und eben so hat der gelehrte Sammler Herr Rosenthal in Hannover (jetzt in der Bibliotheca Rosenthaliana zu Amsterdam) nur dieselben zwei. Es sind: 1) ein Psalter mit Kabbalistischen Commentaren; 1833 quart. 2) Peat Haschulchan (von Rabbi Israel) 1836. In ersterem beruft sich der Herausgeber in der Vorrede auf ein vorher von ihm gedrucktes Gebetbuch²⁾, und dies bestätigt und

2) Ausser den drei genannten Büchern liegt uns aus dieser Officin folgende vor:

a) Psalter ohne Commentar kl. octav, 55.93. An der zweiten Seite des Titelblattes beginnt die Vorrede des Buchdruckers in welcher er sagt dass vor dem Pentateuch u. Gebetbuch die er zu drucken beabsichtigt das Schreiben sämtlicher Rabbiner Safed's veröffentlichen wird welches irgend welche Concurrenz verbietet. b) das Buch Leviticus nebst: תרגום אונקלוס, רש"י, בעל המורים, שפתי חכמים, ופירוש; quarto 5594 Dasselbe hat keine Vorrede und schon an der zweiten Seite des Titelblattes beginnt der Text, aus welchem zu schliessen ist dass auch die ersten zwei Bücher Moses schon vorher da gedruckt waren, welche aber durch die Drusen, die die ganze Druckerei in Asche verwandelten, vernichtet wurden.

Ausser den angeführten Büchern und noch einem kleinem Werke des Rabi Nisim Azulai zu Safed welches wir nicht zu sehen bekommen haben sondern nur durch Herrn N. Back den Sohn des seligen Herrn Israel Back darüber

verausführlicht Wilson (in seinem reichhaltigen Reisewerke "The Land of the Bible"). Er sagt (II. 157) "Die Druckerei unter der Leitung des Rabbi Israel, jetzt in Jerusalem, war neulich noch hier. Ich erhielt von den Bene Israel ein Exemplar des Sefardim-Sidur, in Safed gedruckt "Unter der Regierung des grossen Mehemed Ali, 1832". Der erwähnte Rabbi Israel hat auch die beiden andern Werke gedruckt und ist der Verfasser des oben genannten Peat Haschulchan. Er war Rabbiner und Vorsteher der abendländischen Gemeinden zu Safed und Jerusalem und starb 1839 in Tiberias. Es muss also der von Wilson genannte Israel entweder ein anderer oder es muss ein Irrthum sein. Unter Bene Israel³⁾ versteht Wilson die Juden in Bombay. — Der Beiname des Rabbi Israel ist ; Ashkenasi, d. h. Deutscher ; der erste Drucker in Safed im 16. Jahrhundert hiess ebenfalls Deutscher, und somit war der erste Drucker in Asien und der erste und letzte Drucker in Safed ein Deutscher, wie der erste Drucker überhaupt ein Deutscher war".

unterrichtet wurden, hat die Druckerei in dass ihrer 4 Jährigen Lebens länge nichts geliefert . Red.

³⁾ Unserer Vermuthung nach ist "Bene" ein Druckfehler und es soll heissen "Rabbi" worunter der Buchdrucker Rabbi Israel gemeint ist. Red.

So weit nach Lebrecht, dessen Mittheilungen hier eine weitere Ergänzung finden mögen.

Die Grösse der Gemeinde Safeds wie die Blüthe ihrer Schulen beginnen nach der Einwanderung der Exulanten aus Spanien. Spanisch ist ihre Muttersprache um 1520, wie aus den Responsen des Mose Alscheich hervorgeht. Der von diesem Rabbiner verfasste Commentar zum Buche Daniel hat folgenden Titel :

פירוש דניאל הנקרא

חבצלת השרון

חברו החכם השלם החסיד והעניו כמחר

משה אלשיך נרו תושב עיר צפת תובב

und in Raschi-Schrift :

צוה להדפיסו כדי לזכות את הרבים ואנחנו בשם ה'

אלקינו נתחיל בעשרים יום לחדש אדר שני שנת החישיה

מפלט לנו. אמן אמן סלה.

Allerdings fehlt hier eine bestimmte Angabe des Druckortes Safed; aber es geht aus dem Zusammenhange der Titelworte und aus dem Vergleiche mit den anderen Safed-Drucken als wahrscheinlich hervor. Daher haben auch die Bibliographen von Bartolucci bis auf de Rosse, Zunz und Steinschneider (Artikel : Jüdische Typographie in Ersch u. Grubers Encyclopädie II Band 28, S. 40) ohne Bedenken Safed als den Druckort angenommen.

Diese Ausgabe ist sehr selten; das British

Museum ehrte ihren bibliographischen Werth dadurch dass es das Exemplar unter die im Glaskasten ausgestellten Merkwürdigkeiten der Typographie aufnahm. Auch die Rosenthaliana besitzt diese ed. p 1, wie mir der gelehrte Roest bei meiner jüngsten Anwesenheit in Amsterdam sagte.

Aus derselben Officin, nämlich des Elieser b. Isak Aschkenasi in Gemeinschaft mit, wahrscheinlich seinem Bruder, Abraham b. Isak Aschkenasi ging 1577, wie Steinschneider (a. a. O. und im Catalog Bodlejana S. 41) 1582 bei Wolf III S. 369 berichtet, das Buch Esther mit dem Commentar לקה טוב des Jomtob Zahalon hervor.

Das dritte Buch aus dieser Druckerei ist der Kohelet-Commentar des Mose Galanti in kl. Quart, zählt 103, durch Buchstaben numerirte Blätter. Das Titelblatt enthält zierlich umrahmt folgende Inschrift:

קחלת	יעקב
הדור אתם ראו תורה צוה לנו משה	
מרשה קחלת* יעקב חברו החכם	
השלם כמהר"ר משה גלאנטי נר"ו	
והוא ביאור נחמד על מגלת	
קחלת אשר היו דבריו סותרים	
את זה והוא כטוב מעמו ונמוק	
עמו העמיד הדבר על בוריו	
והכין מעמו על מכונו ומלבד זה	

הביא על כל פסוק ופסוק דברי
הזהיר והתקונים הנחמדים מזהב
ומפז רב הפליא לעשות :
יסודתו בהררי קודש

Dann ausserhalb des Rahmens, der eine Ver-
zierung mit einer ausseren Linie um das mittlere
Viereck bildet :

צפת תוכ"ב שבגליל העליון קרית מלך רב הוא היום תחת ממשלת
אדונינו המלך סולטן מארד יר"ה.
נדפס בבית הגביר ונעלה כה"ר אברהם אשכנזי יצ"ו על ידי
אליעזר בכה"ר יצחק ז"ל המחוקק. היום יום ג' כ"ה לחשון שנת
כ"י קרוב"ה ישועתי לבוא אכ"ר.

Die zweite Seite des Titelblattes ist ganz
leer, das folgende Blatt, wie gewöhnlich mit ב
bezeichnet, enthält die Vorrede des Verfassers,
die auf der Mitte der zweiten Seite schliesst.
Der übrige Raum der Seite ist mit einer Vignette
ausgefüllt, einen gekrönten, halb aufrechtstehenden
Löwen innerhalb eines Laubkranzes darstellend,

Auf der letzten Seite des Buches liest man
folgende Worte :

ותשלם כל המלאכה יום ד' עשרה לחדש *אני *לדודי
*דודי *לי שנת הנני של"ח לכם את אליה הנביא לפני בא
יום ה' הגדול והנורא והשיב לב אבות על בנים ולב
בנים על אבותם אכ"ר.

נדפס על ידי הנכון ה"ר אברהם כ"ר יצחק אשכנזי.

ועל ידי אליעזר בר יצחק זצ"ל אשכנזי.

Dann folgt eine kleine Verzierung.

Der splendide Druck des Buches zeugt vom Geschmack und zeigt auf den Wohlstand der beteiligten Zeitgenossen. In Safed war um jene Zeit eine reiche Gemeinde und viele ander Gemeinden der Levante waren ebenfalls reich.

Das vierte Buch aus dieser Druckerei ist die erste Ausgabe der Gedichte Israel Nagara's, gedruckt im Jahre ואצרנה d. i. 347=1587, wie ausserdem doch noch bemerkt wird, also bestimmt das He die Jahrtausende. Vgl. Zunz zur Geschichte u. Literatur S. 229, wo zugleich Wolf's Angabe III S. 634 berichtigt wird. Da ich diese Ausgabe aus Autopsie nicht kenne, so setze ich den Titel nach Zedner's Catalog her :

זמירות ישראל והוא מחזור מפיוטיו ושיריו.. מוסדים על אדני אופני
ניגוני ערב ותוגרמה (משחקת בתבל והיא מליצה נמרצה
יפה כתרצה)

Dass die in der Paranthese genannte Schrift durch die Worte נדפס עתה מחדש welche auf dem Titelblatt stehen, nicht als zweite Ausgabe bezeichnet werden soll, nachdem eine frühere Ausgabe gar nicht existirt, bemerkt Steinschneider im Catalog Bodlejana S. 1171 gegen seine, der Angabe bei Wolf folgende Notiz im erwähnten Artikel "Jüdische Typographie" S. 40⁴⁾.

⁴⁾ Rabi J. Schwarz im II B. seines Werckes תבואת

Indem ich von dem Herrn Herausgeber wünsche, dass er die Drucke aus dem gegenwärtigen Jahrhundert in einem besondern Artikel folgen lasse⁵⁾, will ich nur noch auf die von Lebrecht (s. oben) nicht ganz aufgeklärte Vermengung der beiden Israel hinweisen. Die Sache verhält sich so: Der im Jahre 5593 von dem aus Berditschew eingewanderten Gerschon Margoliot, der in Safed schon früher ein סדר התפלה gedruckt hat, herausgegebene Psalter mit ביאורי זוהר ומצודת ציון ist bei Israel Back gedruckt, aus dessen Officin auch das Buch פאת השולחן 1836 hervorgegangen ist, dessen Verfasser ebenfalls Israel heisst aber mit dem vollständigen Namen ישראל במ"ה שמואל, somit ein Anderer als der Drucker ישראל במ"ה אברהם ב"ק ist.

מדריש fol. 50 berichtet selbst gesehen zu haben ein הארץ אגור edirt von Rabi Menahem di Lunzano im Jahre 5386 aus dieser Officin und nach seiner Angabe soll auch die Druckerei zeitweilig in den Dörfern "Birie" u. "En Situn" (in der Nähe von Safed) Platz gefunden und nach Behauptung einiger der hiesigen Chachamim soll das Werck סדר היום להרב משה ן מכיר in "En Situn" gedruckt sein.

5) Ihr Wunsch wird gerne erfüllt werden in einer der nächsten Jahrgänge.

Die sanitären Verhältnisse Jerusalem's.

nebst statistischem Bericht des freiherrlich
Rothschild'schen Hospitales vom
Jahre 1886.

von Director

Dr. SCHWARZ.

Es ist kein erfreuliches Bild, das ich zu entwerfen habe. Was ich vor Jahren an dieser Stelle des Jahrbuches über die öffentliche Hygiene in Jerusalem geschrieben, gilt auch für heute und wird leider noch für sehr lange Zeit gelten. . . . Das Einzige wozu sich unsere Stadtväter aufgerafft haben, ist die Neubepflasterung einiger Gassen und die Verbauung der wenigen noch der Stadt gehörigen freien Platze; als ob das Bischen reine Luft die Herren so genirt hätte.

Doch nicht mit den Eingeborenen will ich rechten, wer kennt nicht die Indolenz und den sittlichen Werth des Orientalen! Was ich hier brandmarken möchte, ist der Unverstand unserer

Glaubensgenossen, welche entgegen all den Reinlichkeitsgesetzen Mosis, Schmutz auf Schmutz häufend, sich so zu sagen ihr eigenes frühes Grab graben. Und leider sind es zumeist die Askenasim, also die aus Europa eingewanderten Juden, deren Äusseres nicht minder eckelerregend ist, als ihre Behausung¹⁾.

Es ist ein allgemein verbreiteter Irrthum, zu glauben, dass der Orientale mit Wasser und Seife auf gespanntem Fusse lebe. Wol sind die orientalischen Städte nichts weniger als reinlich, aber nur in soferne man darunter die öffentlichen Plätze und Gassen, um welche sich weder Privatmann, noch Behörde kümmert, versteht. Die hier eigenthümlichen Verhältnisse, und noch mehr die einst so berüchtigte Paschawirthschaft brachten es mit sich, dass der Orientale den Luxus nur auf das Innere seiner Behausung beschränkend, das Äussere derselben absichtlich so unansehlich wie möglich gestaltete. Wer aber Gelegenheit findet das Innere eines orientalischen

1) Unser geehrter Mitarbeiter als pract. Arzt besucht nur dann die Wohnungen unserer Brüder wenn ein Familienglied bedenklich erkrankt und seine Umgebung mit der Krankenpflege der artig in Anspruch genommen ist, das auf die Reinhaltung des beschränkten Wohnlokales nicht viel geachtet werden kann, folglich kann dieses Urtheil nicht für alle Askenasim gelten.

Hauses zu betreten, wird nicht wenig erstaunt sein, die skrupulöseste Reinlichkeit in allen Räumen desselben anzutreffen. So auch bei dem Orientalischen Juden. Wenn ich also oben von Schmutz redete, so meinte ich den importirten, wie ich glaube, spezifisch slavischen Schmutz; sehen wir doch, dass die slavischen Ländern entstammenden Juden, die schmutzigsten sind. Schon die Tracht derselben begünstigt die Unreinlichkeit, und dennoch halten sie so zähe an den verunstaltenden "Sträumel" und dem "Talar" mit slavischem Schnitt fest, als ob sie dieselben von den tapfern Söhnen des Makkabäus ererbt hätten.

In dem Maasse als die Einwanderung von rumänischen, russischen und polnischen Juden in den letzten Jahren zunahm, wuchs auch von Tag zu Tag der Wohnungsmangel in Jerusalem. Aus Noth und Spekulation bildeten sich Associationen, welche ausserhalb der Stadtmauer die sogenannten Colonien anlegten. So gesund diese Idee auch an und für sich war, ebenso unglücklich fiel die Ausführung aus. Anstatt kleine, billige und isolirt stehende Häuschen zu errichten, wurden grosse Bodencomplexe zumeist im Viereck kassernenartig oft mit dem schlechtesten Material erbaut. Auf solche Weise entstanden hunderte, nur durch je eine poröse²⁾Zwischenmauer getrennte Wohnungen. Kein Baum, kein Strauch und nicht die geringste Pflan-

²⁾ nicht überall.

zenanlage ist da ringsherum zu finden³⁾. Zimmer reiht sich an Zimmer, von den Wänden trieft die Feuchtigkeit und Feuchtigkeit dringt aus dem mit schlechten Steinen belegten Fussboden. Der Eingangsthüre gegenüber befinden sich die Senkgruben, daneben förmliche Unrathshügel die Luft mit ihren Ausdünstungen verpestend. In nicht immer sehr sauber gehaltenen Cisternen wird das Regenwasser im Winter aufgefangen, und dieses muss dann das ganze Jahr hindurch als Nutz und Trinkwasser dienen; denn Quellwasser giebt es bekanntlich nicht in Jerusalem. Ich will hier nicht weiter erörtern, wie häufig diese Cisternen zufälligerweise von aussen verunreinigt werden, noch wie oft selbst Senkgruben-Flüssigkeit in dieselben einsickert; Thatsache aber ist, dass dieses zumeist von Mikroorganismen wimmelnde Wasser nicht wenig zu den hier endemisch herrschenden Malaria-Fiebern beiträgt. Erwägt man noch die ungenügenden und schlechten Nahrungsmittel der hiesigen armen Bevölkerung, so wird man es begreiflich finden, wenn accidentiel auftretende Epi-

³⁾ Der Verwaltungs-Rath der Colonie "Maskeret-Mosche" (entstanden durch Hilfe des "Sir Moses Montefiore Testiamonial Fund in London) hat eben beschlossen den grossen von den Gebäuden umringten Platz mit schattigen Bäumen zu bepflanzen wozu der Anfang bereits gemacht worden ist.

demien hier den günstigsten Boden zur Ausbreitung finden.

Auch die Klimatischen Verhältnisse Jerusalems lassen in mehr als einer Beziehung sehr viel zu wünschen übrig. Besonders die jähen Temperaturswechsel, welche zu allen Jahreszeiten sehr häufig vorkommen, wirken hier schädlich auf den menschlichen Organismus und praedisponiren zu Rheumatismen und zu Erkrankungen der Athmungsorgane. Die heftigen Winde, mitunter zu wahren Orkanen ausartend, bringen im Winter oft zu reichliche Niederschläge, und hüllen im Sommer Gassen und Strassen in förmliche Staubwolken ein. Wie schädlich dies auf Lungenkranke einwirkt, liegt auf der Hand, und doch geschieht es nicht gar so selten, dass brustleidende arme Glaubensgenossen in Europa von ihren Aerzten, zum Aufenthalte nach Jerusalem geschickt werden!.

Sind schon die allgemeinen Lebens und Wohnungs Verhältnisse hier die möglichst ungünstigsten, so kommen noch andere Factors hinzu, welche nicht weniger zur Morbidität der hiesigen Bevölkerung beitragen. Ich will nur die zwei wesentlichsten nennen: die hier üblichen frühen Heirathen, und die Erziehung der Kinder, speziell die der Knaben.

Schon im zartesten Alter wird der schwächliche Knabe in das sogenannte Cheder geschickt, wo er den ganzen Tag hindurch in einer von verschiedenen Ausdünstungen geschwängerten At-

mosphäre zubringen muss, und keine Bewegung in frischer freier Luft unterstützt die Entwicklung der jungen Knochen. Kaum hat er Hebräisch lesen ⁴⁾ erlernt, als auch schon zum Studium des Talmud geschritten wird, und vom frühen Morgen bis zum späten Abend muss sich unter pendelnden Bewegungen das junge Gehirn sein Pensum eintrichtern. Wie stolz ist da nicht manche Mutter auf ihren Sohn, der ein so guter "Lerner" ist! Freudigen Herzens sieht sie wohl seine Locken wachsen, sieht aber nicht den gekrümmten Rücken, nicht die fahle Blässe des Gesichtes und die eingefallenen Augen ihres Kindes, das manchmal schon den Todeskeim im Busen trägt. Frühreif an Geist verfallen die Knaben geheimen Lastern, und mit kaum 16 Jahren, ja oftmals noch früher werden sie verheirathet. Welch eine Generation daraus resultirt ist leicht denkbar! Fast ausnahmslos sind alle Kinder scrophulös, und die Sterblichkeit unter ihnen eine enorme.

Etwas besser sind die Mädchen entwickelt, fällt doch bei diesen das geschilderte Erziehungssystem weg. Dafür aber verkümmern sie häufig nach ihrer Verheirathung; sind doch 14 jährige Mütter hier nichts so Aussergewöhnliches.

Armut und Elend, diese Würgengel der Menschen, werden selbst in civilisirten Staaten, trotz aller sozialistischen Bestrebungen nicht ganz

⁴⁾ und übersetzen.

Redac.

auszurotten sein ; aber es gehört zu den elementarsten Obliegenheiten solcher Staaten, alle jene, dem Unverstand der Massen entspringende, Schädlichkeiten zu beseitigen. Nicht so in uncivilisirten Ländern, wo öffentliche Higiene ein unbekanntes Ding, und keine Behörde für die allgemeine Wohlfahrt bemüht ist. Und so bleibt mir nichts anderes übrig, als durch Ziffern einfach zu illustriren, wie traurig es um die sanitären Verhältnisse Jerusalem's bestellt ist.

Die in Jerusalem endemisch herrschenden Krankheiten, als Dyssenterien, Ophtalmien und Malaria-Fieber, grassirten im Jahre 1886 bei weitem stärker als in normalen Jahren. Ausserdem hatten wir im Winter eine ziemlich heftige Typhusepidemie, welcher nicht wenige Personen zum Opfer fielen.

In früheren Jahren kamen hier Typhus Fälle nur äusserst selten und auch nur sporadisch vor; ebenso auch andere epidemische Krankheiten, als Dyphterje, Masern etc. welche erst in den letzten Jahren von russischen Pilgern eingeschleppt worden zu sein scheinen.

Zu Beginne des Sommers trat in dem nahen Jaffa das biliöse Typhoid epidemisch auf, und ich hatte Gelegenheit auch einige hieher verschleppte Fälle zu beobachten, von denen jedoch kein einziger letal endete. Von Wechselfiebern kamen wol alle Arten vor, doch besonders häufig das

remittirende, welches mitunter einen parniziösen Character annahm. Dyphterie trat nur vereinzelt auf, etwas häufiger die Masern und Keuchhusten. Darmcatarrhe und Dyssenterien währten den ganzen Sommer und Herbst hindurch und rafften viele Kinder und Greise hin.

Und nun lasse ich den ärztlichen Bericht des Krankenhauses folgen, dem ich seit 13 Jahren vorzustehen die Ehre habe. Bei dieser Gelegenheit kann ich nicht umhin, die erfreuliche Mittheilung zu machen, dass Dank der Munifizienz des Herrn Baron Alfonse de Rothschild, im laufenden Jahre mit dem Bau eines neuen, den modernen Anforderungen mehr entsprechenden Spitales begonnen werden wird.

Jerusalem, im Februar 1887.

Statistisches.

Aerztlicher Bericht des freiherrlich Rothschild'schen Krankenhauses zu Jerusalem. vom Jahre 5646. (10 September 1885 bis 30 September 1886.)

Im Jahre 5646 standen 538 Personen in
Behandlung, und zwar 285 Männer und 253
Frauen.

Von diesen wurden entlassen :

geheilt	422	Personen	
gebessert	54	„	
nicht geheilt	26	„	
gestorben sind	24	„	ca. 4 $\frac{1}{2}$ %
und in weiterer Behandlung geblieben	12	„	
in Summa	538		

Dem Alter nach waren :

unter 10 Jahren	14	von 30 bis 40 Jahren	63
von 10 bis 20 „	130	„ 40 — 50 „	60
„ 20 — 30 „	73	„ 50 — 60 „	51

von 60 bis 70 Jahren	99	über 80 Jahren	3
„ 70 — 80 „	45	in Summa	<u>538</u>

Dem Geburtslande nach waren :

aus Algerien	1	aus Polen	26
„ Bulgarien	15	„ Rumänien	17
„ Deutschland	1	„ Russland	105
„ Georgien	8	„ Soudan	1
„ Griechenland	9	„ Saphet	5
„ Hebron	4	„ Serbien	6
„ Jaffa	1	„ Tiberias	1
„ Jerusalem	130	„ Turkey	149
„ Marokko	9	„ Ungarn	9
„ Oesterreich	16	„ Yemen	25
		in Summa	<u>538</u>

Der Beschäftigung nach waren.

Bäcker	10	Hebammen	1
Bildhauer	1	Hutmacher	2
Blechner	7	Kaufleute	16
Buchbinder	1	Köchinnen	1
Buchdrucker	3	Krankenwärter	2
Colporteurs	5	Lehrer	6
Diener	1	Matratzenmacher	10
Drechsler	2	Müller	1
Färber	2	Schlosser	2
Gärber	1	Schleifer	1
Gelbgiesser	1	Schmiede	2
Geldwechsler	1	Schneider	21
Goldschmiede	4	Schreiber	2

Steinschneider	1	Trägler	6
Schuhflicker	3	Uhrmacher	1
Schuster	24	Weber	1
Tagelöhner	1	ohne Beschäftigung	373
Tischler	22	in Summa	538

Folgende Arten von Krankheiten kamen zur Behandlung.

Abscesse	2	Enteritis	5
Abortus	1	Erysipelas	3
Amenorrhoe	3	Febris intermittens	167
Anaemie	8	„ gastrica	12
Apoplexia	2	„ remittens	35
Ascites	5	Furunculosis	2
Bronchitis	21	Gastralgie	5
Carcinoma	1	Gastritis	6
Caries	1	Gonitis	2
Cachexia malariae	10	Haematurie	3
Catarrhus intestin.	24	Haemorrhoiden	3
„ ventriculi	10	Helminthiasis	4
Chlorosis	1	Hysterie	8
Combustio	1	Ischias	4
Conjunctivitis	12	Icterus	5
Contusiones	2	Iritis	1
Cyrrhosis hepatis	1	Keratitis	4
Cyotitis	3	Mastitis	6
Dislocatio uteri	2	Marasmus senilis	6
Dissimulatio	2	Meningitis	2
Dysenteria	19	Metrorrhagie	3
Dysurie	1	Morbus Brightii	3

Noma	1	Rheumatismus	22
Neuralgie	9	Scabies	1
Otitis	2	Scorbut	3
Ophthalmie	11	Scrophulosis	4
Parotitis	2	Typhus abdom.	12
Peritonitis	2	Tuberculosis	9
Phlebitis	1	Ulcera	2
Pleuritis	8	Ulcus ventriculi	2
Pneumonie	12	Vulnera scissa	6
Ranula	1	Vitium cordis	7
		in Summa	<u>538</u>

Die Anzahl der theils in ihren Wohnungen, theils in öffentlicher Ambulanz behandelten und mit Medikamenten unentgeltlich versehenen Kranken betrug 16,941.

Der Confession nach waren : —

Juden	16523
Mohamedaner	324
Christen	94
in Summa	<u>16,941</u>

Hospitäler und Krankenasyle zu Jerusalem.

	Gründungsjahr	Bettenzahl	Consultationstage
Jüdische Stiftungen.			
Bicur Cholim Hospital	1847	25	3
Arzt: Dr. Einzler			
Mayer Rothschild Hospital	1854	18	3
Arzt: Dr. Schwarz			
Christliche Stiftungen.			
Britisch Ophthalmic	1882	6	3
Arzt: Dr. Ogilvie			
Englisches Missions Hospital (für Juden)	1842	27	6
Arzt: Dr. Whiiler			
Griechisches Hospital	1874	24	3
Arzt: Dr. Spiridon			
Kaiserwerther Deaconess Hospital	1851	40	3
Arzt: Dr. Hoffmann			
St. Louis Hospital	1855	32	3
Arzt: Dr. de Friess			
Lepers asylum	1865	23	
Mariienstift Kinderhospital (international)	1872	15	7
Arzt: Dr. Sandreczky			
Russisches Hospital	1856	75	6
Arzt: Dr. Rechetillo			

Consultations Häuser.

	Gründungs- jahr	Consulationsta- hr
des Maltäserordens in Tantur, (2 St. s. v. Jerusalem)	1865	5
der Munizipalität	1886	3
„ Misgab Ladach Verein	1881	5
„ Wohlthätikeits schwestern	1886	7
„ Zionsschwestern		3

Privatärzte .

- Dr. Barlas, Stadtarzt
- Dr. Carpani
- Dr. B. H. Mazaracky
- Dr. N. Mazaracky
- Dr. Pacher
- Dr. Ph. Puffeles
- Dr. B. Scherschewsky

Schulen und Erziehungsanstalten der verschiedenen Nationen und Confessionen in Jerusalem.

Jüdische Stiftungen.

	Gründungs- jahr	Schüler		Lehrer
		Interne	Exter.	
Alliance Isr. Universelle Schule	1882	65	103	8
Deutsch Jüd. Waisenhaus	1879	18	10	3
Diskin (Rabb.) Waisenhaus	1880	40		3
Doresch Zion (Blumenthal Stiftung)	1865		83	5
Lämmel Stiftung (Elisa Herz Edle von)	1855		65	5
Eveline Rothschild's, Mädchen-Schule	1864		160	5
Talmud-Thora der Sephardim-Gemeinde	1840		285	14
Talmud-Thora der Aschkenasim-Peruschim	1845		300	17
Talmud-Thora in Mea Shearim Colonie	1884		40	3
Talmud-Thora in Maskereth Mosche Col.	1885		20	2
Talmud-Thora der Ungarische Gemeinde	1878		20	2
Talmud-Thora der Aschkenasim-Hassidim	1886		40	3
Talmud-Thora der Mograbin (Marocoer Juden)	1875		40	2
Höhere Talmud-Schulen.				
Etz-Haim Collegium	1855		36	2
Sueath-Schalom Collegium	1867		25	1
Thorat-Haim Collegium	1887		30	1

*) Ausser den hier angegebenen Stiftungen befinden sich noch bis 80 Privatschulen für Knaben mit einer ungefähren Zahl von 4 bis 15 Knaben in jeder, und 20 für Mädchen (10—25 in jeder).

Christliche Stiftungen.

	Gründungs- jahr	Schüler		Lehrer
		Interne	Exter.	
Schulen der Armenier.				
Gemeinde-Schule, Knaben			40	4
Gemeinde-Schule, Mädchen			40	3
Priesterseminar	1866	20		6
Schulen der Griechen.				
Allgemeine Gemeinde-Schule, Knaben	1848		160	4
Allgemeine-Schule Mädchen	1862		80	3
Priesterseminar St. Johan	1855	53		7
Schulen der Katholiken.				
St. Peter, Knabenschule (Ratisbonne) . . .		50		3
St. Salvator, Waisenknabenheim		24		2
Schule der Josephs-Schwestern	1847	40	174	8
Schule der Zions-Schwestern, Knaben . . .	1856	25		2
„ „ „ „ Mädchen	1865	80		8
Filial St. Johan der Zions-Schwestern . . .	1860	52	22	8
Schule der Schulbrüder für alle Konfessionen	1878	40	165	10
„ „ Chorknaben der Franziskaner	1700	26		3
Mädchenschule der Franziskaner Brüder	1878	18		
Deutsche Waisenschule für Mädchen . . .		36		2
Seminar des Patriarchen	1855	24		4
St. Anna (Griechisch Katholisch) Knabenseminar	1878	32		2
Schulen der Protestanten.				
Bischof Gobats Knabenschule	1848	66		4

	Gründungs- jahr	Schüler		Lehrer
		Interne	Exter.	
Dessen Präparandenschule, Lehrerseminar	1875	16		3
Deutsche evan. Gemeindeschule	1872		25	2
Deutsche Tempelschule, Lyzeum				
Tempelstift	1878	10	52	4
Englische Missionsschule für Knaben	1857	34	25	5
„ „ „ Mädchen	1857	26		4
„ „ für kleine Kinder	1856		50	
Syrisches Waisenhaus für Knaben	1860	110		5
„ „ für Mädchen	1880	14		7
Talitha Kumi. Deutsches Mädchen- pensionat	1856	115		
Schulen der Mahomedaner.				
Türkische Regierungsschule "Rusdich"	1868		120	6
7 Privatschulen, Knaben			280	7
1 „ Mädchen			20	1

Handelsverkehr zu Jaffa

für das verflossene Jahr (nach dem amtlichen Register des amerikanischen Consulats in Jaffa.)

Import.

Waare.	Quantität	Werth	Francs	Woher?
Eisen u. Stahl	147 Tonn.	7.169		England, Frank- reich, Schweden

Erdäpfel	1370 Säcke	3.964	Türkei, Frankreich, Oestreich
Häute		6.900	Arabien Indien Egypten
Holz		56.300	Türkei, Oestreich, Russland
Kaffee	4283 Säcke	655.66	Arabien, Oestreich, Frankreich
Kohlen	570 Tonn.	4.760	Frankreich
Leder		15.580	Deutschl. Frankreich, Grichenl.
Manufacturen (Wolle Baumwolle Seide)	2483 Ballen	79.600	England, Frankreich, Deutsch- land, Oest. Türkei
Medicamente	712 Kisten	11.477	Frankreich, Oestreich, England
Mehl	120 Säcke	7.780	Russland, Frankreich Oestreich
Petroleum	15.600 Kisten	22.000	Egypten, Italien, England
Präserwirts- schaften		700	England, America
Reis	16.500 Säcke	105.970	Egypten, Italien, England
Salz	1540 Tonn.	31.448	Türkei
Tomback	1760 Ball.	21.960	Persien
Wein u. Liqueur		19.500	Frankreich, Oestreich, Türkei
Zucker	5745 Fass	67.914	Oestreich, Frankreich, Egypten
Verschiedenes:— (Käse, Glasware, Möbel, Maschinen Thee, Schreib- requisiten, Farbe Porzellan etc.etc.)		96.400	aus allen Ländern

Export.

Waare	Quantität	Werth	Francs	Wohin ?
Dura	2655	51380		Türkei, Frank. England
Därme		3600		Deutschland, Oest.
Häute		7720		Türkei, Egypten Oestreich
Gersten	21860 Tonn.	469160		Türkei, England, Frankreich
Jerusalemer Waare (Perl- Mutter, Oliven- Holz etc.) Knochen und Lumpen	210 Tonn.	6960		England, Italien
Koloquinten	1890 Tonn.	5600		Oestreich, Eng- land, Frankreich
Oliven Oel	1890	267520		Türkei, Frank- reich, Oestreich
Orangen, Zitronen Melonen Frucht Grünzeug etc.		335000		Egypten, Türkei u. nach allen Thei- len Etropas
Seife	9800 Ballen	156900		Egypten u. Türk.
Sesam Oel	29000 Okas	5676		Türkei, Frank. Oestreich
Sesam Samen	2134 Tonn	171350		Oestreich, Frank- reich, Türkei
Wein		7600		nach allen Lände.
Weizen	2260 Tonn	63280		Türkei, Frank- reich, Itali en
Wolle		7400		Frank. England Amerika
Verschiedenes wie: Eier, Vieh, Geflügel, Pferde,				

Waare	Quantität	Werth Francs	Woher?
Honig, Stroh, Matten etc.	20000		nach allen Ländern

Schiffverkehr zu Jaffa.

Land	Aus oder nach	Dampfer		Segelschi.		Total	
		Z.	Ton	Z.	Ton	Z.	Ton
Deutschland	Deutschland			1	135	1	135
England	England	28	18662			28	18662
Frankreich	Egypten	60	72 66	4	200	64	73166
Griechenland	Türkei	1	645	4	637	5	1282
Italien	Italien			5	943	5	943
Oestreich	Egypten	91	99205	2	541	93	99746
Persien	Türkei			7	161	7	161
Russland	Egypten Russ.	52	77792			52	77792
Türkei	Türkei	37	36662	657	19030	694	55692

